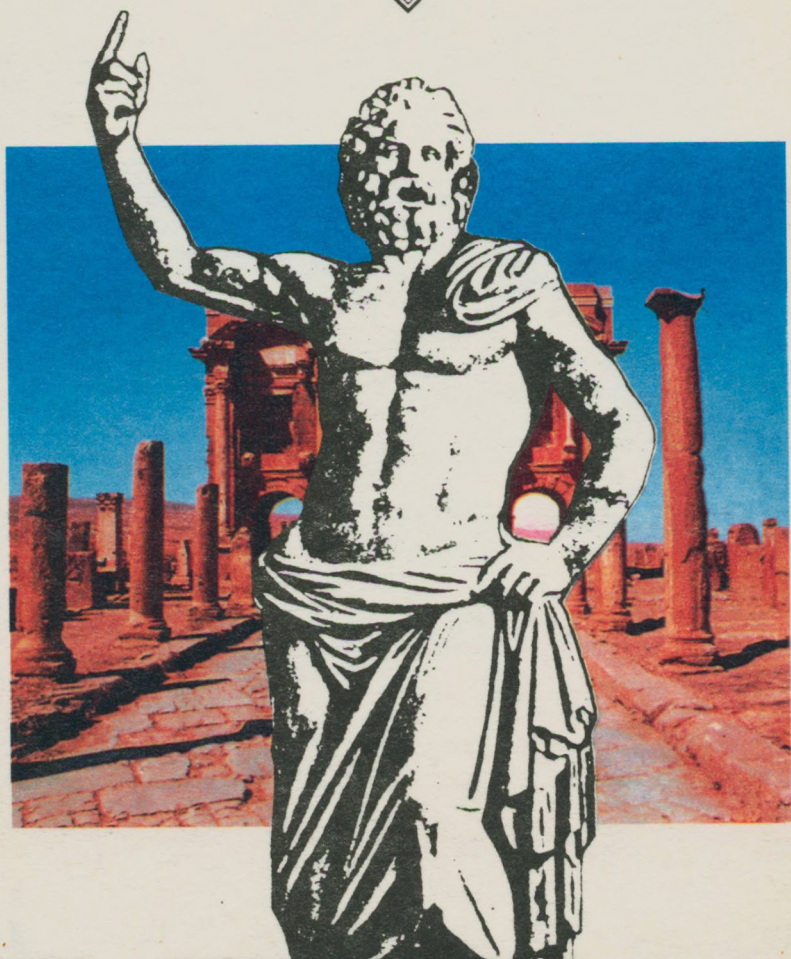

Л. А. Мурына

РЫТОРИКА

Л. А. Мурына

РЫТОРЫКА

Вучэбны дапаможнік для 10—11 класаў
агульнаадукацыйнай школы

*Датушчана Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь*

МІНСК
ТАА "АРАКУЛ"
1998

УДК 82.085(075.3)
ББК 83.7 я 721
М 91

Мурына Л. А.

М 91 Рыторыка: Вучэб. дапам. Для 10—11 кл. агульнаадук. шк. — Мн.: ТАА «Аракул», 1998. — 320 с.
ISBN 5-87884-209-2.

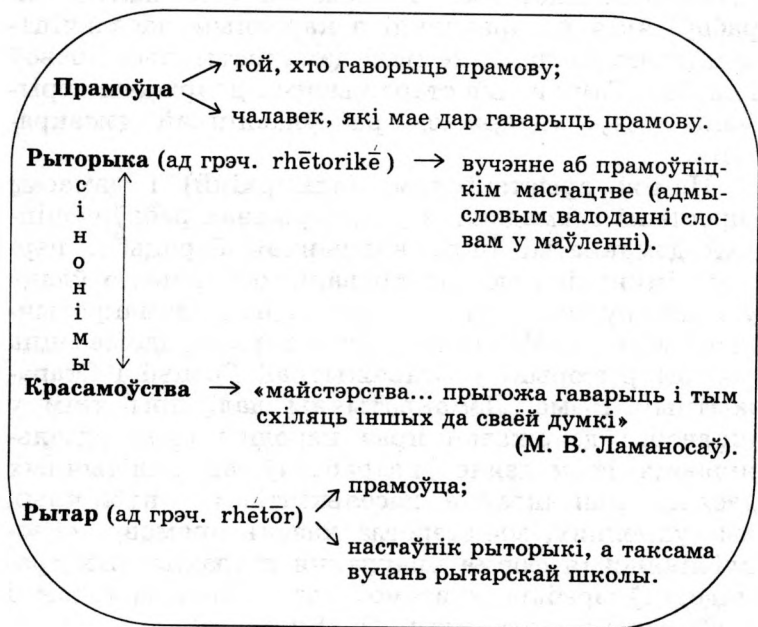
У школьны вучэбны план уведзены новы прадмет — рыторыка, для засваення якога ўпершыню створаны адпаведны вучэбны дапаможнік. Яго задача — даць веды аб прадмеце, тэхніцы набывання маўленчых уменняў, замацаваць тэарэтычны матэрыял пры дапамозе распрацаваных аўтарам, прафесарам БДУ Л. А. Мурынай, спецыяльных практыкаванняў.

УДК 82.085(075.3)
ББК 83.7 я 721

ISBN 5-87884-209-2

© Л. А. Мурына, 1998
© Афармленне.
В. П. Масцераў, 1998
© ТАА «Аракул», 1998

ГІСТОРЫЯ РЫТОРЫКІ

КАРОТКІ АГЛЯД

Антычнасць

Само паходжанне слова «рыторыка» ад грэчаскага *rhētorikē* падказвае, дзе знаходзяцца гістарычныя карані навукі рыторыкі, — у Старажытнай Грэцыі (V—IV стст. да н. э.). Гэта быў час,

калі на месцы плямёнаў, аб'яднаных у роды (радавы лад), сфарміраваліся антычныя¹ дзяржавы з дэмакратычнай формай кіравання.

У Старажытнай Грэцыі былі народныя сходы, суды, якія дзейнічалі ў гарадах-полісах (горад і мясцовасць, якая прылягала да яго); у Старажытным Рыме — сенат, народны сход, суды. Такія дзяржаўныя органы ўласцівы дэмакратычнаму грамадству.

Аднак у Старажытнай Грэцыі і Старажытным Рыме выкарыстоўвалася рабочая сіла палонных-рабоў, якія ў параўнанні з карэнным насельніцтвам (грамадзянамі) не мелі дэмакратычных правоў і свабод. Таму гэтыя старажытныя дзяржавы атрымалі назву: «дзяржавы рабаўласніцкай дэмакратыі».

Паміж арыстакратамі (алігархіяй) і дэмасам (простымі грамадзянамі) у дзяржавах рабаўласніцкай дэмакратыі ішла няспынная барацьба: першыя імкнуліся сканцэнтравать палітычную ўладу ў сваіх руках, другія — пашырыць дэмакратычныя свабоды. Менавіта ў гэты перыяд адбываецца росквіт рыторыкі ў Старажытнай Грэцыі і Старажытным Рыме. Дэмакратычны лад, пры якім у кіраванні дзяржавай праз народны сход удзельнічаюць грамадзяне, патрабаваў ад палітычных дзеячаў кантактаў з насельніцтвам — публічных выступленняў, майстэрства казаць прамову. «Рэспубліканская форма праўлення старажытных грамадстваў зрабіла красамоўства самым важным і неабходным мастацтвам» (В. Бялінскі).

Найбольш пашыранымі відамі прамоў у Старажытнай Грэцыі і Старажытным Рыме былі палітычныя. Атрымалі развіццё таксама судовыя прамовы, характэрныя для дэмакратычнага грамадства, у якім пераважае імкненне прававога вырашэння разнастайных канфліктаў. Трэці від прамоў, прызначаных усхваляць каго-небудзь, што-

¹ Антычны — які тычыцца гісторыі і культуры старажытных грэкаў і рымлян.

небудзь (за імі замацавалася ўмоўная назва «ўрачыстыя прамовы»), развіваўся няроўна. Дэмакратычнае грамадства не адчувае патрэбы ў хвалебным, урачыстым красамоўстве, таму ўрачыстыя прамовы ў гэты перыяд не былі распаўсюджаны. Прынамсі, не яны здабылі антычным прамоўцам неўміручую славу.

Да нашых дзён не згасла слава антычных прамоўцаў — грэка Дэмасфена, рымляніна Цыцэрона. Тэорыя рыторыкі, распрацаваная ў антычнасці (у прыватнасці, грэкам Арыстоцелем, рымлянінам Квінціліянам), амаль без змен атрымана ў спадчыну ўсімі наступнымі гістарычнымі эпохамі.

У I ст. да н. э. Старажытная Грэцыя страчвае самастойнасць, апынуўшыся пад уладай заваёўніка Рыма, які пад канец гэтага стагоддзя з дэмакратычнай рэспублікі ператвараецца ў імперыю (Рымская імперыя). З падзеннем дэмакратыі прыходзіць у заняпад і рыторыка. Рымскі гісторык Тацыт адзначаў: імперыя «ўтаймавала красамоўства, як і ўсё іншае».

Імперская дзяржава была зацікаўлена пераважна ў адным відзе красамоўства — урачыстым (хвалебным). Палітычная ўлада і суд ізаляваліся ад грамадзян і падпарадкоўваліся толькі імператару. Змянялася і мэта публічнага выступлення: не дабрабыт народа, а ўзвелічэнне асобы імператара альбо яго акружэння. У сувязі з гэтым урачыстае красамоўства пачало набываць рысы квяцістасці і мудрагелістасці. Перараджэнне ўрачыстай прамовы мела вынікі: слова «рыторыка» пачало ўжывацца ў пераносным значэнні — «напышлівае пустаслоўе» (знешне красамоўная, але празмерна ўпрыгожаная, пазбаўленая высакародных думак прамова).

Сярэднявечча

З падзеннем антычнай дэмакратыі, такім чынам, заканчваецца перыяд росквіту рыторыкі, якая аказалася незапатрабаванай у сярэднявеччы.

Адродзіцца рыторыка ў сваім сапраўдным прызначэнні праз шмат стагоддзяў і ў іншым месцы — у XVII ст., у эпоху Новага часу, у Заходняй Еўропе, дзе ва ўпартай палітычнай барацьбе пачнецца пераўтварэнне манархічных дзяржаў у буржуазна-дэмакратычныя.

Аднак вернемся да феадальнага сярэднявечча. Рыторыка ўсё-такі працягвала існаваць у лоне царквы, у пропаведзях яе дзеячаў. Безумоўна, голас гэты гучаў цішэй, але высакародная мэта — дабрабыт простага народа, духоўнасць побыту, — прыцягвала людзей, і таму свайго ўплыву на розум і душу чалавека рыторыка не страціла. Спашлёмся на лёс епіскапа Канстанцінопаля (сталіца старажытнай Візантыйскай імперыі, зараз горад Стамбул, Турцыя) Іаана Златавуста (каля 350—407 гг.; Златавуст як мянушка Іаана замацавалася пасля яго смерці — у VI ст.). Ён быў надзвычай папулярны ў народзе, у сваіх пропаведзях заклікаў людзей абмяжоўваць сябе ў непамерных імкненнях да матэрыяльных даброт, крытыкаваў сацыяльную несправядлівасць. Гэта настроіла манарха супраць яго, і ў 403 г. Іаан Златавуст быў адпраўлены ў ссылку. Аднак боязь гневу народа вымусіла ўлады вярнуць Златавуста са ссылкі, праўда, ненадоўга. У 404 г. ён быў зноў высланы.

Папулярнасць і аўтарытэт Іаана былі настолькі вялікімі, што златавустамі сталі называць асабліва таленавітых рытараў. У XII ст. Златавустам называлі, напрыклад, епіскапа беларускага горада Турава Кірылу Тураўскага, у XVI ст. — праваслаўнага царкоўнага дзеяча Лявонція Карповіча, выхадца з беларускіх земляў (г. Пінск). Талант прапаведнікаў быў накіраваны на выхаванне маральнасці, прагі самаўдасканалення, усведамлення сябе часцінкай цудоўнага свету навакольнай прыроды.

Магчымасці слова як сродку зносін (камунікацыі), а таксама сродку выхавання і духоўнага развіцця павялічыліся са з'яўленнем першых друкаваных кніг.

Першая беларуская друкаваная кніга ўбачыла свет у 1517 г. у Празе, дзе распачаў друкаванне Францыск Скарына, вучоны, перакладчык, пісьменнік. У 1517—1519 гг. ён пераклаў на старабеларускую мову для чытання і асветы простага беларускага люду Біблію, пісаў да біблейскіх кніг прадмовы і пасляслоўі, у якіх тлумачыў: дабрабыт кожнага чалавека і грамадства ў цэлым залежыць ад таго, наколькі адукаваны народ, а таксама ад таго, наколькі мудрая, заснаваная на законе дзейнасць дзяржаўнага кіраўніка (узорам лічыў біблейскіх Маісея і Саламона).

Неўзабаве пасля з'яўлення першай беларускай друкаванай кнігі Іван Фёдараў і Пётр Мсціславец выпускаюць у Маскве ў 1564 г. рускую друкаваную кнігу таксама біблейскага зместу.

Адраджэнне

Эпоха Адраджэння — пераходны перыяд ад сярэднявечнага феадалізму да капіталістычнага новага часу, калі пачынаецца падзенне манархій і фарміраванне буржуазна-дэмакратычных дзяржаў. Гэта час змянення грамадскага светапогляду: грамадства паварочваецца да культурных каштоўнасцяў антычнасці (адраджаюцца ідэалы антычнасці — адсюль і назва эпохі).

У гэты перыяд атрымліваюць развіццё, з аднаго боку, ідэі асветы простага народа, яго духоўнага ўдасканалення, з другога — ідэі адукаванага манарха і грамадскага спакою, адлюстраваныя ва ўрачыстым красамоўстве. Нярэдка гэтыя дзве тэндэнцыі суіснавалі ў творчасці рытараў таго часу.

Асабліва шырокае распаўсюджанне ўрачыстае красамоўства атрымала ў Францыі, дзе грамадскі спакой неўзабаве ўзарве Вялікая французская рэвалюцыя. Ва ўсходніх славян гэты від прамойніцкага мастацтва звязаны са славытымі імёнамі беларуса Сімяона Полацкага, рускіх Феафана Пракаповіча, Міхаіла Ламаносава. Адукаваны народ,

моцная дзяржава на чале з адукаваным манархам — іх ідэал гарманічнага існавання грамадства.

Новы час

Новы час пазначаны падзеннем манархій, фарміраваннем буржуазных дзяржаў з дэмакратычнымі органамі кіравання, капіталізацыяй грамадства і барацьбой мас за пашырэнне дэмакратычных свабод на працоўныя слаі грамадства. Гэтыя фактары садзейнічалі адраджэнню палітычнага і судовага красамоўства.

Патрэба ў палітычнай прамове ўзнікае ў першую чаргу ў працэсе развіцця такога органа кіравання, як парламент, у прыватнасці ў ходзе парламенцкіх дэбатаў. Прыкладам можа быць англійскі парламент, традыцыі і вопыт якога садзейнічалі фарміраванню прамоўніцкага майстэрства прэм'ер-міністра Вялікабрытаніі У. Чэрчыля, які атрымаў у 40—50-я гады XX ст. шырокую вядомасць у свеце.

Каштоўны вопыт палітычнага красамоўства назапашаны ў ЗША. Гэтая дзяржава з самага пачатку свайго існавання выбрала дэмакратычны шлях. К. Маркс назваў Дэкларацыю незалежнасці ЗША першай дэкларацыяй правоў чалавека. Яна была прынята ў 1776 г. і абвясціла ўтварэнне самастойнай дзяржавы Злучаных Штатаў Амерыкі. Таленавітымі прамоўцамі былі прэзідэнты ЗША Аўраам Лінкальн, Франклін Рузвельт. Яны ведалі цану добрай прамовы і прыклалі шмат намаганняў, каб авалодаць прамоўніцкім майстэрствам. «Вялікія думкі ідуць з сэрца», — гаворыць старажытнае выслоўе. Названыя палітычныя дзеячы пакінулі па сабе памяць як аб людзях строгай маралі і ўнутранай дысцыпліны, вялікай мужнасці і сімпатыі да простага народа, прыхільніках свабоды і правоў чалавека.

Рэвалюцыйны рух у Еўропе і Расіі вылучыў сваіх лідэраў палітычнага красамоўства. У першую чаргу трэба назваць дзеячаў Вялікай фран-

цускай рэвалюцыі (напрыклад, Рабесп'ер, Марат), міжнароднага камуністычнага руху (К. Маркс, Ф. Энгельс), расійскіх бальшавікоў (У. І. Ленін, А. В. Луначарскі).

Развіццё судовага красамоўства абумоўлена працэсамі дэмакратызацыі грамадства, якія патрабуюць фарміравання прававой базы і спрыяюць актывізацыі дзейнасці юрыстаў. У Расіі ў XIX ст. найбольшую вядомасць атрымалі судовыя прамовы такіх, напрыклад, юрыстаў, як А. Ф. Коні, П. А. Аляксандраў, Ф. Н. Плявака.

Падзеі канца XX ст. у былым СССР (распад Савецкага Саюза, утварэнне на месцы савецкіх рэспублік самастойных суверэнных дзяржаў) абудзілі спадзяванні ў новых умовах незалежнасці рэалізаваць у дзяржаўным будаўніцтве прынцыпы дэмакратыі і прыярытэту права, інтарэсаў асобы перад інтарэсамі дзяржавы. Працэсы дэмакратызацыі спрыяюць актывізацыі грамадскага жыцця, павелічэнню ролі прамоўніцкага мастацтва, у прыватнасці палітычнага і судовага красамоўства. Імкненне асобы да маральнага адраджэння, духоўнага ўдасканалення садзейнічае пашырэнню ўплыву ў грамадстве рэлігійных каштоўнасцяў (да прыкладу, шырокую вядомасць у былым СССР атрымалі хрысціянскія пропаведзі святара А. Менья).

Двадцатае стагоддзе характарызуецца ростам камунікатыўнай актыўнасці людзей ва ўсіх сферах іх дзейнасці. Гэта выклікае да жыцця новыя прамоўніцкія жанры. Не толькі палітыкам, дыпламатам, дзяржаўным, грамадскім дзеячам неабходна прамоўніцкае майстэрства, але самым розным удзельнікам публічнай гутаркі, інтэрв'ю, дыпутату ў многіх разнастайных зносінах, вусных і пісьмовых.

Падвядзём вынікі нашага кароткага агляду.

Рыторыка — мастацтва красамоўства і навука аб ім — нарадзілася ў антычным свеце (Старажытная Грэцыя і Старажытны Рым, V—IV стст.

да н. э.), у краінах рабаўласніцкай дэмакратыі. З падзеннем дэмакратыі прыходзіць у заняпад і прамоўніцкае майстэрства, яно працягвае існаваць у сярэднявеччы ў пропаведзях дзеячаў царквы.

Адраджэнне рыторыкі пацвярджае:

«Нішто так не выражае моц дэмакратыі і пагражальнай ёй небяспекі, як публічная прамова. Сама свабода пераконваць словам — галоўная гарантыя і форма дэмакратыі. Многія вялікія прамоўцы заўсёды былі на баку свабоды і простага чалавека. Такая спадчына павінна нахняць кожнага, хто вывучае мастацтва прамовы...»

У гэтых словах вядомага сучаснага амерыканскага даследчыка ў галіне мастацтва прамовы Поля Л. Сопера падкрэслены грамадскае значэнне прамоўніцкага майстэрства і грамадская патрэба ў ім.

ПРАМОЎНІЦКАЕ МАЙСТЭРСТВА СТАРАЖЫТНАЙ ГРЭЦЫІ І СТАРАЖЫТНАГА РЫМА

Гістарычныя помнікі змяшчаюць звесткі пра высокае развіццё прамоўніцкага майстэрства ў краінах Старажытнага Усходу — Егіпце, Вавілоне, Індыі, Кітаі. Найвышэйшага росквіту яно дасягнула ў V—III стст. да н. э. у Старажытнай Грэцыі.

Штуршок развіццю прамоўніцкага майстэрства далі законы старажытнага грэчаскага палітычнага дзеяча Саламона (займаў вышэйшую дзяржаўную пасаду ў афінскім полісе). Згодна з гэтымі законамі афіняне павінны былі асабіста абараняць свае інтарэсы ў судзе. Натуральна, што не кожны мог гэта зрабіць. Тады і з'явіліся лагаграфы — людзі, якія складалі судовыя прамовы. Менавіта лагаграфам пачынаў сваю прафесійную дзейнасць вядомы ў далейшым прамоўца Дэмасфен.

У Афінах прамоўцы спаборнічалі ў красамоўстве на галоўнай гарадской плошчы. Паслухаць іх збіралася вельмі многа грамадзян. Пераможцу слухачы адорвалі любоўю, а пераможанага іншы раз нават выганялі з Афін (як гэта здарылася з адным з правадыроў алігархii Эсхінам падчас яго спрэчкі аб «залатым вянку» з правадыром дэмакратаў Дэмасфенам). Свае выкрывальныя прамовы супраць македонскага цара Філіпа II (бацькі Аляксандра Македонскага) Дэмасфен назваў «філіпікамі», так з цягам часу пачалі называць наогул любыя гнеўныя, выкрывальныя прамовы.

У Старажытнай Грэцыі ў 335 г. н. э. з'явілася кніга, у якой выкладаліся асновы прамоўніцкага мастацтва — «Рыторыка» Арыстоцеля. Гэта быў вучоны энцыклапедычных ведаў. «...У Арыстоцеля таіліся зерні, зародкі і намёкі амаль на ўсе будучыя галіны ведаў і навукі», — такую ацэнку таленту гэтага антычнага аўтара даў у XIX ст. рускі пісьменнік І. А. Ганчароў. Асноўныя палажэнні «Рыторыкі» Арыстоцеля не страцілі свайго значэння да нашых дзён.

«Залатым векам» рымскага красамоўства называюць I ст. да н. э. У Старажытным Рыме ў тыя часы ішла грамадзянская вайна, выкліканая неаднаразовымі спробамі ліквідаваць рэспубліку і ўсталяваць дыктатуру. У гэтых умовах узмацнілася барацьба за магчымасць уплываць на грамадскую свядомасць і фарміраваць яе. У гэтых абставінах з'яўляецца пільная патрэба ў рыторыцы, якую ў старажытнасці называлі сродкам пераконвання.

Самым вядомым рытарам у Старажытным Рыме быў Цыцэрон — і практык і тэарэтык рыторыкі. Яго палітычныя выкрывальныя прамовы (супраць Каціліны і Антонія, якія рваліся да ўлады) па аналогіі з дэмасфенаўскімі атрымалі назву «філіпікі».

Асновы рыторыкі, вызначаныя антычнымі аўтарамі, амаль без змен атрыманы ў спадчыну наступнымі эпохамі.

Антычная рыторыка вылучала наступныя віды прамоў: дарадчыя (альбо па сучаснай тэрміналогіі — палітычныя), судовыя і, па словах Арыстоцеля, апідактычныя — прамовы, прысвечаныя ўсхваленню альбо ганьбаванню каго-небудзь, чаго-небудзь.

Вядучая роля ў антычнасці належала палітычнаму красамоўству (прычыны гэтага названы вышэй у кароткім аглядзе гісторыі рыторыкі).

У творчым працэсе стварэння антычнай прамовы вызначалася пэўная паслядоўнасць дзеянняў:

1) знаходжанне, г. зн. сістэматызацыя матэрыялу, збор доказаў і аргументаў;

2) размяшчэнне, г. зн. падзел прамовы на ўступную частку, выклад тэмы, распрацоўку доказаў і абвяржэнняў;

3) славеснае адлюстраванне (гэта цэнтральная частка працы над прамовай), г. зн. выбар сродкаў выразнасці мовы;

4) запамінанне прамовы;

5) выступленне з прамовай.

Але, бадай, галоўнае месца адводзілася маральнаму абліччу прамоўцы. Напрыклад, Дэмасфен сцвярджаў: «...Каштоўнасць складае не само па сабе маўленне прамоўцы і не гучнасць яго голасу, а тое, наколькі ён падзяляе пункт погляду народа і наколькі любіць і ненавідзіць тых жа людзей, што і Айчына». Ён лічыў, што мэта прамоўцы — «не дабівацца ўласных выгод, гаворачы толькі пажаданае народу, як робяць многія дэмагогі, а ісці напрасткі дзеля карысці народа, прымаючы на сябе ўсю адказнасць». У фарміраванні незалежнай асобы вялікая роля адводзілася выхаванню, самаўдасканаленню. «Дзякуючы выхаванню, — пісаў Арыстоцель, — я вучуся рабіць пры выпадку тое, што іншыя робяць па прымусу».

У III ст. да н. э. у Грэцыі і ў I ст. да н. э. у Рыме былі адкрыты вышэйшыя гуманітарныя рытарскія школы. Моладзь рыхтавалася да дзяржаўнай палітычнай дзейнасці і вывучала рыторыку, правазнаўства, гісторыю, літаратуру, філа-

софію і іншыя прадметы. Напачатку выкладчыкамі рыторыкі ў Старажытным Рыме былі грэчаскія рытары.

АРЫСТОЦЕЛЬ

(384—322 гг. да н. э.)

Арыстоцеля сучаснікі называлі «князем філосафаў» альбо «філосафам з філосафаў». Яго імя і працы, з надыходам эпохі Новага часу аддалены ад чытача, цяпер вяртаюцца на сваё заслужанае месца.

Арыстоцель нарадзіўся ў сям'і прыдворнага лекара македонскага цара Амінта II у г. Стагіры, грэчаскай калоніі ў Халкідыі. У 17 гадоў ён пакінуў Стагіру і падаўся ў Грэчаскія Афіны, дзе стаў вучнем Акадэміі філосафа Платона. Займаўся навуковай працай у Акадэміі Платона на працягу 20 гадоў. Па запрашэнні цара Філіпа II Арыстоцель ненадоўга вяртаецца ў Македонію ў якасці настаўніка царскага сына — будучага цара Аляксандра Македонскага (які заваяваў персаў і ўтварыў вялізную македонскую манархію, яна распалася пасля яго смерці).

Калі Аляксандр стаў царом, Арыстоцель вярнуўся ў Афіны (335 г. да н. э.) і поўнасьцю заняўся навукай. Заснаваў уласную школу, вядомую пад назвай Лікей. Разам са сваімі вучнямі заклаў асновы такіх навук, як этыка, эстэтыка, логіка, філасофія, прыродазнаўства і інш. Арыстоцель напісаў больш за 150 навуковых прац па розных галінах ведаў, у тым ліку «Рыторыку».

Цікавасць нашчадкаў да рознабаковай таленавітай гістарычнай асобы не можа абмяжоўвацца прафесійнай, навуковай сферай. Нам хочацца ведаць, як выглядаў такі чалавек, як ставіўся да людзей, сяброў, ворагаў, якімі прынцыпамі кіраваўся ў сваім жыцці.

Паводле сведчанняў старажытных аўтараў, Арыстоцель быў шапялявы (так піша Цімафей Афінскі ў сваіх «Жыццяпісах»), ногі меў худыя, вочы ма-

лыя, але вылучаўся вытанчаным густам, быў «прыкметны адзеннем, пярсцёнкамі і прычоскай».

У адносінах паміж людзьмі цаніў міласэрнасць. Калі Арыстоцеля папракнулі, што ён падаў міласціну чалавеку благога норава, ён адказаў: «Я падаў не норава, а чалавеку».

Вялікае значэнне Арыстоцель надаваў адукацыі і выхаванню. На пытанне, якая розніца паміж чалавекам адукаваным і неадукаваным, ён адказаў: «Як паміж жывым і мёртвым». Выхаванне ён называў у шчасці ўпрыгожаннем, а ў няшчасці прытулкам. Настаўнікі, якім дзеці абавязаны выхаваннем, гаварыў ён, больш паважаныя, чым бацькі, якім дзеці абавязаны нараджэннем: адны дораць нам толькі жыццё, а другія — добрае жыццё.

Паводле палітычных поглядаў быў прыхільнікам умеранай дэмакратыі. Што гэта азначае? Арыстоцель называў тры віды ўлады: 1) манархія¹; 2) арыстакратыя (улада нямногіх з заможных адукаваных класаў); 3) палітыя (улада большасці з сярэдняга класа). Усе гэтыя тры віды ўлады могуць паспяхова кіраваць дзяржавай пры ўмове, калі будуць паслядоўна прытрымлівацца мэты: дзейнічаць на карысць народа. Але тых, хто знаходзіцца пры ўладзе, лічыў Арыстоцель, можа спакушаць падмена гэтай мэты: не дабрабыт народа, а ўласныя, карыслівыя інтарэсы. У такім выпадку адбываецца перараджэнне гэтых трох відаў улады, што вядзе да эканамічнай і палітычнай нестабільнасці ў грамадстве. Манархія можа пераўтварыцца ў тыранію², арыстакратыя — у алігархію (калі абараняюцца інтарэсы толькі вузкага кола арыстакратыі), палітыя — у дэмакратыю, ка-

¹ Манархія (ад грэч. *mónarchos*) — улада, якую аднаасобна прадстаўляе манарх (цар, кароль, шах). Адрозніваюць аднаасобную манархію (абсалютную) і абмежаваную, калі ўлада манарха абмежавана парламентам.

² Тыранія (грэч. *tyrannis*) — форма ўлады, якая ўсталёўваецца гвалтоўным шляхам і асноўваецца на адзінаўладным кіраванні.

лі, на думку Арыстоцеля, абараняюцца інтарэсы толькі немаёмных. Устойлівая да пераваротаў, паўстанняў і г. д. тая дзяржава, быў перакананы Арыстоцель, дзе ўлада абапіраецца на сярэдні клас, г. зн. пры форме праўлення, якая ў Старажытнай Грэцыі называлася палітыяй (ад грэч. поліс — горад-дзяржава, горад і сельская мясцовасць, якая да яго прылягае). Поліс кіраваўся пры дапамозе дэмакратычнага органа — народнага сходу грамадзян.

У дэмакратычным грамадстве вялікае месца займае волевыяўленне грамадзян, іх удзел у вырашэнні дзяржаўных пытанняў. Гэта патрабуе ад членаў грамадства пэўных ведаў і ўменняў у галіне майстэрства слова (рыторыкі).

На думку Арыстоцеля, рыторыкай карыстаюцца ўсе на кожным кроку, яна аднолькава патрэбная як у справах штодзённых, так і ў справах дзяржаўных: кожны раз, як чалавек пачынае схіляць да чаго-небудзь другога чалавека, ён звяртаецца да рыторыкі.

Кнігу «Рыторыка» (335 г. да н. э.) Арыстоцель напісаў з мэтай даць уяўленне аб агульных правілах прамоўніцкага майстэрства, паказаць, чым павінен карыстацца прамоўца альбо наогул усякі, хто жадае пераканаць каго-небудзь у чым-небудзь.

Асноўным правілам для прамоўцы лічыў уменне правільна выбраць стыль прамовы і правільна яе пабудаваць.

Стыль, паводле Арыстоцеля, ёсць спосаб пераканальна выразіць думку. Нягледзячы на падзел прамоў на палітычныя, судовыя, апідактычныя, ім усім аднолькава павінна быць уласціва пачуццё меры: стыль «не павінен быць ні занадта нізкім, ні занадта высокім». Які гэта стыль? «Гэта стыль ясны, які выключае халоднасць, нехаатычны, у меру сціслы, у меру працяглы, адпавядае рэчаіснасці». «Яснасць, — пісаў Арыстоцель, — галоў-

ная вартасць прамовы, бо відавочна, што няяснае слова не робіць сваёй справы».

Для таго, каб пазбегнуць халоднасці, даваў наступныя рэкамендацыі:

- а) абмежаваць выкарыстанне складаных слоў;
- б) выключыць недакладныя выразы;
- в) не выкарыстоўваць неналежным чынам эпітэты;

г) не выкарыстоўваць няўдалых метафар.

Празмернае ўжыванне эпітэтаў Арыстоцель трапна ахарактарызаваў фразай: «Эпітэты выкарыстоўваюцца не як прыправа, а як страва». Прывёў прыклады з твораў свайго сучасніка Алкідаманта, які гаварыў не «пот», а «вільготны пот», не «законы», а «законы, уладары дзяржаў», не «хутка», а «хуткім парывам душы».

Прычыны недарэчнага ўжывання метафар Арыстоцель бачыў у тым, што:

- а) некаторыя метафары маюць смешны сэнс;
- б) альбо вельмі ўрачыстыя;
- в) альбо сэнсава няясныя;
- г) узятыя здалёку, г. зн., каб зразумець іх сэнс, патрабуецца спецыяльны гістарычны экскурс.

Арыстоцель дае нагляднае ўяўленне аб тым, як утвараецца метафара, а менавіта — ад параўнання: сказаць пра каго-небудзь «Леў рынуўся» — гэта метафара, а сказаць «Ён рынуўся, як леў» — параўнанне.

Прыводзіць прыклады выкарыстання метафар, якія «маюць занадта паэтычны выгляд»: справы «бледныя і крывавыя», «ты ў гэтай справе пасеяў няславу і пажаў няшчасце».

У будове прамовы (кампазіцыі) Арыстоцель выдзяляў восем частак:

1. Прадмова ёсць пачатак прамовы, яшчэ не сама прамова, а уступ да яе (ён не абавязковы для ўсіх відаў красамоўства, у прыватнасці, можа быць не характэрны для палітычнага красамоўства, судовага, дзе прынята адразу распачынаць выклад тэмы). Задача прадмовы — выклікаць схільнасць аўдыторыі да прамойцы. Яна, прадмо-

ва, павінна быць пачцівай, не сумнай, каб з самага пачатку рэакцыя слухачоў выклікалася пачуццём сімпатыі, любові, а не варожасці, антыпатыі. Прадмову можна апусціць, калі прамоўца і публіка сустракаюцца не ўпершыню, паміж імі ўсталяваўся кантакт і публіка гатова адразу ўспрыняць прамову.

2. Называнне — абазначэнне тэмы, яе фармулёўка, якая павінна быць зразумелай слухачам.

3. Расповяд — характарыстыка прадмета прамовы ў развіцці. Выбар падзей павінен быць мэтазгодны і добра абгрунтаваны.

4. Апісанне — аналіз прадмета прамовы.

5. Доказ — розныя спосабы, пры дапамозе якіх дасягаецца асноўная мэта: пераканаць слухачоў. Па значэнні гэта цэнтральная частка. «Толькі доказы валодаюць прыметамі, уласцівымі прамоўніцкаму мастацтву» (Арыстоцель).

Сярод спосабаў доказу Арыстоцель вылучае:

а) маральнае аблічча прамоўцы;

б) эмацыянальны стан слухачоў: прыхільнасць альбо пасіўнасць, задаволенасць прамоўцам альбо незадаволенасць, любоў альбо нелюбоў;

в) самі доказы, у прыватнасці прыклады, параўнанні, сілагізмы.

Маральнае аблічча прамоўцы павінна адпавядаць тром патрабаванням: розум, дабрачыннасць, уменне выклікаць прыязнасць публікі.

Калі розум даецца ад Бога і набываецца вучэннем, дабрачыннасць — выхаваннем, самаўдасканаленнем, то прыязнасць публікі патрабуе ад прамоўцы ведаў аб самой публіцы. Арыстоцель гаварыў: каб выклікаць прыхільнасць слухачоў, прамоўцу неабходна ведаць, калі, у якіх абставінах, па якіх прычынах чалавекам авалодваюць пачуцці — гнеў альбо пакора, любоў альбо нянавісць, зайздасць, страх і г. д. Гэтыя фактары прамоўцу неабходна ўлічваць, каб падчас выступлення па няведанні не справакаваць публіку на непажаданыя эмоцыі. Маючы на мэце выклікаць прыхільнасць публікі, прамоўца павінен таксама

ўлічваць склад слухачоў, асаблівасці паводзін, характэрныя для аўдыторыі, якая складаецца, напрыклад: а) з людзей сталага ўзросту, б) шляхетнага паходжання, в) багатых людзей, г) магутных (якія знаходзяцца пры ўладзе), д) шчаслівых (удачлівых).

Для кожнага віду красамоўства характэрна свая асаблівасць у выкарыстанні спосабаў доказу. Так, у палітычнай прамове часцей ужываюцца прыклады: прамоўца прыводзіць факты, якія мелі месца ў жыцці, альбо ўзятыя з літаратуры (прытчы, байкі); у судовай — сілагізмы, а таксама законы, паказанні сведкаў, дагаворы, клятвы і г. д.; у апідактычнай — параўнанне, перабольшанне (прамоўца надзяляе прадмет свайго выступлення веліччу і прыгажосцю).

Разгледзім найбольш цяжкі ў авалоданні спосаб доказу — складанне **сілагізмаў**. Сілагізм мае дзве пасылкі — большую і меншую, лагічна звязаныя між сабой; на падставе гэтай сувязі будуюцца вывад (заклучэнне). Большая пасылка выконвае ў вывадзе ролю дзейніка, меншая — выказніка. Да прыкладу: *Чалавецтва шануе веды* (большая пасылка), *кніга — крыніца ведаў* (меншая пасылка), *таму людзі шануюць кнігу*.

Тым, хто вучыцца складаць сілагізмы, трэба абавязкова сачыць, ці пакладзены ў аснову сілагізма лагічна суадносныя паняцці. Напрыклад, *вайна і мір* як два станы грамадства — паняцці суадносныя, а вось *вайна і, дапусцім, шчасце* — несуадносныя; *вайна* можа суадносіцца з паняццем *няшчасце*.

Арыстоцель рэкамендаваў: не варта складаць сілагізм, запазычваючы пасылкі з далёкай гісторыі альбо беручы для пасылак вельмі шырокія, абстрактныя паняцці. Сілагізм атрымаецца расцягнуты, падобны проста да балбатні, — у гэтым, падкрэсліваў Арыстоцель, прычына таго, чаму людзі неадукаваныя ў вачах натоўпу здаюцца больш пераканальнымі, чым адукаваныя: таму што гавораць пра рэчы, блізкія слухачам.

6. Абвяржэнне — доказ ад процілеглага. Можа быць у форме:

— лагічнага доказу (*Калі розум просты і не прычыняецца да пакут, як сцвярджае Анаксагор (процілеглае), то як ён мысліць, калі мысленне ёсць па-свойму пакутны стан?* (вывад) (параўнаем прамы доказ у форме сілагізма: *Мысленне — гэта пакутны стан. Розум мысліць, значыць, ён прычыняецца да пакут*);

— палемікі (пытанні аўдыторыі — адказы прамоўцы);

— эрыстыкі (спрэчкі) — умацаванне ў ходзе дыялога свайго інтарэсу. Самы просты прыклад эрыстыкі — уменне весці торг на базары. Вынікам эрыстычнай спрэчкі павінна быць пагадненне, якое ў пэўнай ступені задавальняе абодва бакі. Эрыстыка рэдка выкарыстоўваецца ў публічнай прамове. Здараецца, эрыстычная спрэчка ўзнікае, калі сярод слухачоў знаходзіцца чалавек, які імкнецца «паказаць сябе», выглядаць перад публікай больш разумным, чым прамоўца.

7. Заклік — прамы зварот да слухачоў з мэтай выклікаць пэўны эмацыянальны настрой (рэдка сустракаецца ў публічнай прамове).

8. Заключэнне — кароткі напамін аб усім, што было сказана.

«...На працягу вякоў аўтарытэт Арыстоцеля да таго шанаваўся, што калі адзін з удзельнікаў дыспуту цытаваў урывак з твораў гэтага філосафа, то чалавек, які адстойваў процілеглы тэзіс, не асмельваўся сказаць *traseat* (абвяргаю)» (П. Бейль, філосаф XVII ст.).

Зададзім сабе рытарычнае пытанне¹: «Калі на працягу многіх стагоддзяў імя Арыстоцеля гэтак многа значыць для людзей, ці не варта і нам з належаў стараннасцю аднесціся да вывучэння таго, над чым разважаў і чаму вучыў антычны мысліцель?»

¹ Рытарычнае пытанне — гэта сцверджанне ў форме пытання: *Ці не ты гэта зрабіў? Ці ж табе не гаварылі гэтага?*

МАРК ТУЛІЙ ЦЫЦЭРОН

(106—43 гг. да н. э.)

Вядомы ў Старажытным Рыме палітычны дзеяч, прамоўца, пісьменнік. Нарадзіўся ў сям'і, якая належала да саслоўя «коннікаў», у горадзе Арпінуме (сучасны Гаэта, 150 км ад Рыма). Яшчэ хлопчыкамі бацька адвёз Марка і малодшага сына Квінта ў Рым, каб даць ім адукацыю. Рыхтаваўся Марк Тулій Цыцэрон да прафесіі судовага прамоўцы. Вывучаў рыторыку, грамадзянскае права, філасофію, прысутнічаў на выступленнях лепшых прамоўцаў (напрыклад, Луцыя Краса), вучыўся дэкламацыі ў выдатнага акцёра Росцыя. Хаця і паходзіў з саслоўя «коннікаў», да вайскавай службы не адчуваў схільнасці. Праслужыўшы каля года ў войску Пампея Страбона, вярнуўся да сваіх ранейшых заняткаў.

«Коннікі» былі прывілеяваным саслоўем рымскага грамадства, яны валодалі буйнымі грашовымі сродкамі. Пераважна з «коннікаў» камплектаваўся камандны састаў рымскай арміі. Але ў палітычных адносінах прывілеі «коннікаў» былі нязначныя. Яны маглі займаць дзяржаўныя пасады толькі ў правінцыях (напрыклад, быць прэфектам — кіраваць правінцыяй, пракуратарам — загадваць фінансамі імператара ў правінцыі). Праўда, з II ст. да н. э. «коннікі» атрымалі права быць абранымі ў вышэйшыя органы кіравання дзяржавай. Аднак гэтае права існавала толькі дэ-юрэ¹. Фактычна працягвалі дзейнічаць ранейшыя саслоўныя абмежаванні, прабіцца ў вышэйшыя эшалоны ўлады «конніку» было не так проста. У той жа час выхадцы з сапраўды прывілеяванага як у маёмасных, так і ў палітычных адносінах саслоўя патрыцыяў займалі пасады ў вышэйшым дзяржаўным органе — сенаце. Таму, калі ў 63 г. да н. э. «коннік» Цыцэрон быў абраны на вышэйшую дзяржаўную пасаду консула і ўзначаліў

¹ Дэ-юрэ (лац. de jure) — юрыдычна; дэ-факта (лац. de facto) — фактычна.

рымскую рэспубліку, то як палітык атрымаў характарыстыку «новага чалавека».

«Новага», таму што ў палітычнай кар'еры Цыцэрон усім быў абавязаны толькі сабе, свайму таленту — не паходжанню. Консулам ён быў абраны за свае прамовы ў абарону рэспублікі, супраць першай антырэспубліканскай змовы, і ў прыватнасці яе кіраўніка Каціліны, які прагнуў стаць дыктатарам. Прамовы Цыцэрона атрымалі вядомасць, а сам прамоўца набыў папулярнасць, аўтарытэт у рымскім народзе. Яшчэ двойчы ўчыняліся змовы супраць рэспублікі. У выніку апошняй змовы пала Рымская рэспубліка; хоць фармальна сенат працягваў існаваць, фактычна ўлада перайшла да імператара. У ліку першых ахвяр рэпрэсій загінуў у 43 г. да н. э. Марк Тулій Цыцэрон. Забойцы былі падасланыя адным са змоўшчыкаў — Антоніем, які помсціў Цыцэрону за яго «філіпікі» (так назваў, пераймаючы Дэмасфена, сам Цыцэрон свае прамовы супраць Антонія). Забойцы падпільнавалі Цыцэрона каля Кайты, дзе ў яго быў маёнтак. Яму адсеклі галаву і правую руку і, згодна загаду Антонія, выставілі ў Рыме на форуме². Люты здзек над цэлам забітага «бацькі айчыны» (гэта ганаровае званне было дадзена Цыцэрону сенатам пасля падаўлення змовы Каціліны) выклікаў абурэнне ў многіх гісторыкаў, паэтаў наступных часоў.

Са спадчыны гэтага выдатнага палітыка, прамоўцы, пісьменніка захавалася 58 прамоў — палітычных і судовых, 19 трактатаў — па рыторыцы, палітыцы, філасофіі і звыш 800 пісьмаў, каштоўных звесткамі аб грамадскім, прыватным жыцці рымлян аддаленага ад нас часу.

Першай прамовай Цыцэрона была судовая — прмова ў абарону Секста Росцыя.

Пачатак палітычным прамовам пакладзены хвалебнай прамовай на карысць перадачы «конніку»

¹ Форум — плошча, цэнтр палітычнага жыцця Старажытнага Рыма.

Пампею вярхоўнага камандавання ў вайне з Мітрыдатам. Але вяршыня прамоўніцкага майстэрства дасягнута Цыцэронам у прамовах супраць змовы, наладжанай Кацілінай.

І судовыя, і палітычныя прамовы па кампазіцыі падобныя: 1) расповяд, 2) тлумачэнне фактаў, падмацаваных доказамі, 3) абвяржэнне доказаў абвінаваўцы. Дадаткова маглі быць: а) ўводзіны — сціслае апісанне галоўных пытанняў тэмы, якой будзе прысвечана прамова, б) план прамовы, в) заключэнне. Для ўводзін найбольш тыповым быў зварот прамоўцы да суддзяў, да ўсіх прысутных: прамоўца заклікаў суддзяў да справядлівасці і выказваў сваю ўпэўненасць у іх сумленнасці, непахіснасці, непадкупнасці. У заключэнні звяртаўся да міласэрнасці суддзяў, малюючы — часта гіпербалічна — сумную долю абвінавачанага ў выпадку яго асуджэння, гора яго сям'і і сваякоў.

Вобразныя сродкі — увасабленне, метафара і ўлюбёнае Цыцэронам рытарычнае пытанне — найбольш поўна выкарыстаны ім у прамовах супраць Каціліны.

Жарт, дасціпнасць праявіліся асабліва ярка ў прамове Цыцэрона ў абарону Мурэны, які абвінавачваўся ў подкупе выбаршчыкаў. Гэтая прамова наводзіць на роздум: дзе праходзіць мяжа палітычнага разліку? Мурэна — адзін з памочнікаў Цыцэрона падчас раскрыцця і разгрому змовы Каціліны — быў выбраны ў консулы.

Сапернік, што пацярпеў няўдачу, абвінавачіў яго ў подкупе выбаршчыкаў. Для Цыцэрона было вельмі важна замацаваць на наступны год адно консульскае месца за сваім прыхільнікам. Аднак справа Мурэны была, відаць, настолькі сумніўнай, што Цыцэрону прыйшлося не столькі даказваць слухачам невінаватасць Мурэны, колькі ашаламляць іх бляскам прамоўніцкага мастацтва, якое і перамагло. Мурэна быў апраўданы.

Цыцэронаўскія трактаты па рыторыцы сабраны ў адной кніжцы пад агульнай назвай «Тры трактаты аб прамоўніцкім майстэрстве», куды ўвайшлі трактаты «Аб прамоўцы», «Брут», «Прамоўца». Першаму Цыцэрон надаў форму дыялога, які нібыта адбыўся паміж вядомымі прамоўцамі той эпохі — Красам і Антоніем. Трактат «Брут» складаецца з разважанняў Цыцэрона аб прамоўцах-сучасніках. У трактаце «Прамоўца» выкладзены меркаванні Цыцэрона аб рыторыцы (яе грамадскай важнасці, сувязі з такімі навукамі, як філасофія і права), аб тым, як будаваць прамову, як правільна выбіраць моўныя сродкі. І шмат увагі надаецца самой асобе прамоўцы: важнасці прыроднага таленту і каштоўнасці набытага майстэрства, якія даюць магчымасць любому прамоўцу — эпіку, трагіку, коміку — выканаць сваё прызначэнне: вучыць слухачоў, прыносіць задавальненне, выклікаць моцнае ўражанне, а ў выніку — пераконваць. «Я не адрозніваю прамоўцу паводле роду, таму што шукаю дасканаласць», — пісаў Цыцэрон.

Ён прызнаваў, што ў рэчаіснасці сустраць дасканаласць, ідэальнага прамоўцу цяжка. Герой яго дыялога заўважае: «Сапраўды красамоўны той, хто ўмее гаварыць пра будзённымя справы проста, пра вялікія — велічна, пра сярэднія — стылем, прамежным між абодвума. Ты скажаш, такога ніколі не было: хай не было, я гавару пра тое, чаго я жадаў бы, а не пра тое, што бачыў». Значыць, прафесійная мэта прамоўцы — набліжэнне да дасканаласці.

На думку Цыцэрона, уменне выбіраць словы і вялікі запас трапных выразаў утвараюць падмурак красамоўства. Як жа выбіраць словы-цаглінкі для гэтага падмурка? Цыцэрон рэкамендаваў: 1) сярод слоў агульнаўжывальных пазбягаць зацягнутых і тых, што прыеліся; крытэрыем павінны служыць слыхавое ўражанне, развітое адчуванне сло-

ва; 2) сярод слоў старажытных альбо слоў новых (неалагізмаў) неабходна выбіраць тыя, што натуральна гучаць у жывой сучаснай мове; 3) пры выбары метафары ўлічваць, каб яе яркасць, бляск былі дарэчы ў вашай прамове, г. зн. метафарай можна ўпрыгожваць прамову, але не аздабляць празмерна. У выказах не павінна быць слоў грубых, зняважлівых ці малазразумелых. Так і ў змесце прамовы не павінна быць нічога няўцямнага альбо недарэчнага. Думкі могуць быць да-сціпна-павучальнымі, сур'ёзна-пераканальнымі, і ўсе яны павінны размяшчацца так, каб з годнасцю службыць справе даказвання.

Што і як стварае прамоўца на гэтым падмурку?

Пачнём са знешнасці. Выгляд прамоўцы павінен быць прыемны слухачам. Прамоўцу неабходна трымаць сябе проста, спакойна, не быць расслабленым, але і не рабіць лішніх рухаў, асабліва не размахваць рукамі.

Што да голасу, то Цыцэрон пісаў: «Не падабаецца мне, калі літары вымаўляюцца з вытанчаным падкрэсліваннем, таксама не падабаецца, калі іх вымаўленне зацямняецца празмернай нядбайнасцю, не падабаецца мне, калі словы вымаўляюцца слабым, перадсмяротным голасам, не падабаецца таксама, калі яны гучаць з шумам і як быццам у прыпадку цяжкай задышкі». Голас павінен гучаць проста і натуральна, роўна, мякка.

Гэтыя і іншыя якасці, неабходныя для прамоўцы, набываюцца шляхам трэніроўкі, выканання спецыяльных практыкаванняў, што патрабуе шмат цярпення, вялікай сілы волі. Цыцэрон раіў арыентавацца на таго ці іншага прамоўцу як на ўзор, дасканалы для вас. Пад перайманнем Цыцэрон разумеў не капіраванне, а стымул для імкнення да ўласнай дасканаласці. Арыентуючыся на дасканаласць, важна, каб прамоўца гаварыў сваёй мовай, шукаў свой стыль прамовы, свае сродкі пераканання, свае ўзоры прамоўніцкага майстэрства. Дарэчы, для самога Цыцэрона ўзорам быў грэк Дэмасфен, які меў слабы голас і быў

картавы, але ў выніку шматлікіх практыкаванняў прымусіў свой голас гучаць чыста, моцна, з рознымі адценнямі і стаў самым вядомым прамоўцам Старажытнай Грэцыі.

Цыцэрон вылучаў практыкаванні на развіццё мовы, у тым ліку і пісьмовай: «пяро — лепшы і надзвычайны «настаўнік» красамоўства». Пачынаючым прамоўцам раіў запісваць тэкст будучага выступлення. Гэта дасць магчымасць прааналізаваць змест прамовы, выбар моўных сродкаў, прыёмаў доказу.

Практыкаванні павінны спрыяць не толькі фарміраванню ўменняў хваліць, выкрываць, абвяргаць, абмяркоўваць, даказваць і інш., але і рабіць гэта дасціпна, умець быць псіхолагам, г. зн. адчуваць настрой слухачоў і тое, як ён змяняецца на працягу прамовы.

Для развіцця памяці, а яна ў прамоўцы павінна быць вельмі добрая, развіцця агульнага кругагляду, эрудыцыі Цыцэрон рэкамендаваў завучваць як мага больш урыўкаў з мастацкіх твораў, асабліва паэтычных тэкстаў, і набываць добрыя веды па гісторыі.

Падрыхтоўку прамовы Цыцэрон падзяляў на шэсць этапаў:

1) прааналізаваць змест прамовы, усвядоміць, пра што будзеце гаварыць, і правесці збор матэрыялу па выбранай вамі тэме;

2) «размясціць знойдзенае па парадку, узважыўшы і ацаніўшы кожны доказ»: найбольш унутрышнія факты змясціць у пачатку і ў канцы прамовы, факты меншай значнасці — у сярэдзіне. Пры пабудове прамовы неабходна ўлічваць: «Перш чым у прамове дабрацца да самой сутнасці, трэба схіліць слухачоў на сваю карысць, далей растлумачыць справу, пасля гэтага вызначыць прадмет спрэчкі; затым даказаць тое, на чым мы настойваем, потым абвергнуць прэрэчанні, а напрыканцы прамовы ўсё тое, што гаворыць за нас, разгарнуць і ўзвялічыць, а тое, на чым настойваюць праціўнікі, пахіснуць і пазбавіць значэння»;

3) «выказаць і ўпрыгожыць усё словамі», г. зн. старанна прааналізаваць тэкст прамовы з пункту погляду слоўнага афармлення, выразных сродкаў мовы;

4) умацаваць прамову ў памяці, г. зн. запомніць яе тэкст, не абавязкова даслоўна, але з умовай, што зможаце ўзнавіць яго падчас выступлення;

5) «закончыць прамову з годнасцю і прыемнасцю»;

6) вызначыць рытм прамовы. Прамова не павінна несціся безупынна, як рачная плынь, не павінна гучаць адрывіста, шматслоўна ці расплывіста. Неабходна прааналізаваць размяшчэнне частак прамовы: што будзе гаварыцца роўна або з паніжэннем, паскарэннем ці запавольваннем голасу. Неабходна прадумаць, як будуць злучацца гэтыя часткі, ці будзе паўза альбо нейкі пераходны элемент (дасціпная заўвага, прыклад-аналогія з гісторыі, афарыстычны выраз і г. д.). Такім чынам, рытм заключаецца ў правільным выбары чаргавання паўз, слухным спалучэнні выразных сродкаў, мастацкім гусце пры выбары слоў, якія афармляюць вашы думкі. «У словах заключаецца як бы нейкі матэрыял, а ў рытме — яго аздабленне», — пісаў Цыцэрон.

У Старажытнай Грэцыі і Старажытным Рыме прамоўніцкае майстэрства ўключала ў сябе не толькі яркасць і вобразнасць прамовы, але і эстэтычную асалоду, падобную да той, якую прыносяць слухачам музыка альбо мастацкае чытанне. Адсюль такая вялікая ўвага старажытных прамоўцаў да рытму, будовы, памеру прамовы. Мы ж павінны памятаць патрабаванне антычных рытараў заўжды кіравацца пачуццём меры, г. зн. шукаць той рытм, той тэмп, каб прамова гучала натуральна.

КАНСУЛЬТАЦЫЯ

Вашы першыя прамовы будуць прызначаны для выступлення на ўроку і павінны быць абмежаваны ў часе (ад 5 да 20 хвілін — у залежнасці

ад таго, наколькі шырокая тэма). Па гэце яны будуць пераважна інфармацыйныя, г. зн. вы павінны паведаміць слухачам пэўныя новыя веды аб прадмеце выбранай тэмы і абудзіць у слухачоў дапытлівасць. Інфармацыйная прамова можа быць пабудавана ў форме расповяду, апісання, тлумачэння (расповід — паказ прадмета вашай прамовы ў развіцці, руху; апісанне — паказ прадмета ва ўсіх яго тыповых праявах, г. зн. падрабязна, наглядна, бачна; тлумачэнне — паказ таго, як дзейнічае прадмет, якая яго будова).

Пры падрыхтоўцы да складання прамовы ў першую чаргу прааналізуйце свае адносіны да тэмы, вызначце, што выклікае ў вас сімпатыю, захапленне, што, на ваш погляд, і чаму павінны берагчы нашчадкі альбо, наадварот, да чаго вы ставіцеся адмоўна і чаму. Менавіта гэтыя факты будуць зыходным пунктам ваших роздумаў аб тым, каб змест прамовы разгортваўся на адпаведным эмацыянальна-пачуццёвым фоне. Напрыклад, калі тэма прамовы — асоба Марка Тулія Цыцэрона, то хутчэй за ўсё на вас зробіць уражанне таленавітасць, мэтанакіраванасць гэтай асобы, яго бліскучая кар'ера як дзяржаўнага дзеяча. Гэта накладзе адбітак на выбар вамі фактаў па дадзенай тэме, прыёмаў доказу, сродкаў славеснага афармлення.

Калі тэма прысвечана, напрыклад, прамоўніцкаму мастацтву, расстаноўка акцэнтаў пры перадачы вамі зместу прамовы будзе залежаць ад таго, наколькі вы захопленыя гэтым відам дзейнасці, якія пытанні вас цікавяць, чаму вы аддаеце перавагу. Напрыклад, вы будзеце згодныя з высокімі патрабаваннямі Цыцэрона да эстэтычнага боку прамовы: бляску метафар, гучнасці, рытмічнасці моўнай арганізацыі тэксту. Але, магчыма, роздум выкліча пытанне аб ступені, узроўні гэтай патрабавальнасці, і вы задумаецеся над тым, дзе знаходзіцца мяжа, пераступіўшы якую, бляск і вытанчанасць формы прыйдзецца набываць ужо за кошт зместу. Калі такога роду думкі наведваюць

вас, менавіта яны стануць зыходным пунктам у працэсе падрыхтоўкі вашай прамовы: пры вызначэнні таго, у чым вы хочаце пераканаць слухачоў, якія сродкі доказу выбраць і г. д.

Свае першыя прамовы лепш рыхтаваць у поўным аб'ёме (не тэзісна). Скажыце прамову спачатку дома «для сябе», тым самым вы праверыце, як яна гучыць: кампактна альбо ёсць расцягнутасці, ці суразмерная яна па кампазіцыі, ці пераканаўчыя доказы, а таксама ці ўкладваецца вы ў адведзены час.

П Ы Т А Н Н Ї

1. Як акрэсліваў прызначэнне рыторыкі Арыстоцель?

2. Пры якіх умовах магчыма развіццё рытарскага мастацтва ў сапраўдным яго прызначэнні? Чым абумоўлена ўжыванне слова «рыторыка» ў пераносным значэнні «пышнаслоўнасць»?

3. Як акрэсліваў мэту прамоўніцкага мастацтва Арыстоцель?

4. З якіх частак складаецца творчы працэс падрыхтоўкі прамовы?

5. Як характарызаваў Арыстоцель стыль, ці «строй», прамовы? Якія даваў на гэты конт рэкамендацыі?

6. Якая роля належыць у кампазіцыі доказам? Пры дапамозе якіх сродкаў могуць рэалізавацца доказы? Што такое сілагізм як спосаб доказу?

7. З якімі аб'ектыўнымі (грамадскімі) умовамі звязаны развіццё альбо ўпадак рыторыкі? Адказ будуйце на аналізе грамадска-палітычнай сітуацыі.

8. Як вы разумееце выраз «новы чалавек» у палітыцы ў адносінах да Марка Тулія Цыцэрона?

9. Што меў на ўвазе Цыцэрон, гаворачы аб «дасканалым прамоўцы»?

10. Як вызначае Цыцэрон аснову красамоўства і як раскрывае сваё азначэнне?

11. Якім чынам набываецца прамоўніцкае майстэрства?

З А Д А Н Н І

1. Падрыхтуйце выступленне на тэму (па выбару):

а) Рыторыка ў Старажытнай Грэцыі;

б) Рытар Арыстоцель.

Пры падрыхтоўцы выступлення можна карыстацца апорным канспектам.

2. Арыстоцель называе спосабы доказу і сярод іх прыклады, узятыя з жыцця, альбо літаратурныя. Ён таксама гаворыць аб тым, якія спосабы доказу характэрныя для таго або іншага віду прамовы. Прачытайце ўрывкі з арыстоцэлеўскіх тэкстаў. Визначце: а) спосаб доказу ў кожным з іх; б) да якога віду прамовы вы аднесяце кожны тэкст.

I. Не варта выбіраць уладу па жэрабю, бо гэта падобна на тое, калі б хто-небудзь выбіраў па жэрабю ў атлеты — не тых, хто ў стане спаборнічаць, але тых, каму выпадае жэрабя.

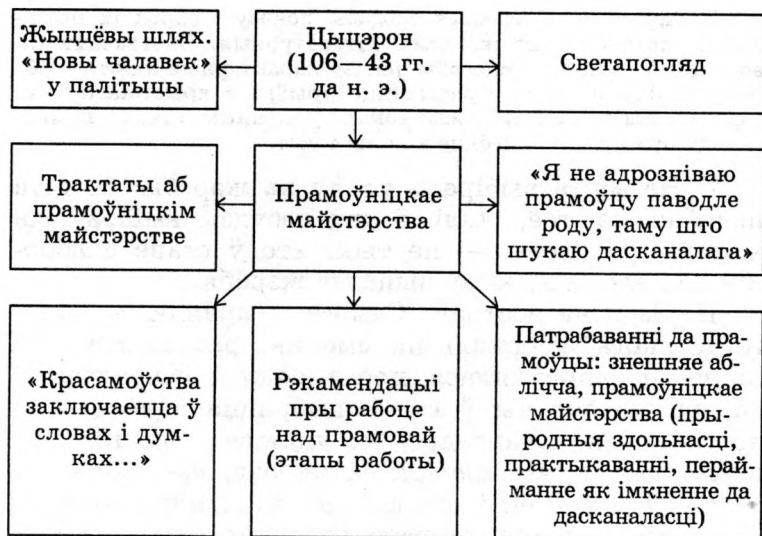
II. Эзоп на востраве Самосе, абараняючы дэмагога, якога асуджалі на смерць, распаўядаў, як лісіца перапраўлялася цераз раку і сарвалася ў абрыў: не будучы ў стане выбрацца адтуль, яна доўга там пакутавала, у яе ўпілося мноства кляшчоў; вожык, які прабіраўся паблізу, убачыўшы яе, злітаваўся над ёй і спытаў, ці не выцягнуць з яе кляшчоў, але яна не згаджалася на гэта і на пы-

танне — чаму? — адказвала: гэтыя кляшчы ўжо поўныя мной і высмоктваюць мала крыві; калі ж ты выцягнеш гэтых, то з'явіцца іншыя, галодныя, і высмакчуць у мяне астатнюю кроў. Якраз так і вам, людзі Самоскія, гэты чалавек не можа больш прычыніць шкоды, таму што ён багаты. Калі ж вы ўмярцвіце яго, то з'явіцца іншыя, бедныя, якія, раскрадаючы грамадскі набытак, давядуць вас да галечы.

3. Асноўнае правіла пабудовы сілагізма: пасылкі павінны быць лагічна суадноснымі. Арыстоцель, выкарыстоўваючы сілагізмы, звычайна апускаў большую пасылку. Складзіце большыя пасылкі і запішыце сілагізмы ў поўным аб'ёме.

- Калі вам не сорамна прадаваць — і нам не сорамна купляць;
- Калі нават багі ведаюць не ўсё, то наўрад ці ўсё ведаюць людзі;
- Не трэба быць адукаваным, бо не трэба быць прадметам зайздрасці;
- Аднак трэба быць адукаваным, бо трэба быць мудрым.

4. Складзіце прамову на тэму (па выбару): «Марк Тулій Цыцэрон — прамоўца Рымскай рэспублікі», «Марк Тулій Цыцэрон — рытар, аўтар трактатаў па рыторыцы».

5. Прачытайце ўступную частку прамовы Цыцэрона. Вызначце, якая гэта прамова: судовая (у абарону, абвінавачваючы) альбо палітычная. З трох прапанаваных назваў выберыце адпаведную: Прамова супраць Гая Вераса. У судзе, 70 г.; Прамова ў абарону Секста Росцыя з Амерыі. У судзе, 80 г.; Прамова аб аддачы імперыі Гнею Пампею. На форуме, 66 г.

Вы, вядома, дзівіцеся, суддзі, чаму ў той час, калі столькі выдатных прамоўцаў і найзнатнейшых людзей сядзіць спакойна, падняўся менавіта я, хаця ні па гадах сваіх, ні па таленту, ні па ўплыву я не магу вытрымаць параўнання з гэтымі вось, што сядзяць тут, людзьмі. Усе тыя, хто, як бачыце, знаходзіцца тут, мяркуюць, што ў гэтай судовай справе трэба даць адпор несправядлівасці, народжанай нечуваным злачынствам, але самі яны даць адпор, з прычыны неспрыяльных абставін нашага часу, не рашаюцца. Вось чаму яны, падпарадкоўваючыся пачуццю абавязку, тут прысутнічаюць, але, пазбягаючы небяспекі, маўчаць. Што ж вынікае з гэтага? Што я — за ўсіх мацнейшы? Ані. Альбо што я ў такой ступені перавышаю іншых сваім усведамленнем абавязку? Нават гэта слава не настолькі спакушае мяне, каб я хацеў адабраць яе ў іншых. Якая ж прычына прымусіла мяне болей, чым каго-небудзь іншага, узяць на сябе абарону Секста Росцыя? Справа ў тым, што калі б хто-небудзь з прысутных тут уплывовых людзей, якія займаюць высокае становішча, выказаўся і сказаў хаця б адно слова пра стан дзяржавы (што ў дадзенай справе непазбежна), то было б палічана, што ён выказаў нават значна болей, чым сапраўды сказаў. Калі ж я выкажу без сарамлівасці ўсё, што трэба сказаць, то ўсё-такі прамова мая ніяк не зможа выйсці адсюль і шырока распаўсюдзіцца сярод чэрні. Далей, словы гэтых людзей, з прычыны іх знатнасці і знакамітасці, не могуць прайсці незаўважанымі, а любы неасцярожны выраз ім не прабачаць з прычыны іх узросту і разважлівасці; між тым, калі занадта свабодна выкажуся я, то гэта альбо застанецца невядомым, таму што гэта прабачаць па маёй маладосці; зрэшты, у нашай дзяржаве ўжо развучыліся не

толькі прабачаць правіннасці, але і расследаваць злачынствы.

Да гэтага далучаецца вось якая акалічнасць: можа быць, з просьбай абараніць Секста Росцыя да іншых людзей звярталіся ў такой форме, што яны мелі магчымасць згадзіцца альбо адмовіцца, не парушаючы свайго дару; да мяне ж з пільнай просьбай звярнуліся такія асобы, чые сяброўства, ласка і высокае становішча для мяне надта многа значаць, і я не меў права ні забываць пра іх прыхільнасць да мяне, ні грэбаваць іх аўтарытэтам, ні аднесціся да іх жадання зняважліва. Па гэтых прычынах я і аказаўся абаронцам, які вядзе гэту справу, — не першым, выбраным пераважна перад іншымі за свой асаблівы талент, а, наадварот, апошнім з усіх, таму што магу гаварыць з найменшай небяспекай для сябе, — і не дзеля таго, каб Секст Росцый знайшоў у маёй асобе надзейнага абаронцу, а каб ён не застаўся зусім без абаронным.

Быць можа, вы спытаеце, якая ж страшэнная, якая пачварная небяспека перашкаджае гэтак многім і гэтак дастойным людзям выступаць з прамовай у абарону грамадзянскіх правоў і маёмасці іншага чалавека, як яны гэта звычайна рабілі. Не дзіўна, калі вы дасюль не ведаеце гэтага, таму што абвінаваўцы наўмысля не згадалі пра тое, з-за чаго ўзнікла гэта судовая справа...

(Далей — распавядальная частка прамовы.)

Прамова казалася ў часы дыктатуры Сулы. Раскажыце, якім чынам ва ўмовах дыктатарскага рэжыму Цыцэрон імкнуўся схіліць суддзяў прыняць самастойнае рашэнне, дзейнічаць сумленна, непакісна, непадкупна. Зыходным пунктам можа паслужыць фраза Цыцэрона «Што я — за ўсіх смялейшы?».

6. Па характары ўступнай часткі вызначце: абвінаваўчая гэта прамова альбо складзеная ў абарону. Параўнайце змест прыведзенага ніжэй уступу і ўступу прамовы ў абарону Секста Росцыя (гл. заданне 5) у кантэксце часу, калі гэтыя прамовы былі складзены. На ваш погляд, з чым звязаны прамы, непасрэдны зварот да суддзяў і прысутных слухачоў у дадзеным выступленні і ўскосны, з пошукам

тактоўнага падыходу да суддзяў і прысутных слухачоў у прамове ў абарону Секста Росцыя?

Чаго ўсяго болей трэба было жадаць, суддзі, што ўсяго болей павінна было змякчыць нянавісьць да вашага саслоўя і развеець паганую славу, што вісіць над судамі, тое не па рашэнні людзей, а, можна сказаць, па волі багоў даравана і ўручана вам у гэтакі адказны для дзяржавы час. Бо ўжо ўсталявалася гібельная для дзяржавы, а для вас небяспечная думка, якая не толькі ў Рыме, але і сярод чужаземных народаў перадаецца з вуснаў у вусны, — нібыта пры сённяшніх судах ні адзін чалавек, які мае грошы, як бы вінен ён ні быў, асуджаны быць не можа. І вось у часіну выпрабаванняў для вашага саслоўя і для ваших судов, калі падрыхтаваны людзі, якія прамовамі на сходах і ўнясеннем законаў будуць старацца распаліць гэту нянавісьць да сената, перад судом паўстаў Гай Верас, чалавек, за свой спосаб жыцця і ўчынкi грамадскай думкай ужо асуджаны, але з прычыны свайго багацця, па яго ўласных разліках і сцверджаннях, апраўданы. Я ж узяўся за гэту справу, суддзі, па волі рымскага народа і ў апраўданне яго надзей, зусім не таму, каб узмацніць нянавісьць да вашага саслоўя, але каб выратаваць нас ад ганьбы. Бо я да суда прыцягнуў такога чалавека, каб вы вынесеным яму прысудам маглі аднавіць страчаную павагу да судов, вярнуць сабе прыхільнасць рымскага народа, задаволіць патрабаванні чужаземных народаў. Гэта — раскрадальнік казны, прыгнятальнік Азіі пад выглядам гарадскога прэтара, біч і згубіцель правінцыі Сіцыліі.

Калі вы вынесеце яму строгі і справядлівы прысуд, то аўтарытэт, якім вы павінны валодаць, будзе ўмацаваны; але калі яго вялізныя багацці возьмуць верх над прыстойнасцю і сумленнем суддзяў, я ўсё-такі дасягну аднаго: усе убачаць, што ў дзяржаве не аказалася суда... (Прамова супраць Гая Вераса. У судзе, 70 г.)

7. Вызначце: а) судовая гэта прамова альбо палітычная; б) дзе і да каго звяртаецца прамоўца. Як вы разумееце фразу прамоўцы «Мне не варта быць шматслоўным, а трэба трымацца меры»: як патрабаванне пазбягаць пышнаслоўя ці як прызнанне, што ў такога роду прамовах цяжка пазбегнуць пышнаслоўя? На аснове гэтага тэксту выпішыце словы для лексіка-тэматычнай групы «Усхваленне».

Хаця від вашага шматлюднага сходу, квірыты¹, быў мне заўсёды даражэй за ўсё іншае, а гэта месца заўсёды здавалася мне самым дастойным для гутаркі з вамі пра справы дзяржаўныя і самым пачэсным для звароту да вас з прамовай, аднак ступіць на гэты шлях славы, заўсёды адкрыты кожнаму сумленнаму грамадзяніну, мне да гэтага часу перашкаджала не маё нежаданне, а правілы жыцця, вызначаныя мной для сябе яшчэ ў маладосці. <...>

Пры гэтым я асабліва цешуся таму, што мне, чалавеку, не прывычаенаму выступаць з гэтага месца, дадзена магчымасць гаварыць аб такой справе, па якой кожны знойдзе што сказаць. Гэта ж мне трэба будзе выказацца аб дзівоснай і выдатнай доблесці Гнея Пампея. Гаворачы аб ёй, лёгка пачаць, але цяжка кончыць. Таму мне не варта быць шматслоўным, а трэба трымацца меры. (Прамова аб аддачы імперыі Гнею Пампею. На форуме, 66 г.)

8. Які прыём выкарыстаў Цыцэрон у прамове супраць Каціліны, урывак з якой тут прыведзены? Што сцвярджае прамоўца ў кожным пытанні? Дайце азначэнне гэтаму прыёму і складзіце некалькі ўласных такіх прыкладаў-пытанняў. (Адкаж пісьмовы.)

Хто з нас, на твой погляд, не ведае, што рабіў ты апошняй, што наступнай ноччу, дзе ты быў, каго склікаў, якое рашэнне прыняў? Сенат усё гэта разумее, консул бачыць, а гэты чалавек усё яшчэ жывы.

<...>

¹ У Старажытным Рыме квірытамі зваліся паўнапраўныя грамадзяне.

Ці ёсць ганебнае кляймо, якім тваё сямейнае жыццё не было б адзначана? Якой толькі бессаромнасцю не зняславіў ты сябе ў сваім асабістым жыцці? Якім толькі непрыстойным учынкам не апаганіў ты сваіх вачэй, якім учынкам — сваіх рук, якой гнюснасцю — усяго свайго цела?

РЫТОРЫКА Ў СЯРЭДНІЯ ВЯКІ

Эпоха сярэднявечча (альбо феадалізму) характарызуецца тым, што прыходзяць у заняпад старажытныя дэмакратычныя формы кіравання дзяржавай; іх змяняе ўлада манарха. У розных краінах змена грамадскай фармацыі адбывалася ў розны час і мела свае асаблівасці.

Гэты перыяд адзначаны такой важнай у гісторыі чалавецтва падзеяй, як распаўсюджванне хрысціянства, якое ў многіх краінах набыло статус дзяржаўнай рэлігіі.

Як ужо адзначалася раней, развіццё рыторыкі ў значнай ступені абумоўлена тым, ці спрыяльныя для яе грамадскія абставіны, а менавіта наколькі ў грамадстве пашыраны дэмакратычныя свабоды. Дзяржава сярэднявечча ўяўляла сабой уладу манарха альбо спалучэнне ўлады манарха і парламенцкіх форм кіравання (веча, народны сход, рада, сойм і г. д. — у розных краінах яны называліся па-рознаму). Але і ў тым і ў другім выпадку гэта была па сутнасці манаршая дзяржава. Аднаасобнае ж кіраванне дзяржавай звычайна не спрыяе існаванню грамадскіх дыскусій, абмеркаванняў, таму ў гэты перыяд фактычна спыняецца развіццё палітычнага, судовага красамоўства. Захоўваецца ўрачыстае красамоўства, але пераважна ў двух жанрах: гэта хвалебныя прамовы, якія нярэдка перараджаліся ў пышнаслоўе, і пропаведзі, патрэбу ў якіх адчувала хрысціянская рэлігія (хрысціянства ішло з Візантыі на змену язычніцтву, і існавала неабходнасць у тлумачэнні гэтага вучэння). Да нашых дзён жыве памяць аб такіх хрысціянскіх прапаведніках, як

візантыец Іаан Златавуст, кіеўскі мітрапаліт Іларыён, епіскап Кірыла Тураўскі.

Эпоха сярэднявечча ў розных краінах прыпадае на розны час. Адрозніваюцца сярэднявечныя краіны і асаблівасцямі ў дзяржаўным ладзе.

У Старажытным Рыме сярэднявечча пачалося з падзення рэспублікі і ўсталявання Рымскай імперыі (канец I ст. да н. э.), якая захапіла і падпарадкавала сабе Старажытную Грэцыю. Праіснавала Рымская імперыя да V ст. н. э., калі яе заходняя частка была захоплена наёмнай германскай арміяй. Усходняя частка Рымскай імперыі захавала самастойнасць, яе сталіцай стаў Канстанцінопаль; гэта дзяржава называлася Візантыяй. З V ст. лацінская мова перастае тут быць дзяржаўнай, ёю робіцца грэчаская мова. У V ст. усталяваюцца цесныя гандлёвыя і культурныя сувязі Візантыі з дзяржавамі ўсходніх славян, гэтыя сувязі мацуюцца пасля хрышчэння славян (пачалі хрышчэнне кіеўскі і полацкі князі адпаведна ў 988 і 989 гг.). Візантыя праіснавала да XV ст., калі яна была захоплена туркамі.

Нягледзячы на моцную імператарскую ўладу ў Візантыі, пропаведзь тут зберагла ідэалы антычнага свету (дабрабыт народа, аскетызм, духоўнае самаўдасканаленне) і адметную рысу культуры Старажытнай Грэцыі — успрыманне чалавека неаддзельным ад прыроды, разуменне таго, што сувязь паміж імі не павінна парушацца дзеля карысці чалавецтва. Менавіта гэтыя пытанні раскрываліся ў пропаведзях візантыйца Іаана Златавуста. У яго пропаведзях знаходзілі працяг дэмакратычныя традыцыі Старажытнай Грэцыі. Гэта не адпавядала палітыцы імператара. Іаан Златавуст быў адпраўлены ў ссылку. Але памяць народная беражэ ўжо шмат стагоддзяў імя гэтага прапаведніка.

У Заходняй Еўропе сярэднявечча ахоплівае перыяд ад V ст. (падзенне Рымскай імперыі, якая мела шмат калоній у Еўропе, нават астраўная Англія была яе калоніяй; з падзеннем імперыі тут пачалі ўтварацца незалежныя дзяржавы) да

XVII ст. (буржуазная рэвалюцыя ў Англіі, што паклала пачатак працэсу капіталізацыі). Нас цікавіць ступень канцэнтрацыі ўлады ў кіраўнікоў заходнееўрапейскіх дзяржаў, таму што ад гэтага залежыць узровень развіцця ў іх рыторыкі, разнастайнасць формаў, у якіх яна магла існаваць.

Гісторыя сведчыць, што еўрапейская феадальная дзяржаўнасць развівалася не па ўзоры дэспатыі, г. зн. поўнай канцэнтрацыі ўлады ў руках манарха. Шмат якія правы і свабоды мелі члены грамадства. Напрыклад, тут былі болей распаўсюджаны адносіны васалітэту — калі два феодальны (васал¹ і сеньёр) дамаўляліся паміж сабой і тым самым звязвалі сябе пэўнымі абавязацельствамі (манарх у гэтых адносінах паміж падданымі не ўмешваўся; пра іншую форму грамадскіх адносін — міністэрыяльныя — гл. с. 39). Манарх не быў і ўласнікам усёй зямлі ў дзяржаве, г. зн. ён дзяліў тут уладу з феадаламі. З XIII ст. у Еўропе пачало распаўсюджвацца магдэбургскае права, якое замацоўвала правы і свабоды гараджан у кіраванні сваім горадам.

У такіх умовах, калі дэмакратычныя свабоды няхай сабе і не ў поўным аб'ёме, але прысутнічалі ў дзяржаве, заходнехрысціянская пропаведзь мела магчымасць працягваць дэмакратычную традыцыю — роздум аб пытаннях быцця, духоўнасці. лепшым сярэднявечным прапаведнікам заходнехрысціянскай царквы лічыцца Аўгустын Блажэнны. Прыкладзём невялічкі ўрывак, які асабліва ярка выяўляе дасканаласць яго слоўнага майстэрства, паэтычнасць мовы, рытмічнасць. Слухачоў не можа не ўразіць чысціня думак і пачуццяў:

Божа, які не зажадаў, каб ісціну ведаў хто-небудзь, акрамя чыстых. Божа, айцец ісціны, айцец мудрасці, айцец ісціны і найвышэйшага жыцця, айцец блажэнства, айцец добра і прыгажосці, айцец разумовага святла, айцец абу-

¹ Васал (ад лац. *vassus*) — слуга.

джэння і асветы нашай, айцец залогу, які заахочвае нас вярнуцца да цябе.

<...>

Гасподзь Божа мой! Хачу пачаць з таго, чаго я не ведаю і не ахопліваю розумам, адкуль я прыйшоў сюды, у гэта смертнае жыццё альбо жыццёвую смерць, адкуль, кажу, прыйшоў я сюды. І мяне, прышэльца, прыняла спагадлівая міласэрнасць твая...

На землях усходніх славян (рускіх, украінцаў, беларусаў) сярэднявечча доўжылася да сярэдзіны XIX ст. (адмены прыгоннага права ў Расіі — 1861 г.). Дзяржаўнасць ва ўсходніх славян стала адзінай з часоў далучэння да Расіі ўкраінскіх і беларускіх земляў (канец XVIII ст.). Да гэтага перыяду тры народы жылі ў розных дзяржавах, якія да таго ж мелі істотныя адрозненні ў сваім уладкаванні.

Расійская дзяржаўнасць бярэ пачатак у XIV ст. (пасля пераможнай Кулікоўскай бітвы — 1380 г.) з узвышэння Масквы (на тэрыторыі Уладзіміра-Суздальскага княства) і ўтварэння Вялікага Маскоўскага княства, якое паглынула Уладзіміра-Суздальскае. У адрозненне ад іншых усходнеславянскіх княстваў тут княжацкая ўлада з самага пачатку праявіла схільнасць да дэспатызму, цэнтралізацыі ўсёй улады ў сваіх руках. Прывядзём прыклад, які пацвярджае гэта. Так, імкнучыся да моцнай княжацкай улады, уладзіміра-суздальскі князь Андрэй Багалюбскі ліквідаваў старыя дэмакратычныя формы кіравання (у прыватнасці, веча). Незадаволеныя абмежаваннем сваіх свабод, прыбліжаныя забілі князя. Раней такія канфлікты вырашаліся мірным шляхам — на вечы: там усімі прысутнымі прымаліся розныя ўказы, законы, рашэнні, якія датычыліся жыццядзейнасці княства, у тым ліку вырашалася і пытанне аб князю, якога маглі і выгнаць, калі знаходзілі яго кіраванне недавальняючым. Раней князь меў толькі выканаўчыя функцыі, выконваў рашэнні, якія прымала веча. У выпадку ж з Андрэем Багалюб-

скім мірна (на вечы) канфлікт не мог быць вырашаны, бо веча болей не існавала.

У Маскоўскай дзяржаве атрымалі распаўсюджанне міністэрыяльныя грамадскія адносіны. Гэтыя адносіны асноўваліся не на дагаворных пачатках (як пры васалітэце, гл. с. 37), а на залежнасці, падобнай да «слуга — пан». Усе насельнікі княства былі падданымі князя (з 1547 г. — цара), бяспраўнымі, поўнасцю залежнымі ад княжацкіх гневу альбо ласкі. Князь валодаў і ўсёй зямлёй княства. Яго ўлада была нічым не абмежаваная: не дазваляліся ні палітычныя арганізацыі, ні самакіраванне гарадоў, ні нават прафесійныя аб'яднанні з юрыдычнымі правамі.

Інакш фарміравалася дзяржаўнасць на беларускіх і ўкраінскіх землях. Тут таксама ўтвараліся манархіі, але яны істотна адрозніваліся ад маскоўскай. Так, з самага пачатку ў Полацкім княстве існавала раздзяленне ўлады. Заканадаўчая ўлада належала вечу (народнаму сходу). Веча выдавала розныя пастановы, аб'яўляла войны альбо заключала мір, запрашала князя, а ў выпадку незадаволенасці князем «паказвала князю шлях», г. зн. выганяла яго. Князю належала выканаўчая ўлада. Разам са сваёй дружнай ён абавязаны быў бараніць княства ад ворагаў, «выконваць суд і расправу» згодна з рашэннямі веча, ахоўваць гандлёвыя шляхі і караваны. Князь і яго дружина нават не мелі права купляць у Полацку нерухомасць, зямлю. І жылі яны не ў самім горадзе, а ў некалькіх вёрстах ад яго, у вёсцы, дзе былі пабудаваны для іх замкі.

Старыя вечавыя традыцыі працягвалі існаваць і тады, калі беларускія і літоўскія княствы пад пагрозай нападу з захаду немцаў, а з усходу маскоўскага князя ў мэтах самазахавання аб'ядналіся ў адну дзяржаву — Вялікае княства Літоўскае (пачатак аб'яднання — XIII ст.; дзве трэці тэрыторыі гэтага княства складалі беларускія землі). Пазней да іх далучылася і Кіеўскае княства. Кожны князь (пасада якога тут, дарэчы, была не спадчыннай),

займаючы прастол, абяцаў у сваёй грамадзе: «Князь старыны не парушае і навіны не ўводзіць». Княжацкі прастол займалі продкі сучасных літоўцаў, але дзяржаўнай мовай у беларуска-літоўскай дзяржаве была беларуская і ў культурным жыцці вызначальнай была роля беларусаў. Створаны тады звод заканадаўчых актаў — Статут Вялікага княства Літоўскага — быў прызнаны адным з найдадасканалейшых у Еўропе.

Такім чынам, гістарычны матэрыял дае нам уяўленне аб тым, што грамадскія ўмовы ў эпоху сярэднявечча ва ўсходніх славян прыкметна адрозніваліся. Для рыторыкі істотнае значэнне мае ступень дэмакратычных пачаткаў у дзяржаўным ладзе. У гэтых адносінах лепшыя ўмовы былі ў беларускіх і ўкраінскіх рытараў. Хрысціянская пропаведзь тут, як правіла, не ўтрымлівала элементаў усхвалення манарха. Яна засяроджана на ўнутраным, духоўным свеце — сутнасці хрысціянскага вучэння. Непераўздызеным майстрам пропаведзі быў у XII ст. епіскап Турава Кірыла Тураўскі. Яго словы, павучанні, прытчы вылучаліся дасканаласцю і вялікай папулярнасцю. Многія з іх уключаліся ў зборнікі «Златавуст» і «Святочнік» («Торжественник») нароўні з творамі Іаана Златавуста.

У Кіеўскім княстве ў пачатку XI ст. (1049) у гонар завяршэння будаўніцтва кіеўскіх абарончых збудаванняў прагучала ўрачыстая прамова «Слова аб законе і боскай ласцы» («Слово о законе и благодати»), якое лічыцца ўзорам хвалебнага ўрачыстага красамоўства. Яго казаў святар Іларыён, будучы кіеўскі мітрапаліт. У адпаведнасці з жанрам у «Слове» ўслаўляюцца князь Уладзімір, які ў 988—989 гг. пачаў у сваім княстве хрышчэнне падданных, і яго паслядоўнік, «старанны будаўнік новых цэркваў» Яраслаў Мудры. Роля князя Уладзіміра як хрысціцеля ўзвышана ў «Слове» да сусветнага маштабу. Услаўляючы князя, аўтар «Слова» ставіць яго імя побач з імёнамі біблейскіх апосталаў — Іаана, Фамы, Марка, якім належыць за-

слуга ў схіленні да хрысціянства народаў розных краін. Героі «Слова», як таго і патрабуе хвалебная прамова, усхваляюцца, іх заслугі перабольшваюцца ў асобных выпадках звыш меры (як, напрыклад, пры наданні вобразу князя Уладзіміра якасцяў святога, роўнага біблейскім апосталам).

Да XIV ст., часу ўзвышэння Масквы і ўтварэння Вялікага Маскоўскага княства, культурнае жыццё тут не было прыкметным у параўнанні з княствамі Тураўскім, Полацкім і Кіеўскім. Але ў XIV ст. у Маскоўскім княстве пачынаецца ажыўленне грамадскага жыцця. Як ужо адзначалася, з самага пачатку ў Маскоўскім княстве панавала ідэя моцнай княжацкай улады, што знайшло адлюстраванне ў літаратурнай творчасці. У гэтыя часы шырокую вядомасць тут атрымала «Маленне» Данііла Заточніка. Аб аўтарстве «Малення» да нашых дзён выказваюцца розныя погляды. У адной летапіснай аповесці, дзе ўпамінаецца імя Данііла Заточніка, гаворыцца пра нейкага папа, сасланага князем «у зняволенне на Лача возера». Аднак гэтая згадка не вырашае пытання аб тым, што менавіта гэты чалавек з'яўляецца аўтарам «Малення». Няясна таксама, да якога князя звернута «Маленне». На думку многіх даследчыкаў, адрасатам «Малення» з'яўляецца сын вялікага князя Усевалада III Вялікае Гняздо — Яраслаў Усеваладавіч, што княжыў у Пераяслаўлі Суздальскім з 1213 па 1236 г.

Ідэя «Малення» — усхваленне князя, перакананасць у неабходнасці моцнай княжацкай улады. Якасці князя ідэалізаваны, узвышаны празмерна. Ствараючы вобраз мудрага, справядлівага правіцеля, аўтар, як можна меркаваць, меў надзею, што «портрэт» спадабаецца князю і той захоча адпавядаць яму. Тады ён мусіць звярнуць увагу на становішча асобы ў дзяржаве, калі чалавека цэняць па багацці, сацыяльным становішчы, а не па маральных якасцях, разумовых здольнасцях. Адначасова аўтар звяртаецца да жыхароў княства з заклікам выходзіць у сабе, берагчы годнасць: чала-

век, знаходзячыся ў бядотным, бязвыхадным становішчы, імкнучыся выбіцца ў людзі, не можа і не павінен ігнараваць пачуццё ўласнай годнасці.

Падвядзём некаторыя вынікі. Усходнія славяне, як і многія іншыя народы Еўропы, не мелі рабства, таму яны абмінулі ў сваёй культуры стадыю антычнасці. Тут адразу пачалося ўтварэнне сярэднявечных феадальных дзяржаў на чале з манархам (князем). Дзяржавы былі няўстойлівыя з прычыны няспыннай варожасці князёў паміж сабой. Таму манархі імкнуліся да ўзмацнення сваёй улады, разбурэння дэмакратычных свабод, якія засталіся ў спадчыну ад старасветчыны. Такім чынам, палітыка і суд выключаліся з грамадскай дзейнасці. І рыторыка працягвала існаваць пераважна ў форме ўрачыстай прамовы — альбо хвалебнай, альбо пропаведзі.

Адбывалася дзяржаўнае будаўніцтва ва ўсходніх славян па-рознаму. У Вялікім княстве Літоўскім улада манарха была абмежавана вечам (пазней — соймам, радай), г. зн. фарміравалася не па тыпу дэспатыі.

У значнай ступені дэмакратычнымі традыцыямі ў грамадскім ладзе тлумачыцца росквіт таленту Кірылы Тураўскага. Яго прамовы былі звернуты да кожнага чалавека, услаўлялі не манарха, а хрысціянскую веру, паказвалі, які цудоўны навакольны свет, як павінен паводзіць сябе ў ім чалавек — часцінка гэтага свету.

Маскоўская дзяржава ўтваралася імкліва, агрэсіўна пашырала свае межы, мацавала сілы — фарміравалася па тыпу манархіі-дэспатыі (адзінай, моцнай улады князя, затым цара). Гэтым тлумачыцца адметная рыса маскоўскіх пропаведзяў. Яны ў першую чаргу звернуты да князя, а не да кожнага чалавека. Не прама, а ўскосна (праз услаўленне князя, перабольшванне яго асобасных якасцяў) аўтар звяртаецца ў пропаведзі да пытанняў маральных вартасцей, духоўнасці чалавека.

КІРЫЛА ТУРАЎСКІ

(1130 — не пазней 1182)

Нарадзіўся і жыў у Тураве (Тураўскае княства, землі дрыгавічоў і крывічоў па рацэ Прыпяць), тут быў епіскапам. XII ст., на якое прыпадаюць гады жыцця Кірылы Тураўскага, — час, калі з'явіліся першыя пісьменнікі. Літаратура, створаная імі, — гэта яшчэ рэлігійная, царкоўная літаратура. Але ў творах найбольш таленавітых пісьменнікаў, да якіх належаў Кірыла Тураўскі, літаратурнае слова гучала натуральна, прыгожа. Асаблівая ўвага надавалася апісанню навакольнага асяроддзя, каб праз знаёмае і блізкае сэрцу чалавека тлумачыць ідэі хрысціянства.

Творы Кірылы Тураўскага (пропаведзі, павучанні, малітвы) прапагандавалі новую для былых язычнікаў веру — хрысціянскую, якая прыйшла да ўсходніх славян з Візантыі. Кірыла Тураўскі быў таленавітым чалавекам, шырока вядомым сярод славян. Як рытар дасканалы валодаў урачыстым стылем, успрыняў лепшыя старажытнагрэчаскія традыцыі праз візантыйскую культуру — адчуванне гарманічнай узаемнай сувязі чалавека і прыроды.

Аўтарства шэрага твораў, падпісаных імем Кірылы Тураўскага, спрэчнае. З дастатковай упэўненасцю даследчыкі лічаць яго аўтарам «Прытчы аб душы і целе», «Аповесці пра беларызца і манаства» («Повести о белоризце и мнишестве»), «Казанні аб чарнарызскім чыне», васьмі «Слоў» на царкоўныя святы, трыццаці малітваў і двух канонаў (песняспеваў у гонар святога).

Найбольшай папулярнасцю карысталіся ўрачыстыя «Словы» Кірылы, прызначаныя для чытання ў царкве ў дні хрысціянскіх святаў. Разгледзім адно са «Слоў» Кірылы Тураўскага — «Слова на новы тыдзень пасля Вялікадня».

Новы тыдзень пасля Вялікадня — гэта час абнаўлення людзей, якія прынялі хрысціянскую веру: «небам стала зямля, ачышчаная ад д'ябальскай брыдоты, абнавіліся людзі, бо з язычнікаў яны сталі хрысціянамі».

«Слова» пачынаецца своеасаблівым уступам, у якім аўтар тлумачыць, якой падзеі яно прысвечана: святу Вялікадня.

Затым аўтар характарызуе свята Вялікадня. Ён малюе карціну веснавога абуджэння прыроды: у гэты дзень святлее неба, якое вызвалілася ад хмар, узыходзіць сонца і сагравае зямлю, ціха веюць вятры, зямля нараджае зялёную траву, скачуць, радуючыся вясне, «агнці» і «унцы» (г. зн. ягняткі і бычкі), расцвітаюць кветкі і распускаецца лісце на дрэвах... Кожнае апісанне з'яў прыроды асацыіруецца з уяўленнямі хрысціянскага вучэння: вясна — гэта вера Хрыстова, «агнці» — «лагодныя людзі», «унцы» — куміраслужыцелі, г. зн. людзі, якія пакланяюцца язычніцкім багам, аднак яны альбо ўжо далучыліся, альбо далучаюцца да хрысціянства.

Такім чынам у слухачоў ствараецца адпаведны радасны настрой, абуджаецца пачуццё ачышчэння, абнаўлення. Акрамя таго, і гэта, можа быць, галоўнае, чалавек паказваецца не ізаляванай істотай, а ва ўзаемнай, гарманічнай сувязі з прыродай, у адзінстве з ёй. Такое ўспрыманне было ўласціва старажытным грэкам, а затым страчана людзьмі, якіх апанаваў гонар.

Даследчыкі творчасці Кірылы Тураўскага адзначаюць, што ён дасягнуў вышынь літаратурнай дасканаласці, свабодна валодаў усёй разнастайнасцю прыёмаў, выпрацаваных антычнай рыторыкай, і таленавіта развіваў іх.

КАНСУЛЬТАЦЫЯ

Пры вывучэнні гэтай тэмы і выкананні практычных заданняў па рыторыцы вам спатрэбяцца веды па гісторыі ўсходніх славян. Гістарычны экскурс у нашым падручніку па рыторыцы кароткі, бо не гэта з'яўляецца яго асноўнай задачай. Таму ў выпадку, калі вы сустрэнецеся з цяжкасцямі (а гэта магчыма, таму што праблемы гісторыі і рыторыкі цесна звязаны), мы раім вам звярнуцца да выкладчыкаў гістарычных дысцыплін. Яны мо-

гуць пазнаёміць вас з тымі звесткамі па гісторыі, якія вас цікавяць, а таксама парэкамендуюць неабходную гістарычную літаратуру.

ПЫТАННІ

1. Якія асноўныя змены ў грамадстве характарызуюць эпоху сярэднявечча?

2. Як гэтыя змены праходзілі ў Старажытных Грэцыі і Рыме? У Заходняй Еўропе? Ва ўсходніх славян?

3. Якое ўздзеянне на рыторыку аказваюць змены ў грамадскім ладзе?

4. Чаму ў гэты перыяд атрымаў развіццё жанр пропаведзі? Якімі адметнымі рысамі вызначаецца гэты жанр?

ЗАДАННІ

1. Падрыхтуйце выступленне на адну з тэм (па выбару): «Месца рыторыкі ў сярэднявечнай дзяржаве», «Рытар Кірыла Тураўскі — майстар урачыстага красамоўства». Пры зборы матэрыялу, яго сістэматызацыі можаце выкарыстаць апорны канспект.

2. Параўнайце ўрыўкі са «Слова на новы тыдзень пасля Вялікадня» Кірылы Тураўскага і «Малення» Данііла Заточніка. Ахарактарызуйце тэму (пра што гаворыцца) «Слова» і «Малення»; прааналізуйце, ці аднолькава свабодна раскрываюць свае тэмы аўтары.

I. Сёння сонца, красуючыся, да вышыні ўзыходзіць і, радуючыся, зямлю сагравае, гэтак жа да нас узышоў ад труны праведнае сонца Хрыстос і ўсіх вернікаў выратаўвае. Сёння месяц, з высокай спусціўшыся ступені, большаму свяцілу чэсць аддае; ужо стары завет, па Пісанню, з суботамі і прарокамі прайшоў, Хрыстову закону з нядзеляй чэсць падае. Сёння зіма грэшная пакаяннем прайшла, і лёд недаверу спасціжэннем Бога растаў; зіма язычніцкага куміраслужэння апостальскім вучэннем і Хрыстовай верай спынена, лёд недаверу Фамы сведчаннем рабра Хрыстова растаў. Сёння вясна красуецца, ажыўляючы зямную натуру: бурныя вятры, ціха павяваючы, садзейнічаюць росту пладоў, і зямля, жывячы насенне, зялёную траву нараджае. Вясна красная ёсць вера Хрыстова, якая хрышчэннем зноў нараджае чалавечую існасць, бурныя ж вятры — грэшныя намеры, якія пакаяннем ператвараюцца ў дабрадзеінасць, душакарысныя плады напаўняюцца; зямля ж існасці нашай, як семя слова Божае прыняўшы і страхам яго пранікнуўшы, заўжды дух уратавання нараджае.

II. Князь мой, гаспадар мой! Багатага чалавека ўсюды ведаюць, і ў чужым горадзе [ён мае сяброў], а бедны чалавек і ў сваім горадзе невядомым, незаўважаным ходзіць. Загаворыць багаты, усе замоўкнуць і слова яго ўзнясуць да аблокаў; а бядняк загаворыць, усе на яго прыкрыкнуць. Бо чыё адзенне светлае, тых і словы паважаныя. <...> Князь мой, гаспадар мой! Не пазбаўляй [свайго] хлеба беднага мудраца, не ўзнімай да аблокаў багатага дурня. Бо бедны, але мудры — як золата ў бруднай пасудзіне; а пазбаўлены розуму багач — як падушка ў навалачцы з дарагой тканіны, але саломай набітая...

3. Якому жанру ўрачыстай прамовы належыць «Слова аб законе і боскай ласцы» («Слово о законе и благодати») Іларыёна? Дакажыце сваю думку шляхам аналізу прыведзенага ўрыўка са «Слова».

Хва́ліць жа пахвальнымі воклічамі Рымская краіна Пятра і Паўла, дзякуючы ім яны ўверава-лі ў Ісуса Хрыста, сына Божага; Азія, і Эфес, і Патм — Іаана Багаслова, Індыя — Фаму, Егіпет — Марка; усе краіны, і гарады, і людзі шануюць і ўслаўляюць кожны свайго настаўніка, які наву-чыў праваслаўнай веры. Пахвалім жа і мы па маг-чымасці малымі пахваламі таго, хто стварыў вя-лікае і дзівоснае — настаўніка нашага і настаўніка вялікага князя нашай зямлі Уладзіміра, унука старога Ігара, сына ж слаўнага Святаслава, які ў свой час уладарыў. Мужнасцю і храбрасцю прасла-віліся яны ў многіх краінах і перамогамі і сілаю ўспамінаюцца сёння і славяцца. Не ў благой і не ў невядомай зямлі ўладарылі яны, але ў Рускай, якая вядомая і чутная ва ўсіх канцах зямлі.

АДНАЎЛЕННЕ РЫТОРЫКІ Ў ЭПОХУ АДРАДЖЭННЯ

У XIV — XVII стст. у нетрах сярэднявечча за-раджаліся новыя грамадскія з'явы, характэрныя для будучай эпохі капіталізму. Расла актыўнасць эканамічнага і палітычнага жыцця: развіваліся гарады, гандаль, паяўляліся новыя палітычныя дзеячы, якія прапагандавалі антыфеадальныя, дэ-макратычныя свабоды, адносіны да кожнага пад-данага як да свабоднай асобы. У культурным жыцці гэтыя ідэі адлюстраваліся ў рэнесансе ан-тычнасці (ад фр. Renaissance — адраджэнне; ад-сюль назва эпохі — Адраджэнне). Папулярным становіцца вывучэнне латыні, старажытнагрэчас-кай мовы, друкаванне кніг антычных аўтараў. Ла-цінская мова ў шмат якіх еўрапейскіх краінах на-бывае значэнне дзяржаўнай. На ёй пішуцца мас-тацкія творы, навуковыя трактаты, вучэбная лі-таратура, вядзецца справаводства. Гэтыя працэ-

сы закрунулі культурнае жыццё ўсіх усходніх славян, але асабліва інтэнсіўнымі яны былі на Беларусі.

Менавіта ў гэты перыяд пачынаецца станаўленне нацыянальных моў, з'яўляецца кнігадрукаванне, расце цікавасць да гісторыі і культуры свайго народа, абуджаецца і фарміруецца нацыянальная самасвядомасць.

Актывізацыя грамадскага і асабліва культурнага жыцця садзейнічала ажыўленню прамоўніцкага майстэрства, у прыватнасці свецкага красамоўства. Калі ў сярэднявеччы пераважалі ідэі аскетызму, то ў эпоху Адраджэння грамадства арыентавалася на каштоўнасці зямнога жыцця, на маральную свабоду чалавека, якая вызначалася не кімсьці, а розумам, сумленнем самой асобы і ў цэлым ступенню цывілізаванасці грамадства. Новы светапогляд адлюстроўваў патрэбу ў палітычных пераменах, зменах у грамадстве, быў прадвеснікам буржуазна-дэмакратычных рэвалюцый.

Культура Адраджэння не была аднароднай. Логіка сцвярджае: кожны факт, з'ява рэчаіснасці існуюць, калі маюць супрацьлеглы сабе факт, з'яву. Няма такога супрацьпастаўлення, няма і асобных фактаў, з'яў. Да прыкладу, мы вылучаем паняцце «свецкае жыццё», таму што ёсць супрацьпастаўленне «духоўнае жыццё ў лоне царквы». Калі б гэтага супрацьпастаўлення не было (не было, напрыклад, паняцця «духоўнае жыццё»), мы не адчувалі б патрэбы і ў асобным найменні «свецкае жыццё». Так, у эпоху Адраджэння побач з асноўнымі ідэямі гуманізму (адносіны да чалавека як да свабоднай, паўнапраўнай у грамадстве асобы) і веры ў чалавека развіваліся процілеглыя ідэі крайняга індывідуалізму (канцэнтрацыя ўвагі на ўласных інтарэсах) і бяссілля чалавека ў яго імкненнях змяніць сацыяльныя ўмовы ў лепшы бок. Крайнасць гэтых процілеглых па сваёй сутнасці ідэй не магла садзейнічаць прагрэсу грамадства і чалавека, таму не яны сталі вызначальнымі для эпохі Адраджэння і не на іх мы засяродзім

увагу, вывучаючы дадзены перыяд у гісторыі рыторыкі.

Адраджэнне пачалося ў Італіі ў XIV ст., у Заходняй і Цэнтральнай Еўропе — крыху пазней, у XV — XVI стст. У Расіі Адраджэнне пачалося ў XVII ст., але так і не адбылося (гаворка аб прычынах гэтага пойдзе далей).

Вядомым у Італіі гуманістам быў філолаг, гісторык, філосаф Ларэнца Вала (XV ст.). Ён выкладаў рыторыку ва універсітэце Павіі, затым у Мілане, Генуі, Фларэнцыі, Неапалі. Пісаў на лацінскай мове. Быў паслядоўнікам старажытнагрэчаскага філосафа Эпікура, які цаніў даброты матэрыяльнага жыцця. Шчасце, паводле Эпікура, залежыць ад жыццёвай мудрасці. А жыццёвая мудрасць заключаецца ва ўменні пазбегнуць пакут, атрымліваць асалоду, задавальненне ад жыцця. Каб не апынуцца ва ўладзе грубых уцех, ён раіў кіравацца пачуццём меры, самымі неабходнымі жаданнямі. Праўда, рымскім грамадствам, якое да V ст. жыло ў вялізнай імперыі і выкарыстоўвала наёмных работнікаў, эпікурэізм быў успрыняты скажона (асабліва ў вышэйшых сляях грамадства) — толькі як заклік да неабмежаваных уцех. Гультаяванне і распуста, дарэчы, і загубілі Рымскую імперыю.

Па прыведзеным ніжэй урыўку можна меркаваць (асабліва па яго заключных радках), што Ларэнца Вала падкрэсліваў неабходнасць у жыцці чалавека асалоды, пачуццёвага задавальнення. Разам з тым ён абмяжоўваў гэтыя патрэбы дабрадзейнасцю, наконт якой меў уласную думку. Дабрадзейнасць, лічыў Вала, — пусты гук, калі яе не разумець як карысць, г. зн. трэба кіравацца пачуццём меры, ясным разуменнем, чаго, якіх уцех і колькі трэба чалавеку, каб было на карысць, на дабро, а не на шкоду.

АБ АСАЛОДЗЕ

...Але вярнуся да справы. Ты, Катон, лічыш, што трэба імкнуцца да дабрадзейнасці, я за-

клікаю да асалоды. Абодва гэтыя паняцці самі па сабе процілеглыя, і паміж імі няма ніякай сувязі. Лукон гаворыць: як аддалены ад зямлі зоркі і агонь ад мора, так карыснае ад справядлівага. Карыснае — тое ж самае, што выклікае асалоду, справядлівае — тое ж, што і дабрадзейнае.

...Ці правільней разважаюць тыя, хто раздзяліў усякае дабро на справядлівае і на тое, што выклікае асалоду (г. зн. змяшчае ў сабе карысць)? З самага пачатку трэба заявіць, што імкнуцца да той і другой мэты дабра абедзвюм адначасова нельга (бо не могуць быць адна і тая ж мэта і адзін вынік у такіх процілеглых рэчаў, як здароўе і хвароба, вільгаць і сухасць, лёгкае і цяжкае, святло і цемра, мір і вайна), калі не стаць на тую пазіцыю, што дабрадзейныя якасці служаць для атрымання асалоды. Так разважна мяркуе Эпікур, з якім згодны і я.

У Заходняй і Цэнтральнай Еўропе эпоха Адраджэння вызначылася пратэстам, у прыватнасці, супраць таго, што святары каталіцкай царквы¹ аддалены ад простых прыхаджан, царкоўныя абрады пышныя, складаныя, што свайго галаву — папу рымскага (рэзідэнцыя — Ватыкан) царква аб'явіла бязгрэшным, што кіраванне царквой мае цэнтралізаваны, іерархічны характар, што шмат культаў святых. У выніку крытычных выступленняў у XVI ст. ад каталіцызму аддзялілася вучэнне пад назвай пратэстантызм², які развіваўся ў не-

¹ Падзел хрысціянскай царквы на каталіцкую і праваслаўную адбыўся ў 1054—1204 гг. Арганізацыя каталіцкай царквы вылучаецца строгай цэнтралізацыяй.

² Пратэстантызм аб'ядноўвае мноства самастойных цэркваў і сектаў (лютэранства, кальвінізм, англіканская царква, метадысты, баптысты, адвентысты і інш.). Для пратэстантызму характэрна адсутнасць прынцыповага супрацьпастаўлення духавенства прыхаджанам, адмаўленне ад складанай царкоўнай іерархіі ў кіраўніцтве, спрошчаны парадак правядзення культавых мерапрыемстваў. Пратэстантызм распаўсюджаны галоўным чынам у ЗША, Вялікабрытаніі, ФРГ, скандынаўскіх краінах, Фінляндыі, Нідэрландах, Швейцарыі, Аўстраліі, Канадзе.

калькіх кірунках. Адзін з іх — лютэранства (па імені яго заснавальніка Марціна Лютэра; як і Скарына, але пазней за яго, Лютэр пераклаў на родную нямецкую мову Біблію з мэтай наблізіць хрысціянскае вучэнне да простага народа).

Марцін Лютэр лічыцца рэформатарам царквы. Гісторыя не ведае чаго-небудзь болей надзвычайнага, чым тое, што зрабіў ён, таму што нельга не захапляцца тым, як просты манах змог нанесці такі знішчальны ўдар папе рымскаму, вывеўшы з пад яго ўплыву народы многіх краін. Сярод асноўных фактараў, якія садзейнічалі поспеху Марціна Лютэра, сучаснікі адзначалі вытанчаны стыль яго прамой, дасканалае валоданне словам.

У Маскоўскай дзяржаве ў XIV ст. (пасля аслаблення мангола-татарскага прыгнёту ў выніку Кулікоўскай бітвы ў 1380 г. канчатковае вызваленне адбылося праз стагоддзе — у 1480 г.) таксама пачалося ажыўленне грамадскага жыцця, але мела яно значныя асаблівасці, якія можна патлумачыць найперш наступным. Пала пад ударамі туркаў Візантыя, праз якую распаўсюджваліся ідэі антычнасці і хрысціянства, у самой Маскоўскай дзяржаве перастала існаваць самакіраванне гарадоў Ноўгарада і Пскова, духоўна аслабляла грамадства ваяўнічая палітыка маскоўскіх валадароў па стварэнні цэнтралізаванай дзяржавы-манархіі (будучай Расіі).

Такая цэнтралізаваная ўлада ў манархіі мела на мэце не дабрабыт асобы, узбагачэнне яе духоўнага свету, магчымасць свабоды выбару. Яна клапацілася пераважна пра сваю магутнасць у асобе манарха, пашырэнне тэрытарыяльных уладанняў, умацаванне ўлады, выкараненне нават самых нязначных праяў самастойнасці, непакорлівасці.

Без вызвалення чалавека не можа надысці ўздым у культуры, адзначае вядомы рускі вучоны Дз. Ліхачоў і робіць вывад аб тым, што па гэтых прычынах Адраджэнне ў Расіі не адбылося. Рух да

Адраджэння тут быў затарможаны і закансерваны ў самым пачатку, культура прыстасавана да стварэння вобраза магутнай дзяржавы. Творчасць расійскіх аўтараў уражвае манументальнасцю, вялікай колькасцю пахвал, усхваленняў, самаўзвылічваннем да ідэі: Масква — трэці Рым (Рым — Канстанцінопаль — Масква).

У такіх умовах, пад аховай дзяржавы, у XVII ст. адраджаецца ў Расіі рыторыка, дакладней — урачыстае красамоўства. Мэта «дзяржаўнай» рыторыкі — не дабрабыт кожнага канкрэтнага чалавека, а дабрабыт самой дзяржавы, умацаванне яе як цэнтралізаванай, магутнай, на чале з манархам. Скажэнне мэты рыторыкі, яе кленчанне перад манархам хутчэй за ўсё і паслужылі ў далейшым падставай для адмоўных адносін да яе дэмакратычных сіл, якія нараджаліся ў XVIII ст. у Расіі, у прыватнасці А. М. Радзішчава, затым В. Р. Бялінскага.

«Правілы іх [прамоўцаў] маўлення пачэрпнуты ў абставінах, слодыч выказанага — у іх пачуццях, сіла доказаў — у іх дасціпнасці. Дзівячыся надта выдатным у слове дзеячам, цярплівыя крытыкі дзялілі іх прамовы на састаўныя часткі і думалі, што можна накрэсліць правілы дасціпнасці і ўяўлення, думалі, што шлях да хараства пракласці можна млявымі прадпісаннямі. Гэта ёсць пачатак рыторыкі. Ламаносаў кіраваўся, не заўважаючы таго, сваёй фантазіяй, пэўны напрамак развіццю якой далі гутаркі са старажытнымі пісьменнікамі, думаў таксама, што можа перадаць суграмадзянам сваім думку, якая поўніла яго душу. І хоць ён марную ў гэтым распачаў працу, прыклады, што прыводзіліся ім для падмацавання і тлумачэння яго правілаў, могуць, несумненна, быць слухнымі для тых, хто пускаецца ўслед славы, славеснымі навукамі прыдбанай» (*Радзішчай* А. М. Слова пра Ламаносава).

«Хлопчыку задаюць тэму: «Распуста караецца, прыстойнасць перамагае». Сачыненне, у форме

хрыі¹ альбо разважання, павінна быць прадстаўлена праз тры дні, а часам і заўтра. Што можа ведаць хлопчык пра распусту альбо дабрадзеінасць? Для яго гэта — адцягненыя і неакрэсленыя паняцці; у яго свядомасці няма ніякага ўяўлення пра распусту і дабрадзеінасць; што ж напіша ён аб іх? Не хвалойцеся — рэторыка² выручыць яго; яна дасць яму чарадзеіныя пытанні: хто, што, дзе, калі, як, чаму і г. д., пытанні, на якія яму варта толькі адказваць, каб па ўсіх правілах вярзці лухту аб тым, чаго ён не ведае. Рэторыка навучыць яго браць довады і доказы ад прычыны, ад процілеглага, ад сведчання, а потым вывесці заключэнне. Дзівосная школа фразёрства! Ясна, што «рэторыка ёсць навука красамоўна пісаць аб усім, чаго не ведаеш, чаго не адчуваеш, чаго не разумееш». Дзівосная навука! Заіку яна робіць гаваруном, дурня — мысліцелем, нямога — прамоўцам. І таму, калі прачытаюць драму, у якой абылгана сэрца чалавечае, гавораць: рэторыка! Калі прачытаюць раман, у якім абылгана адлюстраваная ў ім рэчаіснасць, гавораць: рэторыка! Калі прачытаюць пустазвонны верш без пачуцця і думкі, гавораць: рэторыка! Калі чуюць хабарніка, які разважае аб добранамернасці, крывадушніка, які разважае аб разбэшчванні нізоў, гавораць: рэторыка! Словам, усё лжывае, пошлае, усякую форму без зместу, усё гэта называюць рэторыкай! Вучыцеся ж, мілыя дзеці, рэторыцы: добрая навука» (Бялінскі В. Р. Аб рэторыцы і выдуманні).

Прамоўніцкае майстэрства гэтага перыяду найбольш выразна прадстаўлена ў творчасці беларуса Сімяона Полацкага. Вучэбныя кнігі па рыторыцы

¹ Хрыя (грэч.) — абвяшчаю. У антычнай рыторыцы хрыя — анекдот пра дасціпны альбо павучальны ўчынак вядомага чалавека, напрыклад: «Дыяген, убачыўшы хлопчыка, які паводзіў сябе дрэнна, пабіў палкай яго выхавацеля». Хрыя ўваходзіла ў шэраг рытарычных практыкаванняў. Хрыя, байка, апавяданне, сцвярджэнне, абвяржэнне і г. д. — часам усе яны абагульненыя называліся хрыяй.

² Рэторыка — варыянт побач з *рыторыка*. З цягам часу варыянт *рэторыка* выйшаў з ужывання.

стварылі: дзяржаўны і царкоўны дзеяч, пісьменнік, папличнік Пятра І Феафан Пракаповіч, вучоны М. В. Ламаносаў, прафесар Царскасельскага ліцэя М. Ф. Кашанскі.

Сімяон Полацкі (1629—1680; сапраўднае прозвішча — Самуіл Емяльянавіч Пятроўскі-Сітніяновіч; Полацкім яго празвалі ў Маскве па назве горада Полацка, адкуль ён родам; Сімяон — імя, пад якім ён пастрыгся ў манахі) — царкоўны дзеяч, педагог, пісьменнік, публіцыст. Быў запрошаны ў 1664 г. у Маскву ў якасці выхавацеля царскіх дзяцей. Так у тыя часы адбывалася нярэдка, калі адукаваныя людзі з Беларусі траплялі ў Маскоўскую дзяржаву, якая знаходзілася тады ніжэй за княства Літоўскае па ўзроўні культурнага развіцця.

Хоць Сімяон Полацкі быў царкоўным дзеячам, менавіта ў яго творчасці прадстаўлены ўзоры не толькі прытчы, але і свецкай, урачыстай, прамовы. Гэта — панегірыкі¹, алегарычныя² творы.

У панегірыках Сімяона Полацкага ўслаўляецца цар Аляксей Міхайлавіч як збавіцель праваслаўных беларусаў ад католікаў-палякаў, вобраз цара ідэалізуецца; усхваляецца так ніводнага разу і не ажыццёўленая ў гісторыі чалавецтва ідэя: адукаваны цар — вечны мір — усеагульны дабрабыт. Гэтым настроям, безумоўна, нямала спрыяла блізкасць Сімяона Полацкага да царскай сям'і.

У алегарычных творах Сімяон Полацкі выказаў думкі аб тым, што адукаваны манарх павінен клапаціцца пра адукаванасць простага народа, што ўсё зло ў грамадстве паходзіць ад непісьменнасці; ён услаўляў працу, асуджаў імкненне да багацця, адзначаючы, што перад Богам усе роўныя.

Жывучы ў Маскве, Сімяон Полацкі быў там выдатным асветнікам і педагогам, заклаў асновы рускага вершаскладання, увёў само паняцце «тэатр», пісаў п'есы. Ад іх пачынае хутка набіраць

¹ Панегірык (грэч.) — хвалебная прамова.

² Алегорыя (грэч.) — іншасказанне.

сілу руская драматургія. Спачатку, пры цары Аляксеі, ставяцца асобныя п'есы, а пры Пятры I з'яўляецца тэатр. «Гарачы паборнік свецкіх навук і збліжэння з прагрэсіўнымі сіламі Еўропы, ён падрыхтаваў глебу, на якой ужо не такімі дзіўнымі з'яўляліся спачатку думкі В. Галіцына аб тым, што нельга жыць, адгарадзіўшыся ад свету¹, а пасля і рэформы Пятра» (У. Караткевіч).

Жыццёвы шлях Сімяона Полацкага пацвярджае думкі, выказаныя вядомым вучоным І. М. Галянішчавым-Кутузавым (у кнізе «Гуманізм у восточных славян». М., 1963): «Заходняя Русь была месцам канцэнтрацыі... і перадатчыцай заходняй літаратуры на Маскоўскую Русь на працягу доўгага часу; яна была таксама лабараторыяй расійскага верша».

У наступным, XVIII, стагоддзі адмысловым прамоўцам быў прызнаны **Феафан Пракаповіч**. Славу яму здабыла яго ўрачыстая пропаведзь у Кіеўскім Сафійскім саборы (1709 г.) у гонар пераможцы Палтаўскай бітвы — Пятра I. Прамова была простая, даступная і вобразная. Гэтыя асноўныя якасці прамовы былі ўключаны ў звод правілаў рускага красамоўства, выдадзены ў 1721 г. пад назвай «Духоўны рэгламент» і зацверджаны Пятром I як абавязковы дакумент.

Феафан Пракаповіч быў актыўным прыхільнікам рэформаў Пятра I, даказваў неабходнасць умацавання ў Расіі манархіі і прыгоннага права. Яго пропаведзі былі своеасаблівымі публічнымі лекцыямі на гістарычныя тэмы, дзе ён спрабаваў сродкамі і прыёмамі красамоўства абгрунтаваць палітыку Пятра I.

У 1706 г. Феафан Пракаповіч пачаў выкладаць рыторыку, а затым стварыў падручнік па гэтай дысцыпліне (на лацінскай мове). Адкрываецца кніга азначэннем рыторыкі як «царыцы мастацтваў»,

¹ Тагачасная Расія жыла, менавіта адгарадзіўшыся ад свету. Так, калі Пётр Мсціславец, які быў вучнем (або вучнем вучня) Скарыны, і Іван Фёдораў распачалі ў Маскве друкаванне кніг, іх друкарню фанатыкі спалілі.

галоўнае прызначэнне якой — выпрацоўка ўменняў правільна, добра гаварыць і пісаць, перадаваць змест вялікага грамадскага значэння, пераконваць слухачоў і чытачоў у шчырасці сказанага.

У 1747 г. з'явілася першая руская кніга па рыторыцы М. В. Ламаносава («Краткое руководство к красноречию»). Тут М. В. Ламаносаў выступіў як тэарэтык красамоўства. Але ён быў і практыкам, у прыватнасці, у жанры хвалебнай прамовы, пісаў оды ў гонар манархаў. Да прыкладу:

Царей и царств земных отрада
Возлюбленная тишина.
Блаженство сел, градов ограда,
Коль ты полезна и красна!
Вокруг тебя цветы пестреют,
И класы на полях желтеют;
Сокровищ полны корабли.
Молчите, пламенные звуки,
И колебать престаньте свет:
Здесь в мире расширять науки
Изволила Елисавет.

(Урывак з «Оды на день восшествия на престол императрицы Елисаветы Петровны», 1747 г.)

Пасля рыторыкі Ламаносава з'явіліся падручнікі і іншых аўтараў, сярод іх увагу звяртае «Общая риторика» М. Кашанскага (1832 г.) і яго ж «Частная риторика» (1832 г.). Кашанскага нярэдка ўспамінаюць даследчыкі не толькі як аўтара падручнікаў па рыторыцы, але і як прафесара Царскасельскага ліцэя, дзе вучыўся прыгожаму пісьменству будучы паэт — Аляксандр Пушкін. М. Кашанскі заклікаў ліцэістаў узбагачаць сябе чытаннем і думкамі: «Нельга таму ствараць, хто не ўмее і не хоча вучыцца думаць, — добра пісаць — значыцца добра думаць. Для кагосьці агульная рыторыка пачынаецца крыніцамі вынаходства: таму што ў іх змяшчаецца для вас, шановныя сябры, пачатковая практычная Логіка».

Кашанскі выкладае змест рыторыкі, пераконваючы пры дапамозе аналізу найлепшых літаратурных прыкладаў. Вось як пра гэта піша Юрый Ты-

нянаў, аўтар кнігі «Пушкін»: «Ён [Кашанскі] ніколі не дазваляў вершам Дзяржавіна, напрыклад, наблізіцца да слухача без каментарыяў. Бо што ён зразумее без іх? Ён нядаўна паспрабаваў прачытаць два вершы:

Венчанна класами хлеб Волга подавала, —
Рифей, нагнувшись, лил в кубки мед.

Ніякага ўражання. Разяўленыя раты, заняты справамі пабочнымі. Абыякавасць поўная, Пушкін у задуменні кусаў пазногці, а Данзас спрабаваў на-весці шкельцам сонечны зайчык. Ён паказаў на іх гувэрнёру Ілы, які сядзеў тут жа. Услед за гэтым, калі парадак усталяваўся, ён падняўся з месца, стаў хуткім шэптам тлумачыць, і ўсе твары змяніліся».

Як тлумачыў прафесар, відаць з прыкладу, узятага намі з яго ж падручніка: «Ваш прадмет ёсць цэлае, раздзяліце яго на часткі, і колькі думак! Дакажыце кожную частку паасобку, і ваша цэлае будзе цалкам справядлівае. Напрыклад:

Уся Расія частуе Кацярыну Вялікую — Дзяржавін бярэ часткі: Сібір, акіяны, лясы; стэпы, Волгу, Таўр, Рыфей і інш., адухаўляе іх, дае ім дзеянне і вымушае частаваць Кацярыну (цудоўна!). «Богатая Сибір, наклонившись над столами» (таму што вялізная). «Рассыпала по них золото и серебро» (свой выраб). «Восточный, Западный (сышліся разам для Кацярыны) седые Океаны» (два старцы, пакрытыя сіваю пенай). «Трясая челами (вы бачыце лядашчасць іх і гайданне вады), держали редких рыб» «Чернокудрявый лес и беловласы степи» (ад белаў травы, кавылю. Вось эпітэты!), «Украйна, Холмогор несли тельцов и дичь. Венчанна класами хлеб Волга подавала» (не кра-наючыся з месца, падавала цераз каналы), «С плодами сладкими принес кошницу Тавр» (як юны нявольнік новай Уладарцы сваёй), «Рифей, нагнувшись (чаго варта яму нагнуцца?) в топазы, аметисты (яго ўласныя) лил в кубки мед» і інш.

Выклад, як бачым, дастаткова жывы і ясны. Вучыць перш за ўсё лагічна мысліць, будаваць

сказ, ланцугі сказаў і перыядаў, умець выказвацца ў пісьмовай і вуснай форме.

Кашанскі надаваў вялікае значэнне перайманню і з гэтай мэты даваў ліцэістам заданні завучаць на памяць Цыцэрона і Вергілія, Дзяржавіна і Карамзіна, а таксама прапаноўваў узоры тэм для сачыненняў-апісанняў, апавяданняў, разважанняў.

Прафесар Кашанскі быў выпускніком еўрапейскага Гётэнбургскага універсітэта (Германія). Дэмакратычны дух Еўропы фарміраваў светапогляд рускага студэнта, таму Кашанскі ставіўся адмоўна да пышнаслоўя і ўсхваленняў. Звернемся зноў да жывога, вобразнага прыкладу з кнігі Тынянава:

«Лекцыю сваю ён [Кашанскі] пачаў з вартасці стылю. Прафесар нездарма бяссоннымі начамі, калі думаў пра свой лёс і паўтараў любімыя вершы: Дзяржавіна і свае ўласныя, больш за ўсё раздумваў над тым, што такое вартасць стылю. *Просты стыль быў спосаб пісаць так, як гавораць.* Некаторыя яго памылкова называлі нізкім толькі таму, што ён не быў высокі. Аднак выразы, словы, думкі ў гэтым стылі зусім не нізкія, яны *звычайныя*, але *высакародныя*.

Ён дабіўся ўвагі. Кюхельбекер, рыпаючы пяром, запісваў. Больш таго, Пушкін, звычайна няўважлівы, з позіркам быстрым, але няўлоўным, глядзеў на яго, узважваючы і, відаць, запамінаючы.

Прастаты думак, пачуццяў і стылю прытрымліваюцца ў пісьмах, размовах, аповесцях, рамаках, вучоных сачыненнях, байках, казках, камедях, сатырах, пастаральных і дробных вершах. Але дзе вучыцца простаму стылю?

Ён цешыўся: яго слухалі старанна і на самай справе чакалі адказу на гэтае пытанне. Ілічэўскі пісаў байкі, а Пушкін, здаецца, камедыі і сатыры. Самае цяжкае было прастата, і юнакі ўжо адчувалі гэта: нездарма рвалі на шматкі па кутах свае рукапісанні, не ведаючы, што ім трэба, чаго не стае. Неставала не думак, якіх яшчэ ім няма адкуль узяць, не гукаў, якімі поўныя іх галовы, гукі запазычаных, — неставала прастаты.

Ён пачакаў.

— Не на плошчах трэба шукаць прастаты, бо ад гэтага стыль вулічны, а ў размовах вышэйшага кола людзей...»

Гэта значыць вучыцца вытанчанасці маўлення неабходна ў людзей адукаваных, інтэлігентных.

На Украіне вялікая любоў простага народа выказвалася філосафу, паэту, прапаведніку Грыгорыю Савічу Скаварадзе (сярэдзіна XVIII ст.). Адзін з яго біёграфаў піша: «Гэта была незвычайная асоба, незвычайнымі былі і яго жыццё і пропаведзь».

Ён нарадзіўся ў сям'і беднага палтаўскага казака. Чытаць пачаў з шасці гадоў, выявіўшы незвычайную цікавасць да Слова. З 16 гадоў ён студэнт славутай Кіеўскай Акадэміі. Авалодвае лацінскай, грэчаскай, яўрэйскай мовамі. Пасля заканчэння акадэміі едзе за мяжу, знаёміцца з нямецкай філасофіяй і багаслоўем. Вярнуўшыся на радзіму, займаецца педагогічнай дзейнасцю, але непрацяглы час. Яго лекцыі палохаюць школьнае кіраўніцтва. «Увесь свет спіць, — гаварыў з кафедры Скаварада, — спіць глыбока, выцягнуўшыся, быццам выцяты, і настаўнікі, якія пасуць Ізраіля, не толькі не абуджаюць, але яшчэ пагладжваюць, глаголячы: "Спі, не бойся: месца добрае, чаго асцерагацца..."»

Маецца на ўвазе сон духоўны. Спіць у няведанні самога сябе, свайго прызначэння на Зямлі народ, спіць руцінным сном духавенства, спяць у пажадлівых уцехах памешчыкі, атэіснічаюць дваране (ён называў іх «французскімі папугаямі»)...

Скаварада становіцца вандроўным прапаведнікам. Ён пераходзіць з месца на месца. Высокі, худы, велічны, з адной торбай цераз плячо, з жалейкай, з любімай Бібліяй вандруе, прапаведуючы Слова Божае. Яго гутаркі, выслоўі, крылатыя словы запісваліся, перапісваліся. Аб ім яшчэ пры жыцці складаліся легенды як аб украінскім Сакраце.

Чалавек — малы свет; ад сваёй вялікай любові да чалавека Бог падараваў яму ўсё неабходнае.

Прычым усё патрэбнае зрабіў лёгкаім, а ўсё цяжкае — непатрэбным, нават шкодным для душы. «Той бліжэй за ўсіх да неба, каму ў жыцці меней трэба», — гаварыў Скаварада. Не трэба шукаць шчасце дзесьці, шчасце блізкае да ўсіх, яно — у кожным чалавеку. Яно — у тым, што чалавек можа пазнаць сябе, сваю сутнасць, свой вобраз Божы.

Памёр Скаварада ў семдзесят два гады. Смерць была лёгкай, смутак па нябожчыку — светлы.

...Пасля вандровак па Арлоўшчыне Скаварада вяртаецца на Украіну і прыпыняецца ў доме сябра. Самы дзень яго смерці апісаны вучоным І. І. Сразнеўскім. «У час абеду Скаварада быў вясёлы і гаваркі, распавядаў пра мінуўшчыну, пра свае вандроўкі. Пасля абеду непрыкметна выйшаў з дому. Доўга блукаў па ваколіцах. Мінуў дзень. Надвячоркам пайшлі шукаць Скавараду і знайшлі яго пад вялікай ліпай. Скаварада капаў магілу. Сябрам сказаў: «Час, друзі, кінчати блукання, бо й так усе волосся злетіло з бідной головы. Час дати спокий...» Усе пайшлі дадому. Скаварада накіраваўся ў свой пакой, змяніў бялізну, памаліўся Богу і, паклаўшы пад галаву Біблію, сшыткі сваіх твораў і шэрую світку, лёг, склаўшы накрывы рукі.

Так закончылася зямное жыццё Г. С. Скаварады».

Як бачым, прамоўніцкае майстэрства на далучаных да Расіі ўкраінскіх землях вызначалася ўвагай да духоўнага жыцця чалавека і было звернута да асобы. Скаварада вучыў людзей зямное жыццё будаваць не па ўказцы якога-небудзь правіцеля, а па заповедзях, дадзеных чалавеку Богам.

Беларусь развівалася ў іншых грамадска-палітычных абставінах, ва ўмовах прынцыпова іншай дзяржаўнасці параўнальна з Расіяй.

Як ужо гаварылася раней, у XV—XVI стст. беларускія і літоўскія княствы аб'ядналіся ў адну дзяржаву — Вялікае княства Літоўскае. Пазней да

іх далучылася і Кіеўскае княства. У Вялікім княстве Літоўскім захаваліся свабоды і прывілеі даўніны: веча, самакіраванне гарадоў, князь не валодаў усёй зямлёй у княстве і г. д., што было перашкодай для пераўтварэння манархіі ў тыранію. Асоба ў княстве была абаронена законам і мела пэўныя правы і свабоды.

Спрыяльныя грамадска-палітычныя ўмовы садзейнічалі развіццю беларускай культуры: з'явіліся буквары, граматыкі, слоўнікі. Быў створаны прызнаны ў Еўропе ў якасці ўзору звод законаў — Статут Вялікага княства Літоўскага (Першы — 1529 г., Другі — 1566 г., Трэці — 1588 г.). У такіх абставінах і рыторыка развівалася не ў ролі служанкі манарха — яе мэтай быў дабрабыт чалавека, што бачылася ў асвеце народа, у выхаванні годнасці. Рыторыка адраджала антычныя традыцыі: вера ў чалавека духоўнага і актыўнага ў жыцці, фізічна і маральна здаровага, не агрэсіўнага, які з годнасцю бароніць сваю зямлю.

Гэты гістарычны перыяд прыкметны асобай Францыска Скарыны. Вучоны-энцыклапедыст (вучыўся філасофіі, медыцыне ў Кракаве, Заходняй Еўропе, Італіі), першадрукар сярод усходніх славян, ён пераклаў на беларускую мову і выдаў у 1517—1519 гг. у навучальных мэтах (для чытання людзям паспалітым, г. зн. простым) Біблію, напісаў да яе кніг прадмовы і пасляслоўі, якія найперш і цікавяць нас з пункту гледжання рыторыкі.

Тады ж з'явіліся на Беларусі брацкія і пратэстанцкія школы. Адна з іх — Слуцкая гімназія (адкрыта 20 мая 1617 г.), у ёй у праграму навучання ўключалася рытарская падрыхтоўка. У гімназіі кожны тыдзень праводзіліся дыспутацыі — своеасаблівыя практыкаванні па развіцці маўлення; заключаліся яны ў абмене думкамі паміж гімназістамі (пры ўдзеле настаўніка) з доказамі і абвяржэннямі.

Паводле статуту гімназіі: «...Мэта нашых намаганняў заключаецца ў тым, каб прывіць моладзі,

па магчымасці, у поўнай меры здольнасць дасканала ўспрымаць пачутае, мець уласнае меркаванне і ўмець непасрэдна выказвацца...

Вучні павінны разгледзець галоўныя вывады тэзісаў і выразіць іх у тэрмінах, прыроду азначэнняў абгрунтаваць, вывесці адпаведныя правілы і такім чынам і метадам будаваць свае аргументы... альбо належыць мець пад рукой доказы перадумоў, дзеля гэтага належыць рыхтаваць практыкаванні дома, перш чым выступаць публічна ў прысутнасці эрудытаў. Вучні павінны ўявіць сабе бакі, якія прырачаць і якія кажуць у адказ, і затым прапанаваць прадуманае дома не падзіцячы, па паперцы, а па памяці, свабодна і з належнымі паводзінамі».

Захаваўся падручнік па рыторыцы — Слуцкі кампендыум¹ (XVII ст.), надрукаваны ў Любчы над Нёманам. Гэта першая работа па рыторыцы ва Усходняй Еўропе. «Краткое руководство к красноречию» М. В. Ламаносава, якое з'явілася праз стагоддзе, шмат у чым пераклікаецца са случкім падручнікам.

Аўтарам кампендыума лічаць Рэйнгольда Адамі, аднаго з рэктараў гімназіі.

Задача падручніка — даць узор нестандартнага падыходу да навучання рыторыцы.

У канцы XVI ст. (1569 г.) грамадска-палітычныя ўмовы на Беларусі мяняюцца. Вялікае княства Літоўскае ўваходзіць у склад Рэчы Паспалітай. Але гэта было аб'яднанне не роўнага з роўным, як у беларуска-літоўскай дзяржаве. У Рэчы Паспалітай на долю Беларусі выпала роля васала. Адбылося гэта не адразу. Нейкі час Вялікае княства Літоўскае працягвала мець суверэнныя правы. Яшчэ паспеў убачыць свет звод законаў — Трэці Статут Вялікага княства Літоўскага (1588 г.). Аднак змены не прымусілі доўга чакаць. Нішчыліся дэмакратычныя свабоды, асоба (за выключэннем

¹ Кампендыум (лац.) — спіслы, сумарны пераказ асноўных палажэнняў якіх-небудзь навук.

паноў-шляхты) у новай дзяржаве рабілася безабароннай, бяспраўнай. Па прыкладзе Польшчы на беларускіх землях мацавалася ўлада паноў. Перастала існаваць самакіраванне гарадоў, у рукі пану перадавалася нават правасуддзе (пан меў права вяршыць суд над сялянамі, выносіць прыгавор, уключаючы і смяротную кару). Польскія ўлады ў 1696 г. забаранілі выкарыстанне ў якасці дзяржаўнай у Княстве Літоўскім беларускай мовы. Ішло акаталічванне праваслаўнага беларускага насельніцтва (беларускія паны, праўда, каб атрымаць роўныя з польскімі панами прывілеі, нярэдка самі спяшаліся змяніць праваслаўе на каталіцкую веру).

Абставінамі былі выкліканы да жыцця палымныя выступленні беларускіх царкоўных дзеячаў у абарону праваслаўя. Талентам, сілай уздзеяння на чытача, слухача вылучаліся казані архімандрыта віленскага Святадухаўскага манастыра, пісьменніка, педагога, выдаўца Лявонція Карповіча. Сучаснікі называлі яго другім Златавстам.

З падзелам (іх было тры) Рэчы Паспалітай паміж Прусіяй, Аўстрыяй і Расіяй, у выніку якіх беларускія землі ўвайшлі ў склад Расіі (1795 г.), мала што змянілася ў становішчы Беларусі. Васалам яна засталася (толькі цяпер у падначаленні Расіі), паны захавалі прыгоннае права на сялян, беларуская мова працягвала знаходзіцца пад забаронай (цяпер царскай), і толькі праваслаўная вера папала пад абарону дзяржавы, таму што Расія (у адрозненне ад каталіцкай Польшчы) была праваслаўнай.

Калі забаронена мова, грамадства знаходзіцца пад уладай манарха-тырана, ці можа паўнацэнна існаваць і развівацца культура, у тым ліку і рыторыка?

ФРАНЦЫСК СКАРЫНА

(каля 1490 — не пазней 1552)

Нарадзіўся ў Полацку, у сям'і купца «сярэдняй рукі». Дакладная дата нараджэння невядомая, як мяркуецца — 1490 г.

Жыццё купецкай сям'і садзейнічала развіццю дзіцячай дапытлівасці, цягі да ведаў. Францішак¹ слухаў расповяды бацькі пра блізкія і далёкія гарады і вёскі, пра розныя звычаі, законы. Ад купца патрабаваліся прадпрымальнасць пры сустрэчы са зборшчыкам падаткаў, смеласць, рашучасць пры нападзе разбойнікаў, для паспяховага гандлю неабходна было ведаць розныя мовы. Расповяды бацькі, поўныя экзотыкі, разнастайных звестак аб прыродзе, жыцці людзей у блізкіх і далёкіх краях, абуджалі жаданне вучыцца, каб, дзякуючы ведам, пазнаваць навакольны свет — як ён пабудаваны, якое месца ў ім адведзена чалавеку, як павінен жыць на зямлі і паводзіць сябе чалавек.

Мяркуюць, што чытаць і пісаць Францішак навучыўся ў бацькоўскім доме. Вучэбнай кнігай для яго была Псалтыр — адна з кніг Бібліі. Біблія (ад грэч. *biblía*, літаральна — кнігі) — зборнік твораў (кніг) аб боскім стварэнні свету, аб нормах паводзін чалавека, аб сэнсе чалавечага жыцця (кнігі Старога завету), аб жыцці, смерці і запаведзях сына Богага Ісуса Хрыста (кнігі апосталаў пад назвай Новы завет). Псалтыр складаецца са 150 псалмоў, у якіх старажытныя яўрэі ў песеннай форме аддавалі хвалу Богу, звярталіся да яго са сваімі просьбамі, скаргамі.

Юнаком Францішак Скарына едзе ў польскі горад Кракаў, паступае там ва універсітэт і праз два гады атрымлівае першую вучоную ступень — бакалаўра. Каб працягваць навучанне, тады па-

¹ Літаратурныя творы Скарыны часцей падпісаны імем *Францыск*; у дачыненні да Скарыны, вучонага, пісьменніка, асветніка мы і выкарыстоўваем варыянт *Францыск*.

трабавалася яшчэ адна вучоная ступень — магістра. Аб тым, дзе атрымаў ступень магістра Скарына (у Кракаўскім універсітэце ці ў іншай навучальнай установе), дакладных звестак не захавалася.

Вядома, што ступень магістра ён атрымаў, а гэ-та давала права паступаць у самыя прэстыжныя навучальныя ўстановы Еўропы. Такімі тады лічыліся медыцынскія і тэалагічныя (багаслоўскія). Ён едзе ў Італію ва універсітэт горада Падуі, каб вучыцца на медыцынскім факультэце.

Вышэйшую вучоную ступень доктара медыцынскіх навук Скарына абараняў ва універсітэце два дні ў дыспутах з вядомымі вучонымі. Навуковае даследаванне Скарыны было адобрана адзінагалосна.

Купецкі сын з Полацка пацвердзіў, што здольнасці, прызвание, жаданне авалодаць ведамі больш каштоўныя, чым арыстакратычнае паходжанне. Ён хоць і не багаты, і не сын пана, але змог падняцца да вяршынь еўрапейскай адукацыі.

Скарына атрымаў усебаковую адукацыю, мог працаваць лекарам, аднак аддаў перавагу асвеце простага народа, служэнню беларускай культуры, якая, дзякуючы яго намаганням, стала на адзін узровень з культурай еўрапейскай. Скарына заняўся выданнем кніг Бібліі, маючы на мэце даць простаму люду крыніцу мудрасці, пазнання сябе, свету, прызначэння чалавека на зямлі. Гэта дзейнасць не прынесла яму ні спакою, ні багацця, а слава і прызнанне прыйшлі праз многія гады — пасмяротна. Толькі ў XVIII ст. даследчыкі на поўны голас загаварылі пра Францыска Скарыну, аддаючы даніну яго жыццёваму шляху, усяму, што здзейсніў ён як вучоны і асветнік. Памёр Скарына ў Празе не пазней за 1552 г.

XVI стагоддзе, у якое жыў Скарына, характэрнае тым, што сярэднявечная Еўропа перажывала сацыяльны і духоўны пералом. У сацыяльным плане — адбывалася нараджэнне капіталі-

стычных адносін: у жыцці грамадства, змяняючы феадалаў, усё большую актыўнасць пачалі праяўляць купцы, дзелаваыя людзі «трэцяга» саслоўя з гарадоў (прадпрымальнікі, буржуа — прадстаўнікі буйной прамысловасці, якая толькі нараджалася). Мяняліся адносіны да навукі: веды як прадукт навукі пачалі выкарыстоўвацца ў грамадстве з мэтай удасканаліць яго ўладкаванне. У духоўным плане — на змену сярэднявечным імкненням абмежаваць свабоду духоўнай дзейнасці ішлі гуманістычныя ідэі свабоды асобы, абароненасці яе правоў дзяржавы, пашырэння ведаў, якія надаюць чалавеку высакароднасці, даюць яму магчымасць разумець навакольны свет і сваё прызначэнне ў ім, абуджаюць гістарычную памяць, усведамленне прыналежнасці да свайго народа, яго культуры.

Як вядома, культура цесна звязана з нацыянальнай мовай, асаблівасцямі, традыцыямі святаўспрымання народа. Адраджэнне ў сферы культуры ў Еўропе XVI ст. пачыналася са станаўлення нацыянальных моў.

Гэтыя звесткі дапамагаюць зразумець выбар, які зрабіў Скарына, калі аддаў перавагу не лекарскай дзейнасці, а асвеце простага (паспалітага) люду Беларусі. З гэтай мэтай ён вырашае друкаваць Біблію, наблізіўшы яе мову да жывой беларускай гаворкі, каб біблейскія мудрасць, веды былі даступныя простаму народу. У саміх тэкстах Бібліі Скарына захаваў афіцыйную для рэлігійнай літаратуры царкоўнаславянскую мову, аднак да незразумелых царкоўнаславянскіх слоў, выразаў зрабіў на палях тлумачэнні на беларускай мове.

У сваіх выданнях кніг Бібліі Скарына ўпершыню змяшчае прадмовы, пасляслоўі, у якіх значна шырэй, чым у саміх біблейскіх тэкстах, выкарыстоўвае жывую беларускую мову, імкнучыся, каб тлумачэнне ім царкоўнаславянскіх слоў было зразумелым і ўспрымалася простымі людзьмі.

Выдавецкую дзейнасць Скарына пачаў у чэшскай Празе. Меней чым за тры гады ён выдаў

23 кнігі Бібліі¹, да кожнай напісаў прадмовы (або сказанні), пасляслоўі. У тыя часы свецкай літаратуры на беларускай мове яшчэ не існавала.

Адукацыя засяроджвалася пры манастырах, дзе перапісвалася, вывучалася рэлігійная літаратура, г. зн. навучанне, кнігі былі даступныя вузкаму колу людзей. Большасць насельніцтва была непісьменная. Звярнуўшыся да роднай мовы, несучы кнігу ў масы, Скарына, па сутнасці, залажыў асновы для ўзнікнення свецкай літаратуры (мастацкай, публіцыстычнай, навуковай і г. д.) на роднай мове, для распаўсюджвання на Беларусі, падобна да заходнееўрапейскіх дзяржаў, гуманістычных ідэй Адраджэння.

Затым Скарына вяртаецца на Беларусь і працягвае займацца выдавецкай дзейнасцю ў Вільні, якая была цэнтрам беларускага культурнага жыцця. Друкуе «Малую падарожную кніжыцу» і «Апостала». Мэта асветніцкай дзейнасці Скарыны асабліва ярка бачна на прыкладзе «Малой падарожнай кніжыцы». Гэта — зборнік рэлігійных і свецкіх твораў. У кнізе даюцца звесткі пра вясенняе і восеньскае раўнадзенства, зімовае і летняе сонцастаянне, рэлігійныя святы, даты зацымненняў Сонца і Месяца. Кніга прызначалася як людзям духоўнага звання, так і недухоўным людзям — купцам, чыноўнікам, рамеснікам, воінам, усім, хто па характары сваёй працы часта вандраваў і мог пачарпнуць з кнігі неабходную ў дарозе інфармацыю, напамінь сабе словы малітваў і псалмоў.

Для рыторыкі цікавасць маюць у першую чаргу прадмовы, сказанні, пасляслоўі Скарыны. У іх аўтар дапамагае чытачу зразумець, што складае галоўны змест кнігі, як гэты змест выкладзе-

¹ Біблія створана на старажытнаўрэйскай і старажытнагрэчаскай мовах. У часы Скарыны многія біблейскія кнігі ўжо былі перакладзены на царкоўнаславянскую мову, афіцыйную мову царквы. Кніжная царкоўнаславянская мова была незразумелая ў большасці сваёй непісьменным простым людзям, якія карысталіся толькі жывой народнай гаворкай.

ны, падказвае, што трэба разумець не толькі апісаныя падзеі, але і іх унутраны сэнс, г. зн. падтэкст.

У адпаведнасці з антычнай традыцыяй напісаны яны мовай прастай, лаканічнай. Асноўнай мэтай Скарыны было дапамагчы чытачу зразумець мудрасць Свяшчэннага Пісання, абудзіць думку. Таму перавага аддадзена афарыстычным сродкам, а не метафарычным, якія ўздзейнічаюць у першую чаргу на эмоцыі. І па структуры прадмовы Скарыны — антычнай традыцыі. Яны маюць кароткі ўступ, дастаткова разгорнутую асноўную частку і заключэнне, у якім нагадваецца пра каштоўнасць, важнасць біблейскай кнігі і з годнасцю гаворыцца аб тым, што ён (Скарына) мае адносіны да яе выдання і тлумачэння.

Жыццёвы шлях Францыска Скарыны паказальны для творчай інтэлігенцыі эпохі Адраджэння сваёй універсальнасцю. Ён быў таленавітым мысліцелем, вучоным, пісьменнікам, дзелавым чалавекам — выдаўцом першых ва ўсходніх славян кніг, быў гуманістам, які ўзяў на сябе клопат уключыць беларускую культуру ў рэчышча культуры еўрапейскай, пашырыць магчымасці беларуса ў пазнанні агульначалавечых маральных каштоўнасцяў — хрысціянскага вучэння.

М. В. ЛАМАНОСАЎ
(1711—1765)

Нарадзіўся ў 1711 г. у вёсцы Дзянісаўка (каля Халмагораў) Архангельскай губерні. Рускі вучоны-энцыклапедыст. Ём зроблены адкрыцці ў фізіцы, хіміі, геалогіі, астраноміі, геаграфіі, металургіі, гісторыі, мовазнаўстве. Пісаў вершы, першым у Расіі стварыў падручнік па рыторыцы «Краткое руководство к красноречию». Пушкін называў Ламаносава «першым нашым універсітэтам».

Вучыўся ў Маскве ў Славяна-грэка-лацінскай акадэміі, заснаванай стараннямі Сімяона Полацкага, затым у Кіеўскай духоўнай акадэміі, ва універсітэтах у Пецяярбурзе, у Германіі.

Аб грамадскім значэнні рыторыкі гаворыць той факт, што вучоны з сусветным імем звярнуўся да напісання падручніка па дадзенай славеснай дысцыпліне.

Сярэднявечная школа прымушала вучня сур'ёзна працаваць над трэніроўкай лагічнага мыслення, развіццём памяці, вучыла выказваць думку ў слове, складаць сужэнні і злучаць іх у тэкст.

Разгледзім асноўныя палажэнні падручніка па рыторыцы М. В. Ламаносава.

Першая частка падручніка прысвечана логіцы, г. зн. ведам пра тое, як не выпадкова, а заканамерна спалучаюцца паняцці ў маўленні. Вучань павінен задумвацца: «Супастаўляюцца паняцці або не супастаўляюцца? Супрацьпастаўляюцца або не? Адно выказванне ёсць прычына, а другое — вынік або не?» Гэта вядомы выпрацаваная школа пабудовы выказванняў каштоўная тым, што прывучае дакладна выражаць думку, цярпліва, старанна працаваць са словам.

У юным узросце значэнне логікі нярэдка не асэнсоўваецца, а неабходныя для яе засваення значныя намаганні здаюцца марнымі. Да прыкладу, Юрый Тынянаў (у кнізе «Пушкін») апісвае ўражанне прафесара Царскасельскага ліцэя А. Куніцына ад урока логікі: «Мяркуючы, што без ведання логікі ніякая філасофія, тым больш духоўная, немагчыма, уздумаў тлумачыць правілы яе і сілагізмы. Няўважлівасць агульная была адказам. Больш таго, выклікаўшы да адказу ў класах некаторых, упэўніўся, што не разумеюць.

Здаецца, ім забавіны сам змест сілагізмаў, напрыклад: «Усе людзі смяротныя, спадар N — чалавек, значыць, спадар N — смяротны». Занадта простая ісціна, што спадар N — чалавек, выклікала ў Пушкіна ўсмешку».

За часткай лагічнай ідзе частка псіхалагічная, названая Ламаносавым «О возбуждении, утомлении и изображении страстей». На тэму псіхалогіі чалавека — гэта першы трактат, які з'явіўся на рускай мове. Ламаносаў вызначае і характарызуе

радасць, смутак, любоў, нянавісць, надзею, сум, гнеў, міласэрнасць. Ён вучыць прамоўцу хваляваць свайго слухача, абуджаць яго пачуцці, настрайваць яго то на пачуццё гнева, то на міласэрнасць — у залежнасці ад мэты прамовы. На кожны выпадак даецца прыклад — найчасцей з антычнасці — з твораў Цыцэрона, Гамера, Гарацыя (у перакладзе, спецыяльна зробленым аўтарам падручніка), таксама Ламаносаў прыводзіць у якасці прыкладаў свае вершы.

У наступным раздзеле падручніка разглядаюцца выразныя сродкі («упрыгожанні») — тропы. «Упрыгожанні», паводле Ламаносава, — гэта адлюстраванне прыстойных ідэй прыстойнымі выразамі; заключаюцца ў чысціні стылю, веданні мовы, правілаў граматыкі. Для «ўпрыгожання» стылю выкарыстоўваюцца метафара, алегорыя, парафраз¹, гіпербала, іронія і інш. Але ўсё ў меру.

Падручнік завяршае раздзел, прысвечаны кампазіцыі хрыі². «Хрыя складаецца з васьмі частак, якія ёсць: 1) прыступ, 2) парафразіс, 3) прычына, 4) процілеглае, 5) падабенства, 6) прыклад, 7) сведчанне, 8) заключэнне». У першай частцы ўсхваляецца альбо апісваецца той, хто кажа прамову, якая спалучаецца з тэмай хрыі. У другой тлумачыцца прапанаваная тэма. У трэцяй «дадаецца дастатковая для доказу тэмы прычына». У чацвёртай прапаноўваецца процілеглае, г. зн. тое, што прапанаванаму «ў тэме вучэнню ў процілегласць бывае...», і г. д.

Адным з найважнейшых патрабаванняў рыторыкі з'яўляецца веданне законаў, па якіх будзецца прамова: «Злучэнне ідэй у прыстойны парадак, бо што карысці ў вялізным мностве ідэй, калі яны не размешчаны належным чынам».

Ламаносаў прыводзіць узоры, прыклады хрыі і робіць вывад, што адных толькі прыродных яка-

¹ Парафраз (грэч.) — пераказ, выклад тэксту іншымі словамі.

² Тэрмін «хрыя» Ламаносаў выкарыстоўвае ў шырокім значэнні, называе так любыя жанры публічнай прамовы (і саму хрыю, і байку, і прытчу, і расповяд, і інш.).

сцяў (таленавітасць, дасціпнасць, памяць, гучны і прыемны голас, паважны выгляд) для красамоўства недастаткова.

Як бачым, рыторыка вызначала правілы, як трэба выкладаць думкі, як будаваць тэкст, казаць яго перад слухачамі. У XVIII ст. гэта была старанна распрацаваная навука, якая дапамагала вучню «ўзяцца за пяро альбо ўзысці на кафедру».

КАНСУЛЬТАЦЫЯ

З матэрыялу гэтага раздзела вы даведаліся, што рыторыкай у эпоху сярэднявечча займаліся такія буйныя вучоныя сусветнага значэння, як Ф. Скарына, М. В. Ламаносаў. І ў той жа час вы пазнаёміліся з адмоўнай ацэнкай, якую пазней далі сярэднявечнай рыторыцы дэмакратычныя дзеячы, у прыватнасці В. Р. Бялінскі. Пры выкананні практычных заданняў вы павінны вызначыць свой пункт гледжання. Вам неабходна прааналізаваць уласны ход разважанняў, г. зн. даказаць самім сабе, чаму вы прыйшлі менавіта да таго ці іншага вываду. Вы належыце іншаму часу, чым аўтары матэрыялаў, над якімі будзеце разважаць. Гэта і добра, і дрэнна. Добра, таму што на адлегласці ўсё бачыцца лепш. Дрэнна, таму што вы зыходзіце з ведаў новага часу.

Пастарайцеся ўлічыць гэтыя фактары і, перш чым прыйсці да пэўнага вываду, усебакова прааналізуйце аргументы, паспрабуйце зразумець, чаму менавіта так, а не іначай думалі і дзейнічалі гэтыя рытары.

Імкненне да аб'ектыўнасці — якасць інфармацыйнай прамовы. А вашы выступленні ў класе ў дадзеным выпадку маюць такі характар. Перад вамі стаіць задача не хваліць, не ганьбіць, не абараняць, а ў першую чаргу паведаміць новыя веды (інфармацыю) па дадзеным раздзеле гісторыі рыторыкі.

Пры звароце да такіх велічных асоб, як Скарына, Ламаносаў, прамоўцу падсцерагае небяспека

апынуцца ў палоне эмоцый, пачуццяў і, як вынік, перанасычэння сваёй прамовы эпітэтамі, упрыгожанымі на шкоду змястоўнасці, прастаце і стройнасці выкладу думкі. Менавіта гэтыя якасці ўласцівы прадмовам, пасляслоўям Скарыны.

Таму раім, перш чым прыступаць да складання прамовы, прачытайце любы твор Скарыны. Ясная, простая мова, імкненне аўтара як мага даступней данесці думку да чытача будуць стрымліваючым фактарам у працэсе падрыхтоўкі вамі публічнага выступлення, выбару стылю, моўных сродкаў. У якасці прыкладу прывядзём пачатак прадмовы Скарыны да ўсёй Бібліі: «Бівлія — греческим языком, по-руски [яно] сказуется — книги, тако убо святыи Матфей починаеть Христово благо-вѣствование: "Бивлос генезис Ісус (у) Христу" (Евангелие от Матфея, 1,1), то есть по-руски — "Книга родства Ісуса Христова". А можете тым именем называти все книги Ветхаго и Новаго закону для достойности его, понеже Бивлія зуполная все то в собѣ замыкаетъ».

ПЫТАННІ

1. Якія адметныя рысы ўласцівы параўнальнай характарыстыцы развіцця рыторыкі ў эпоху Адраджэння ва ўсходніх славян?

2. На чым заснаваны вывад Дз. Ліхачова аб тым, што Адраджэнне ў Расіі не адбылося?

3. З чаго зыходзяць даследчыкі, сцвярджаючы, што дзейнасць Скарыны паставіла беларускую культуру на ўзровень культуры еўрапейскай?

4. «Понеже от прирождения звери, ходящие в пустыни, знают ямы своя: птицы, летающие по въздуху, ведают гнезда своя; рыбы, плывающие по морю и в реках, чуют виры своя; ...также и люди, игде зродилися и скормлены... к тому месту великую ласку имають». Гэтыя патрыятычныя словы Скарыны можна лічыць заповітам беларусам-нашчадкам. Як суадносяцца гэтыя словы з жыццёвым і творчым шляхам Скарыны?

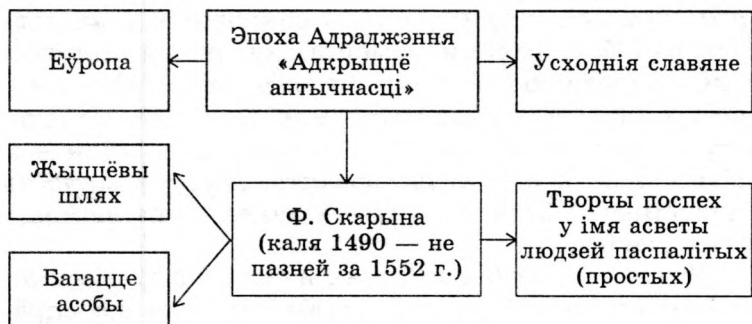
5. Аб якой ролі рыторыкі ў жыцці грамадства гаворыць той факт, што аўтарам першага рускага падручніка па гэтай дысцыпліне быў вучоны су-светнага значэння М. В. Ламаносаў?

6. Якія асноўныя правілы красамоўства выкладзены ў падручніку «Краткое руководство к красноречию»?

7. Што паслужыла прычынай адмоўных ацэ-нак, дадзеных сярэднявечнай рыторыцы дэмакра-тычнымі дзеячамі Расіі?

ЗАДАННІ

1. Падрыхтуйце выступленне на тэму «Асоба Скарыны і Адраджэнне на Беларусі».

2. Мова прадмоў Скарыны простая, ясная, сціслая. Праз-мерная метафарычная эмацыянальнасць перашкаджала б вы-разіць, а чытачам засвойць сэнс тлумачэння аўтарам вялікага па інфармацыйнасці зместу Бібліі. Скарына выкарыстаў тыя сродкі, што найбольш адпавядаюць стану чытача Бібліі, які імкнецца спасцігнуць Божую мудрасць, заповедзі Хрыста. Гэта — цытаванне апосталаў, афарыстычны выклад думкі, паўтор з мэтай узмацнення славеснага ўспрымання думкі, рытарычнае пытанне і інш. Прааналізуйце ўрывак з прад-мовы Скарыны да Псалтыры: назавіце, якія рытарычныя сродкі тут выкарыстаны, падмацуйце адказ прыкладамі з тэксту.

Всяко писание Богом водъхненное полѣзно ест ко учению и ко обличению, исправлѣнию и ко оказа-нию правды. «Да совѣршен будетъ человекъ Бо-жий и на всяко дѣло добро уготован», — яко свя-

тый Павел пишетъ (Другое пасланне Паўла Цімафею 3,17)... И сего ради святыя писма уставлена суть к нашему навлечению, исправлѣнію, духовному и телесному, различными обычаи едины законам Ветхым и Новым; другыя святыми пророки даны суть нам, иныя деянiемъ святыхъ отецъ, а нѣкыя притѣчами премудрыхъ учителей, некоторые теже песнями и псалмы от царя Давыда и от иныхъ Божихъ певцевъ сложенными, яко ест Псалтырь. Пророци приидущіе доброе добрымъ, а злое злымъ проповѣдуютъ. Деянія же и животы светыхъ отецъ жити насъ на светѣ в боязни Божией и в терпении навчаютъ...

Псалтырь же сама едина вси тые речи в собѣ замыкаетъ и всехъ тыхъ учить и вся проповѣдуетъ, — суть то в ней псалмы, якобы сокровище всихъ драгыхъ скарбовъ, всякий немощи, духовныи и телесныи, издравляютъ, душу и смыслы освѣщаютъ, гневъ и ярость усмиряютъ, миръ и покой чинятъ, смутокъ и печаль отгоняютъ, чювствіе в молитвахъ даютъ, людей в приязнь зводятъ, ласку и милость укрепляютъ, бесы изгоняютъ, ангелы на помощь призываютъ.

И что ест, чего в псалмахъ не найдешь? Нестъ ли тамъ вѣличества Божія и хвалы его? Тамъ естъ справедливость. Тамъ естъ чистота, душевная и телесная. Тамъ естъ наука всякое правды. Тамъ естъ мудрость и разумъ досконалый. Тамъ естъ милость и друголюбовство безъ лѣсти и вси иншии и добрыя нравы...

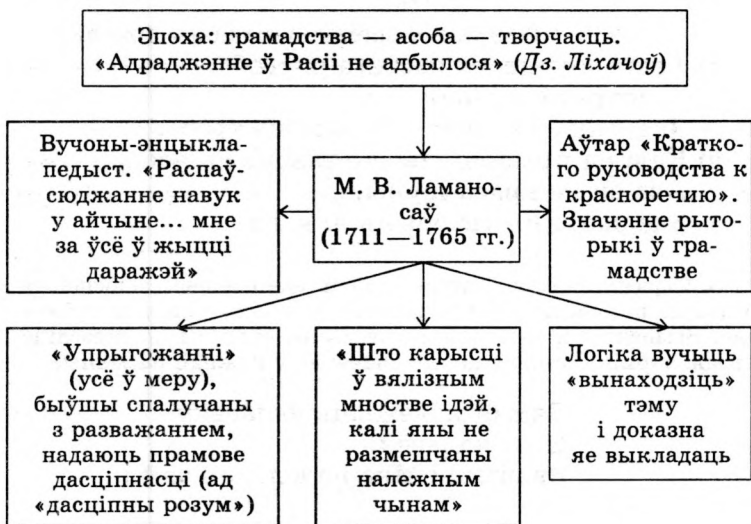
3. Параўнайце тэксты. Вызначце іх жанр (прадмова, пасляслоўе). Складзіце кароткае выступленне на тэму: «Прадмовы і пасляслоўі Скарыны: мэта, змест».

I. Сія суть вторыи книги Моисеевы, еже отъ еврейъ называются Геллесмотъ, тако убо ихъ языкомъ своимъ починаютъ. Пишетъ же в сихъ книгахъ Моисей о неволи сыновъ Израилевыхъ, еже работаху во Египте; о нарождении своемъ и о утѣхании предъ фараономъ; яко Господь Богъ явился ему в купинѣ неопашенной.

лимою и послал [его] абы вывел людей Израилевых из Египта; о дивех, еже чинил со жезлом пред фараоном; о десети язвах, иже наведе Бог рукою Моисеевою на всю землю египетскую... (... да кнігі «Исход»).

II. Доконаны суть вторым книги Моисеевы, рекомыи от еврей Геллесмот, по-греческыи — Эксодос, по-латине — Экситус, а по-русскии — Исход, працею и пилностью доктора Франциска Скорины с Полоцька во славном великом месте Празском. (... да кнігі «Исход»).

4. Падрыхтуйце выступленне на адну з тэм: «Адраджэнне ў Расіі не адбылося. Чаму?», «Першы рускі падручнік па красамоўству».

5. «Нічога так не прываблівае ўяўленне маладых людзей, як узвышаны стыль», аднак «намаганні ў каштуе даказаць, што сілагізмы маюць сэнс», — гэта думка ліцэйскага прафесара А. Куніцына. Ён меркаваў, што без ведання логікі авалодаць славеснасцю немагчыма. Лагічная частка адкрывае і падручнік па рыторыцы М. В. Ламаносава. Таму прапануем шэраг практыкаванняў з сілагізмамі, складзеных паводле распрацовак рускага філосафа, педагога А. С. Лубкіна.

Сілагізм складаецца з трох сказаў. Першыя два сказы — дзве пасылкі сілагізма. Трэці сказ — вывад, заключэнне. У кожным сказе ёсць тэрмін сілагізма: большы, меншы, сярэдні. Большы тэрмін у вывадзе з'яўляецца выказнікам, меншы — дзейнікам, сярэдні спалучае дзве пасылкі. Да прыкладу:

Хто наракае, той нешчаслівы (большая пасылка).

Зайздросны наракае (меншая пасылка).

Значыць: Зайздросны нешчаслівы.

Большы тэрмін — *нешчаслівы*, меншы — *зайздросны*, сярэдні — *наракае*.

Падкрэсліце тэрміны сілагізмаў, пазначце пасылкі.

а) Кожная жывёліна адчувае.

Ніякае дрэва не адчувае.

Значыць: Ніякае дрэва не ёсць жывёліна.

Альбо:

Ніякая жывёліна не ёсць дрэва.

б) Усяго шкоднага пазбягаць трэба.

Распушта шкодная.

Значыць: Распусты пазбягаць трэба.

в) Калі ён красамоўны, то гаворыць ясна.

Але ён не красамоўны.

Значыць: Ён гаворыць няясна.

6. Сярэдні тэрмін павінен мець аднолькавае значэнне ў абедзвюх пасылках. У адваротным выпадку сілагізм губляе сэнс. Вызначце, ці мае сэнс прыведзены сілагізм (падкрэсліце сярэдні тэрмін, устанавіце яго значэнне ў кожнай пасылцы).

Зямля належыць чалавеку.

Я — чалавек.

Значыць: Мне належыць зямля.

7. Параўнайце дзве цытаты з кнігі «Пушкін» Ю. Тынява:

а) «Нічога так не прываблівае ўяўленне маладых людзей, як узвышаны стыль», — гаварыў Кашанскі;

б) Кашанскі «любіў надаць высакароднасці сухой тэорыі праявічай вобразаў паэзіі і таму заадно прадыхтаваў, што яснасць стылю бывае *дзённая, месячная і сонечная*. Думкі яго наогул былі слухныя, а назіранні разумныя, пакуль страсць да паэзіі альбо гонар не авалодвалі ім. Ён засмуціўся, убацькушы, што некаторыя не палічылі патрэбным запісаць, і паміж імі Пушкін».

Якімі выразнымі сродкамі «ўпрыгожыў» Кашанскі сваю лекцыю? Чаму Пушкін не запісаў апошніх слоў прафесара?

СТАНАЎЛЕННЕ РЫТОРЫКІ Ў ЭПОХУ НОВАГА ЧАСУ

Новы час — так называецца эпоха, у якую феадальныя манархіі «здавалі» ўладу буржуазна-дэмакратычным канстытуцыйным рэспублікам. Гэта эпоха бярэ пачатак у XVI ст., калі адбылася першая буржуазная рэвалюцыя (у Нідэрландах). Адбываліся буржуазныя рэвалюцыі ў розных краінах у розны час і часцей за ўсё шляхам ваенных дзеянняў. Напрыклад, у Францыі ў ходзе Вялікай французскай рэвалюцыі (канец XVIII ст.) устанавілася рэспубліка. Праўда, рэспубліка тут яшчэ не аднойчы змянялася дыктатурай (спачатку рэвалюцыйнай якабінскай, затым напалеонаўскай, затым манархіяй); канчаткова рэспубліканская форма кіравання ўсталявалася ў канцы XIX ст. (1870 г.), чаму садзейнічаў няўдалы для французскага манарха ход франка-прускай вайны. У Англіі буржуазная рэвалюцыя адбылася ў XVII ст., але дэмакратычныя формы кіравання нарадзіліся тут значна раней — ужо ў другой палове XIII ст. існаваў англійскі парламент. Амерыка як дзяржава¹ ўзнікла ў XVIII ст. у выніку перамогі ў вайне за незалежнасць (1775—1783 гг.) супраць метраполіі² — Вялікабрытаніі. Амерыканцы, самі каланісты ў адносінах да карэнных жыхароў Паўночнай Амерыкі індзейцаў, у барацьбе з метраполіяй за сваю незалежнасць дабіліся перамогі. Так узнікла дзяржава Злучаныя Штаты Амерыкі. Яе асаб-

¹ Найменне «Амерыка» — гэта назва часткі свету, што складаецца з двух мацерыкоў: Паўночнай Амерыкі і Паўднёвай Амерыкі. Найменне «Амерыка» выкарыстоўваецца і як неафіцыйная назва дзяржавы, што ўзнікла ў Паўночнай Амерыцы, — Злучаных Штатаў Амерыкі.

² Метраполія (грэч. *metēr* — маці і *pólis* — горад) — дзяржава, якая мае калоніі, з'яўляецца ў адносінах да гэтых калоній метраполіяй.

лівасцю было тое, што з моманту свайго нараджэння яна фарміравалася як дэмакратычная: былі выбраны прэзідэнт і кангрэс (тое ж, што парламент), прыняты дакумент вялікага дэмакратычнага значэння — Дэкларацыя незалежнасці ЗША, якую Маркс назваў «першай дэкларацыяй правоў чалавека».

Працяглы перыяд існавання ва ўмовах дэмакратыі дае падставу вучоным-спецыялістам называць такія краіны, як Англія, Амерыка і інш., краінамі развітой дэмакратыі.

Дэмакратыя як форма кіравання, заснаваная на ўдзеле народа ў рашэнні дзяржаўных спраў (праз выбарчае права, палітычныя свабоды — свабоду слова, сходаў, мітынгаў, права на рэферэндум), прадугледжвае актыўныя зносіны палітыкаў і народа, публічнае абмеркаванне розных бакоў грамадскага жыцця. А гэта, у сваю чаргу, вымагае ўменняў пры дапамозе слова пераконваць і схіляць да свайго погляду.

У такіх умовах у грамадстве з'яўляецца патрэба ў рытарскіх ведах. Прафесійны поспех палітыкаў, адвакатаў, суддзяў, журналістаў шмат у чым залежыць ад ступені валодання майстэрствам публічнай прамовы. Прамоўніцкае майстэрства неабходна і радавым грамадзянам, якія таксама ўдзельнічаюць у абмеркаванні розных бакоў жыцця грамадства. Там, дзе існуюць дэмакратыя, публічнасць, сацыяльная актыўнасць насельніцтва, там мае значэнне майстэрства публічнага выступлення. На прыкладзе вышэйназваных краін упэўнімся ў неабходнасці рытарскіх навыкаў для палітычнай дзейнасці. Майстрамі публічнай прамовы агульнапрызнаны наступныя палітычныя дзеячы. Першы прэзідэнт ЗША Джордж Вашынгтон, пры ўдзеле якога ў Амерыцы была прынята Дэкларацыя незалежнасці. Аўраам Лінкальн — шаснаццаты прэзідэнт ЗША, які дабіўся адмены ў сваёй краіне рабства негрыцянскага насельніцтва. Уінстан Чэрчыль — прэм'ер-міністр (1940—45, 1951—55) Вялікабрытаніі часоў другой сусветнай

вайны і пасляваенных гадоў (дарэчы, ён выступіў адным з ініцыятараў «халоднай вайны» ў адносінах да СССР, у прыватнасці, у вядомай сваёй прамове, г. Фултан, ЗША).

Прамоўніцкае майстэрства — залог кар'еры палітыка. Біяграфія¹ англійскага прэм'ера Ёінстана Чэрчыля пацвярджае гэта асабліва пераканаўча.

Дэбаты ў англійскім парламенце ў ідэале павінны весціся ў ажыўлена-дыскусійным ключы, з падачай рэплік і маланкавым парыраваннем. Чэрчыль у маладосці не быў моцны ў стыхіі імправізацыі. Ён завучваў слова ў слова варыянты, у рэчышчы якіх магло пайсці абмеркаванне, не гаворачы ўжо аб тэксце асноўнай прамовы. Аднойчы ён трапіў у надзвычай прыкрую казусную сітуацыю. Пачаўшы прамову, ён забыў яе працяг і вымушаны быў у збянтэжанасці сесці. З таго часу кожны раз, выступаючы, ён на ўсялякі выпадак не развітваўся з «падстраховачным сродкам» — пісьмовым тэкстам.

З гадамі да Чэрчыля прыйшлі і свабода ад «хатняй загатоўкі», і хуткасць рэакцыі ў спрэчцы. Аднак ён не пераставаў нястомна адшліфоўваць тэкст, стыль усіх будучых прамоў, да таго ж займаўся гэтым заўсёды сам, нягледзячы на тое, што да яго паслуг быў вялікі апарат памочнікаў.

Яшчэ ў 1927 г. нядобразычлівая да Чэрчыля газета іранізавала: «Яго жыццё складаецца з адной бясконца доўгай прамовы». Магчыма, журналісты на гэты раз былі не так ужо і далёка ад праўды.

«Зорным часам» Чэрчыля-палітыка былі гады другой сусветнай вайны. У асобе свайго прэм'ера Англія займела нацыянальнага героя. Чэрчыль-прамоўца ў небяспечныя для нацыі моманты гісторыі ўмеў падняць яе дух, годнасць. Нягледзячы на натхненне, эмацыянальнасць, заклік, яго прамовы гучалі не парадна, не голасна, а былі падобныя да

¹ Намі выкарыстаны матэрыял кнігі Ул. Р. Труханоўскага «Уінстон Черчилль» (М., 1989).

ўсхваляванага маналога, звернутага да блізкіх па духу людзей. Прывядзём як прыклад яго прамову — «Зварот да французскага народа» (21 кастрычніка 1940 г.).

Французы!

На працягу трыццаці з лішнім гадоў міру і вайны я ішоў з вамі і па-ранейшаму іду тым жа шляхам. Сёння я звяртаюся да вас, што сядзяць ля сваіх ачагоў, дзе б вы ні знаходзіліся і якім бы ні быў ваш лёс. Я паўтараю малітву, напісаную на акружнасці луідора: «Божа, абарані Францыю» ("Dieu protège la France"). Тут, у Англіі, пад абстрэлам бошаў мы не забываем аб павязях, што злучаюць нас з Францыяй, працягваем упарта і з натхненнем адстойваць справу еўрапейскай свабоды і справядлівасці для простых людзей ва ўсіх краінах, справу, у імя якой мы разам з вамі ўзнялі меч.

Чаго ж мы, англічане, хочам ад вас у гэты цяжкі і горкі час? У гэты момант барацьбы за перамогу, якую мы раздзялілі з вамі, мы просім вас, калі вы не можаце дапамагчы, прынамсі не перашкаджайце нам. Хутка вы зможаце зрабіць больш моцнымі рукі, што наносяць удар за вас, і вы павінны дабіцца гэтага. Але нават зараз мы верым, што французы, дзе б яны ні знаходзіліся, зведваюць радасць і душа іх напаўняецца гордасцю, калі мы дабіваемся поспеху ў паветры, альбо на моры, альбо — бо гэта зда-рыцца хутка — на сушы.

Памятайце, што мы ніколі не прыпынімся, ніколі не стомімся, ніколі не здадзімся і што ўвесь наш народ і імперыя пакляліся ачысціць Еўропу ад нацысцкай чумы і выратаваць увесь свет ад новых жахаў сярэднявечча. Не думайце, як у гэтым пераконвае вас падкантрольнае немцам радыё, што мы, англічане, імкнёмся захапіць вашы караблі і калоніі. Мы імкнёмся выбіць дух у Гітлера і гітлерызма... Няхай живе Францыя! Няхай живе рух простых людзей ва ўсіх краінах да авалодання справядлівай і сапраўднай спадчынай, да больш светлага і шчаслівага веку!

Прамовы Вашынгтона, Лінкальна прывядзём ва ўрыўках. Учытаемся, удумаемся ў іх змест. Мы адзначым гранічна ясны выклад думкі, стыль — абсалютнай прастаты (нічым, ніяк не зацямяецца сэнс сказанага). Але ўсё гэта, выкананае па-майстэрску, усё ж такі службовае ў адносінах да галоўнага: аўтар ставіць перад сабой *высакародную мэту* і бярэ адказнасць за яе дасягненне.

Мы лічым абсалютна бяспрэчнымі ісціны, што ўсе людзі створаны роўнымі, што тварэц надзяліў іх вядомымі неад'емнымі правамі, у тым ліку — правам на жыццё, свабоду і імкненне да шчасця; што для забеспячэння гэтых правоў людзьмі вызначаюцца ўрады, якія валодаюць паўнамоцтвамі са згоды тых, кім кіруюць; што, калі якая-небудзь форма кіравання робіцца згубнай для ўказаных мэт, народ мае права змяніць або скасаваць яе і паставіць новы ўрад, паклаўшы ў яго аснову такія прынцыпы і арганізуючы яго ўладу такім чынам, як яму здасца найбольш мэтазгодным для бяспекі і шчасця. (З Дэкларацыі незалежнасці, ЗША, 1776 г.)

Восемдзесят гадоў назад бацькі нашы залажылі на гэтым кантыненте асновы новай нацыі, зачатай у свабодзе і адданай ідэі, што ўсе людзі створаны роўнымі. Сёння мы ўцягнуты ў вялікую міжусобную вайну¹, зыход якой павінен рашыць, ці можа гэта нацыя альбо іншая, народжаная ў тых жа ўмовах і адданая той жа ідэі, разлічваць на працяглае існаванне.

Мы сабраліся на вялікім ратным полі гэтай вайны. Мы прыйшлі сюды, каб прысвяціць частку яго месцу апошняга супакою тых, хто аддаў сваё жыццё ў імя жыцця нацыі. Правільна і дастойна тое, што мы робім.

Але, строга гаворачы, мы не зможам ні асвятціць, ні ўшанаваць, ні ўзвялічыць гэту зямлю. Храбрацы, што змагаліся тут, жывыя і мёртвыя,

¹ Грамадзянская вайна 1861—1865 гг. паміж буржуазнай Поўначчу і рабаўладальніцкім Поўднем; у выніку перамогі Поўначы на Поўдні было забаронена рабства.

асвяцілі яе настолькі, што не ў нашых сілах прыбавіць альбо адняць што-небудзь. Свет ледзь адзначыць і нядоўга будзе берагчы ў памяці, што мы тут гаворым, але ён ніколі не забудзе таго, што яны здзейснілі.

Хутчэй мы — жывыя — павінны аддаць сябе той незавершанай справе, якой яны так выкародна паслужылі. Нам — жывым — хутчэй належаць прысвяціць сябе вялікай задачы, якая ўсё яшчэ стаіць перад намі. Ад гэтых мёртвых, шанаваных намі, мы павінны ўспрыняць яшчэ большую адданасць справе, за якую яны аддалі ўсё, чым толькі можна было даказаць адданасць. І мы абавязаны даць урачыстую клятву, што не дарэмна загінулі яны, што наша нацыя з дапамогай Божай зноў адродзіцца да свабоды, і ўлада воляй народа, пры дапамозе народа і для народа не знікне з твару зямлі (*Аўраам Лінкальн*. Гетысбергская прамова).

У Францыі патрэба ў прамоўніцкім майстэрстве рэзка ўзрасла ў перыяд Вялікай французскай рэвалюцыі 1789—1794 гг. Супраць абсалютнай улады манарха выступілі ўсе слаі грамадства: буржуазія, ліберальнае дваранства, сяляне, гарадское плебейства. Аднак канчатковая мэта ў розных слаёў насельніцтва была розная: адны імкнуліся да канстытуцыйнай манархіі альбо да буржуазнай парламенцкай рэспублікі (буйная буржуазія, дваранства), іншыя — да цэнтралізаванай формы ўлады, якая б кіравала ў большай ступені ў іх інтарэсах (дробная буржуазія, гарадское плебейства, сяляне). Ішла барацьба як з манархіяй, так і паміж гэтымі слямі насельніцтва за захоп улады і суправаджалася не толькі ўзброенымі выступленнямі, але і палітычнымі дыскусіямі. Менавіта ў ходзе публічных выступленняў здзяйснялася барацьба за розум людзей, за схіленне мас на свой бок.

Рэвалюцыя мела некалькі этапаў. Спачатку ўладу захапілі буйная буржуазія і дваранства; яны выступалі за канстытуцыйную манархію. Пад на-

ціскам рэвалюцыйна настроенага народа манарх быў усё-такі звергнуты, і да ўлады прыйшла партыя жырандыстаў¹ — тая частка буйной буржуазіі і дваранства, якая зацікаўлена была ў рэспубліканскай форме ўлады і не хацела далейшага развіцця рэвалюцыйных пераўтварэнняў. У выніку народнага паўстання да ўлады прыйшлі якабінцы² — дробная буржуазія ў саюзе з сялянствам і гарадскім плебействам. Якабінцы, каб утрымаць уладу, устанавілі дыктатуру. Як і любая дыктатура, якабінская таксама суправаджалася рэвалюцыйным тэрорам, гібеллю мноства людзей. Францыя скаланулася ад учыненага. У 1794 г. рэвалюцыйны якабінскі ўрад быў звергнуты, і ў краіне ўсталявалася рэспубліка. (Праўда, на непрацяглы час. Ужо ў 1799 г. яе змяніла дыктатура Напалеона, пасля падзення якой уладу захоплівалі розныя групы, у тым ліку і манархісцкія.)

Як бачым, і ўзброеная і палітычная (дыскусійная, агітацыйная) барацьба перыяду французскай рэвалюцыі была вострай. Канчаткова рэспубліка ўсталявалася ў 1870 г. і існуе па сённяшні дзень. Афіцыйная назва Францыі — Французская Рэспубліка.

Асабліва яркія прыклады публічнай прамовы пакінулі якабінцы Марат, Рабесп'ер. На іх прамовах — бляск рэвалюцыйнай эйфарыі. Яны празмерна эмацыянальныя, адметныя максімалісцкім падыходам да выбару сродкаў для дасягнення сваіх мэт, ідэяй спачатку разбурыць старое, і гэта засланне сабой стваральныя мэты.

Айчына ў небяспецы! Усё сказана гэтымі словамі для палкіх сэрцаў, поўных любові да радзі-

¹ Назва — па мясцовасці, адкуль родам былі многія дэпутаты гэтай партыі.

² Назва — па месцы пасяджэнняў членаў Якабінскага клуба, што праходзілі ў памяшканні дамініканцаў (рэлігійнага каталіцкага ордэна, заснаванага манахам іспанцам Дамінікам; папа Рымскі перадаў дамініканцам карныя функцыі, інквізіцыю. У Францыі дамініканцы называліся якабінцамі).

мы і да свабоды. Гэта формула не паведамляе нам якіх-небудзь новых фактаў. І да гэтай заявы мы ведалі, што на чале нашых армій стаіць генерал-змоўшчык; мы ведалі, што разбэшчаны двор без стомы інтрыгуе супраць нашай свабоды і нашай канстытуцыі. Калі Нацыянальны сход абвясціў гэтую значную формулу, то не для таго, каб нас інфармаваць. Гэтыя словы, **айчына ў небяспецы**, — гэта заклік да ўсёй нацыі разгарнуць усю энергію, на якую яна здольная, каб адбіць гэтыя небяспечнасці (З прамовы Рабесп'ера ў суполцы сяброў канстытуцыі 11 ліпеня 1792 г.).

Я думаю, што я быў першым палітычным пісьменнікам і, мабыць, адзіным у Францыі пасля рэвалюцыі, які прапанаваў дыктатара, вайсковага трыбуна, трыумвірат як адзіны сродак знішчыць здраднікаў і змоўшчыкаў...

Нарэшце, панове, у чым вы мяне папракаеце? Калі вечныя здрады вераломнага двара і яго стаўленікаў, калі бесперапынна аднаўляюцца змовы ворагаў рэвалюцыі, калі крывавыя падкопы памагатых дэспатызму пагражалі знішчэннем свабоды; калі вераломныя прадстаўнікі народа, несправядлівыя носьбіты ўлады, нявартыя заканадаўцы, што змовіліся з бязлітасным гасударом, вялі краіну на край бездані, калі прадажныя заканадаўцы, зняславіўшы сваю высокую місію і выдаючы тыранічныя законы, занявольвалі народ, каб расправіцца з ім, калі службовыя асобы былі заняты толькі апекаваннем здраднікаў; калі суддзі прыкрывалі свяшчэнным шчытом права-суддзя ворагаў дзяржавы, у той час як яны знішчалі мячом тыраніі сяброў айчыны, абаронцаў свабоды; калі ў выніку сумесных злачынстваў гэтых ліхадзеяў айчына гатова была загінуць, хто з вас, панове, асмеліўся б абвінавачваць мяне ў тым, што ў парыве адчаю я заклікаў на іх злачынныя галовы сякеру народнай расправы? Хто з вас асмеліўся б лічыць злачынным тое, што я рэкамендаваў апошні наш сродак грамадскага выратавання? (З прамовы Марата ў Канвенце 25 верасня 1793 г.)

У Расіі¹ буржуазная рэвалюцыя пачалася ў пачатку XX ст. (люты 1917 г.) — значна пазней за еўрапейскія краіны, але так па-сапраўдному і не адбылася. У кастрычніку 1917 г. у выніку перавароту да ўлады прыйшлі балышавікі з ідэяй дыктатуры пралетарыату, сацыялізму і сусветнай рэвалюцыі.

Аднак развіццё капіталізму і пэўныя дэмакратычныя пераўтварэнні ў Расіі пачаліся за паўстагоддзя да лютага 1917 г. Капіталізм у Расіі атрымаў развіццё з адменай у 1861 г. прыгоннага права. У гэты ж перыяд (1864 г.) была здзейсненая судовая рэформа. Яна задумвалася з мэтай зрабіць суд незалежным і аб'ектыўным, які б кіраваўся толькі законам. Манархам былі дадзены насельніцтву і пэўныя палітычныя свабоды (слова, друку, сходаў); гэта адбылося пазней, у пачатку XX ст. Палітычныя свабоды цар абвясціў у Маніфесце 17 кастрычніка 1905 г. пад пагрозай рэвалюцыйнага руху мас. Як бачым, развіццё дэмакратычных рэформаў у Расіі пачалося пры манархіі і карэннага змянення формы кіравання не прадбачылася. Таму дэмакратычныя пераўтварэнні тут здзяйсняліся не так актыўна і паслядоўна, як гэта было ў Еўропе.

І ўсё-такі гэты перыяд расійскай рэчаіснасці адзначаны развіццём рытарскага мастацтва ў тых сферах грамадскага жыцця, якія дэмакратычныя пераўтварэнні закранулі больш істотна. Гэта — суд, адвакатура. Судовай рэформай 1864 г. у Расіі быў уведзены суд прысяжных. Судовы працэс стаў праходзіць публічна, вусна, спаборна. Перад судом прысяжных і была сказана большасць адвакацкіх прамоў, якія да нашых дзён цікавяць юрыстаў як узоры судовага красамоўства. Імёны шэрага расійскіх юрыстаў робяцца вядомымі не толькі ў ся-

¹ Расія гэтага перыяду ўжо мела далучаныя Беларусь і Украіну (Правабярэжную Украіну далучыла яшчэ ў сярэдзіне XVII ст., Беларусь і Левабярэжную Украіну — у канцы XVIII ст., у выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай).

бе ў краіне, але і далёка за яе межамі. Гэта — А. Ф. Коні, Ф. Н. Плявака, П. А. Аляксандраў і іншыя. Сярод не беднай на таленавітых прамоўцаў дарэвалюцыйнай адвакатуры вылучаўся Плявака — «чалавек, у якога прамоўніцкае майстэрства пераходзіла ў натхненне» (па прызнанні калегі — А. Ф. Коні).

Дакладнае веданне справы, уменне аналізаваць, даказваць, выяўляць скрытыя, сапраўдныя прычыны ўчынкаў успрымаюцца як натуральныя, уласцівыя майстру судовай прамовы. А вось моманты натхнення бываюць, хутчэй за ўсё, у талентаў. Рускі пісьменнік В. В. Версаеў у сваіх успамінах, распавядаючы пра Ф. Н. Пляваку, прыводзіць менавіта такія выпадкі з яго адвакацкай практыкі:

«...Судзілі свяшчэнніка, які ўчыніў цяжкае злачынства, у чым ён цалкам выкрываўся, не адмаўляў віны і падсудны.

Пасля грамавой прамовы пракурора выступіў Плявака. Ён павольна падняўся, бледны, усхваляваны. Прамова яго складалася ўсяго з некалькіх фраз...

«Панове, прысяжныя засядацелі! Справа ясная. Пракурор ва ўсім мае рацыю. Усе гэтыя злачынствы падсудны ўчыніў і ў іх прызнаўся. Пра што тут спрачацца? Але я звяртаю вашу ўвагу вось на што. Перад вамі сядзіць чалавек, які трыццаць гадоў адпускаў на споведзі ўсе вашы грахі. Цяпер ён чакае ад вас, ці адпусціце вы яму яго грэх?» — і сеў».

Другі выпадак, перададзены В. В. Версаевым:

«Пракуроры ведалі сілу Плявакі. Бабулька ўкра-ла бляшаны чайнік, вартасцю танней за 50 капеек. Яна была патомная ганаровая грамадзянка і, як асоба прывілеяванага саслоўя, падлягала суду прысяжных. Ці па нараду або так, па прыхамаці, абаронцам бабулькі выступіў Плявака. Пракурор рашыў загадзя паралізаваць уплыў абараняльнай прамовы Плявакі і сам выказаў усё, што можна было сказаць у абарону бабулькі: бедная бабулька, горкая нястача, крадзеж нязначны, падсудная вы-

клікае не абурэнне, а толькі жаль. Але ўласнасць свяшчэнная. Увесь наш грамадзянскі дабрабыт трымаецца на ўласнасці, калі мы дазволім людзям парушаць яе, то краіна загіне.

Падняўся Плявака.

— Шмат бед, шмат выпрабаванняў прыйшлося перанесці Расіі за яе больш чым тысячагадовае існаванне. Печанегі раздзіралі яе, полаўцы, татары і палякі. Дванадзесяць моў наваліліся на яе, узялі Маскву. Усё вытрывала, усё пераадолела Расія, толькі дужэла і расла ад выпрабаванняў. Але цяпер, цяпер... Бабулька ўкрала стары чайнік, вартасцю ў 50 капеек. Гэтага Расія ўжо, вядома, не вытрымае, ад гэтага яна загіне незваротна».

Кароткія абараняльныя прамовы Плявакі цалкам складаюцца з яркіх антытэз¹ (усе беды, перажытыя Расіяй, і — стары чайнік у 50 капеек; 30 грэшных гадоў, прысяжныя перад свяшчэннікам, адпушчэнне грахоў і — адзін грэх, свяшчэннік перад прысяжнымі). Мэта гэтых антытэз — абуджаць пачуццё міласэрнасці да паўшых, звяртаючы ўвагу на прычыны падзення. Антытэзы трапныя, вобразныя — раскрываюць, што ў дадзеным выпадку ёсць сутнасць праблемы, а што ёю не з'яўляецца, з чаго іменна зыходзіць, прымаючы судовое рашэнне.

Палітычнае красамоўства запатрабавалася ў Расіі ў перыяд крызісу ўлады — у пачатку XX ст. Манарх не змог справіцца з рэвалюцыйнай сітуацыяй і адрокся ад прастола. Не ўтрымаўся пры ўладзе і буржуазны часовы ўрад, мэтай якога была парламенцкая рэспубліка. У выніку перавароту ўладу захапілі большавікі і ўстанавілі дыктатуру пралетарыату. На момант захопу ўлады большавікі ў параўнанні з іншымі палітычнымі партыямі (у прыватнасці, меншавікамі, эсэрамі) не мелі падтрымкі ў большасці насельніцтва. У такіх умовах поспех утрымання ўлады залежаў ад вынікаў ба-

¹ Антытэза (грэч.) — супрацьпастаўленне ці супастаўленне кантрастных паняццяў, палажэнняў, вобразаў.

рацьбы за думкі людзей. «Наша задача — па-бароць усё супраціўленне капіталістаў, не толькі ваеннае і палітычнае, але і ідэйнае, самае глыбокае і самае моцнае», — ставіў задачу перад бальшавікамі У. І. Ленін.

Як і пры ўсякай дыктатуры, у савецкай дзяржаве спыняецца развіццё судовага красамоўства. Суд у СССР (у адрозненне ад дэмакратычных дзяржаў, дзе ён падпарадкоўваецца закону і толькі закону) аказваецца ў залежным становішчы ад партыйных, дзяржаўных чыноўнікаў, іх меркаванняў, рашэнняў. Палітычнае красамоўства неабходна ўладзе для прапаганды самой сябе, таму шлях, пройдзены гэтым відам прамоўніцкага майстэрства за перыяд камуністычнага праўлення (з 1917 г. да 90-х гг. XX ст.), супярэчлівы і трагічны. Супярэчлівы, таму што камуністам-прамоўцам трэба было прапагандаваць цудоўную шматвяковую утапічную мару аб свабодзе, роўнасці, братэрстве, якой не адпавядала савецкая рэчаіснасць, і сапраўднае аблічча гэтай рэчаіснасці даводзілася старанна хаваць, выдаваць жаданае за здзейсненае. Трагізм заключаецца ў тым, што мэта (сусветная рэвалюцыя) не была і не магла быць дасягнута. Але дзеля яе дасягнення камуністычная ўлада не грэбавала ніякімі сродкамі, дзейнічала цвёрда, у асноўным — сродкамі гвалтоўнага прымусу ў адносінах да ўласнага народа.

Як бачым, адбылося змяненне мэты прамоўніцкага майстэрства. Калі ў Старажытнай Грэцыі, Старажытным Рыме, у краінах, дзе дэмакратыя атрымала развіццё (Заходняя Еўропа, Амерыка, Англія), прамоўца ставіў за мэту свайго выступлення дабрабыт народа, то савецкія прамоўцы — дабрабыт дзяржавы, якую ўяўлялі цесна злучанай з партыяй. Пра гэта прама сказана, напрыклад, у пісьме, якое яго аўтар не прызначаў для шырокага кола асоб. Яно належыць правадыру бальшавікоў, таленавітаму палітыку і прамоўцу У. І. Леніну. У пісьме дакладна выказана думка аб тым, што для савецкай улады існуюць толькі інтарэсы

дзяржавы, перад якімі асоба, прыватныя інтарэсы канкрэтнага чалавека — нішто. А дзяржава, па словах У. І. Леніна, тое ж самае, што камуністычная партыя:

«Мы нічога «прыватнага» не прызнаём, для нас усё ў галіне гаспадаркі ёсць публічна-прававое, а не прыватнае. Мы дапускаем капіталізм *толькі* дзяржаўны, а дзяржава гэта — мы... Адсюль — пашырыць прымяненне дзяржаўнага ўмяшання ў «прыватнаправавыя» адносіны; пашырыць права дзяржавы адмяняць «прыватныя» дагаворы; прымяняць не *corpus juris romani*¹ да «грамадзянскіх праваадносін», а *нашу рэвалюцыйную правасвядомасць*; паказваць сістэматычна, цвёрда, настойліва на шэрагу ўзорных працэсаў, як гэта трэба рабіць з розумам і энергіяй; праз партыю шальмаваць і выганяць тых членаў рэўтрыбуналаў і нарсуддзяў, якія не вучацца гэтаму і не хочуць зразумець гэтага» (Ленін В. І. Полн. собр. соч. Т. 44. С. 398).

У той жа час, звяртаючыся да насельніцтва, бальшавіцкія прамоўцы замоўчвалі свае сапраўдныя мэты і эмацыянальна, гарача заклікалі аддаваць усе сілы за светлую камуністычную будучыню, за камунізм ва ўсім свеце. У якасці прыкладу прывядзём урывак з выступлення М. І. Бухарына, паплечніка У. І. Леніна. Бухарын быў найбольш яркай фігурай сярод бальшавіцкіх кіраўнікоў. Як пісаў амерыканскі гісторык Сцівен Коэн, «у ім зусім не было палохаючай фанабэрыстасці Троцкага, наўмыснай пампэзнасці Зіноўева ці падзронасці і схільнасці да інтрыг, так характэрных для Сталіна. М. І. Бухарын «па-любоўнаму мяккі» ў сваіх адносінах з таварышамі і сябрамі. Адорваючы «ўсёпранікальнай сардэчнасцю», ён уносіў у неафіцыйны сход заразлівую весялосць і, у свае лепшыя хвіліны, жыватворную чароўнасць у палітыку». А зараз уважліва прачытаем, пра што

¹ Збор законаў рымскага права.

гаварыў у палітычнай дыскусіі на Устаноўчым сходзе Расіі, дзе ішлі дэбаты аб рэформе ўлады (альбо буржуазная парламенцкая рэспубліка, альбо сацыялізм і дыктатура пралетарыяту), бальшавік М. І. Бухарын. Не пра тое, як прапагандаваная ім форма ўлады будзе дзейнічаць у імя дабрабыту народа Расіі, а пра тое, як бескампамісна яна будзе насаджаць сваю ідэю сусветнай рэвалюцыі, замоўчваючы тое, колькі гэта будзе каштаваць уласнаму народу. Па форме ж выступленне Бухарына таленавітае. Яно эмацыянальнае, вобразнае, стылістычна дасканалае:

Перад намі сапраўды найвялікшы момант і той водападзел, які зараз дзеліць увесь гэты сход на два непрымірныя лагеры. Гэты водападзел праходзіць па лініі за сацыялізм альбо супраць сацыялізму...

Заравам рэвалюцыйнага пажару загарыцца — калі не сёння, то заўтра — увесь свет, мы з гэтай кафедры абвешчаем смяротную вайну буржуазна-парламенцкай рэспубліцы... Няхай пануючыя класы і іх нахлебнікі разам з імі дрыжаць перад камуністычнай рэвалюцыяй. Пралетарыям у ёй губляць няма чаго, акрамя сваіх ланцугоў, набудуць жа яны ўвесь свет.

Навошта пралетарыям увесь свет? Ім патрэбны спакой і парадак у дзяржаве, забяспечанасць працай, жылём, прыстойным заробкам, каб прыстойна ўтрымліваць сям'ю... Замест гэтага народ заклікалі да бесперапыннай барацьбы з унутранымі і знешнімі ворагамі.

Пераыхаваць шматлікае расійскае насельніцтва, памяняць псіхалогію чалавека, жыццёвыя каштоўнасці, шматвяковую этыку адносінаў паміж людзьмі, каб будаваў жыццё па новых законах савецкай маралі — для гэтага партыя камуністаў павінна была прыкласці велізарныя намаганні ў сферы прапаганды. Звяртаючыся да камуністаў, У. І. Ленін гаварыў: «Мы даб'ёмся ўсяго, што трэба, пераадолеем усе перашкоды, якія нам заста-

ліся ад старога ладу і якія адкінуць нельга, трэба перавыхаваць масы, а перавыхаваць іх можа толькі агітацыя і прапаганда». З мэтай навучыць бальшавікоў-кіраўнікоў навыкам публічнага выступлення быў створаны ў 1921 г. Інстытут чырвонай прафесуры. У ім рыхтаваліся кадры бальшавіцкіх ідэалагічных работнікаў.

Калі параўнаць прамовы бальшавіцкіх ідэолагаў першых гадоў савецкай дзяржавы і наступных часоў, вынік будзе на карысць прамоўцаў-ленінцаў. Іх прамовы палымяныя, поўныя надзеі, і самі прамоўцы шчырыя ў палкай упэўненасці, што рэвалюцыя, сацыялізм — шчасце для ўсяго чалавецтва, што камуністам належыць выключная місія ператварыць гэтую ідэю ў жыццё. Для камуністаў пазнейшага часу ўжо была добра бачная адарванасць гэтай ідэі ад жыцця. Жыццё ў свеце ішло сваім парадкам, а гвалтоўнае насаджэнне сацыялізму ў СССР тармазіла тут яго ход — да эканамічнага краху 90-х гадоў. Эканамічны крызіс канца XX ст. у СССР выявіўся у збядненні народа, ідэалагічны — у нежаданні правячай камуністычнай партыі прызнаць крах сацыялістычнай ідэі, у дэмагагічнай абароне яе існавання. Палітычнае красамоўства савецкіх кіраўнікоў нясе ў сабе ўсе прыметы дэмагогіі: фразёрства, пуста- і пышна-слоўе.

Параўнаем выказванні і ўпэўнімся, як няцяжка вызначыць, палітычным дзеячам якога перыяду належыць кожнае з іх:

Ідэі, якія выказваюць сабою тыя адносіны, што перасталі ўжо існаваць, не могуць не быць устарэлымі.

Марксісцка-ленінскія ідэі маюць для міжнароднага рабочага руху, для перамогі камунізму такую ж жыватворную сілу, як сонечныя промні, як святло і цяпло для раслін, для жыцця на зямлі.

Такім чынам, гісторыя пацвердзіла, што дыктатура, якой бы яна ні была — на чале з манархам ці пралетарыятам, — не стварае ўмоў для развіцця сапраўднага красамоўства. Гэтую аб'ектыўную заканамернасць не змаглі пераадолець камуністычныя лідэры, хаця і прыкладалі вялікія намаганні, імкнучыся паставіць красамоўства на службу ідэям камунізму.

У 80-я гады ў СССР пачаўся пошук шляхоў выхаду з крызісу. Прадугледжвалася некаторая дэмакратызацыя грамадскага жыцця — у той ступені, якая б прадухіліла крах эканомікі. Аднак імкненне народаў да свабоды, незалежнасці, як толькі атрымала магчымасць выявіць сябе, вылілася з такой сілай, што прывяло да раптоўнага распаду савецкай дзяржавы. Новыя маладыя дзяржавы, што ўтварыліся на месцы былых савецкіх рэспублік, адназначна выбіралі дэмакратычную форму кіравання — парламенцкага тыпу.

Мірны працэс змены палітычнай улады ў СССР атрымаў назву «перабудова». Гэта час вострых дыскусій паміж рознымі палітычнымі сіламі па асноўных пытаннях дзяржаўнага ўладкавання: форма ўлады, уласнасці, прававога стану і многія іншыя. Палітычная барацьба патрабуе вялікага майстэрства пры дапамозе слова пераканаць аўдыторыю, схіліць да сваёй думкі.

Безумоўна, нішто так не садзейнічае развіццю прамоўніцкага майстэрства, як дэмакратызацыя жыцця ў грамадстве. Аднак гэта не адзіная ўмова. Неабходны рытарскі вопыт, традыцыі і час для авалодання майстэрствам публічнага выступлення. Але ні вопыту, ні традыцый палітычнай дыскусіі прамоўцы маладых парламентаў маладых дзяржаў яшчэ не назапасілі. Таму гэты бурны, багаты сацыяльнымі пераменамі перыяд пакуль не выявіў яркіх майстроў палітычнай прамовы.

З розных жанраў прамоўніцкага майстэрства ў сучасны момант не мае аб'ектыўных умоў для інтэнсіўнага развіцця судовое красамоўства, таму

што працэс стварэння прававой дзяржавы (асновы дэмакратыі) толькі пачаўся.

Больш спрыяльныя ўмовы склаліся для старажытнага жанру прамоўніцкага мастацтва — пропаведзі. Тлумачыцца гэта як сацыяльна-палітычнымі фактарамі, так і псіхалагічнымі. Разгледзім іх падрабязней.

Палітычная нестабільнасць, эканамічны крызіс перыяду перабудовы прывялі да рэзкага зніжэння дабрабыту насельніцтва, да з'яўлення ў грамадстве пачуцця няўпэўненасці. Да таго ж усё гэта суправаджаецца пагаршэннем духоўнага стану. Насельніцтва, асабліва старэйшае пакаленне, перажывае крах сацыялістычных ідэалаў, пачуццё дарэмна пражытага жыцця. Моладзь лягчэй успрымае новае. Але і для маладой душы жыццёвая неўладкаванасць, першаснасць у грамадстве на дадзеным (пераходным ад адной фармацыі да другой) этапе матэрыяльных каштоўнасцяў і другаснасць духоўнага, адсутнасць высокай мэты — вялізны цяжар.

У пошуках душэўнага спакою, сэнсу жыцця, яе маральных асноў людзі звярнуліся да царквы. У новых умовах перабудовы з царквы і насельніцтва былі зняты забароны на шырокія, свабодныя ўзаемныя зносіны. Дзеячы царквы атрымалі магчымасць не толькі выконваць традыцыйнае набажэнства, але і прапаведаваць, г. зн. уступаць з насельніцтвам у жывыя, непасрэдныя зносіны, тлумачыць людзям запаведзі, слова Божае, сутнасць прызначэння чалавечага жыцця, добра і зла, прыстойных і непрыстойных учынкаў, імкненняў, жаданняў.

Дар прапаведніка, як і дар у любой іншай сферы дзейнасці, не радавая, не тыповая з'ява: валодае ім не кожны свяшчэннаслужыцель. Акрамя таго, за доўгія гады праследаванняў царква згубіла традыцыі прапаведніцтва і не мела магчымасці вучыць красамоўству, развіваць дар слова. Адраджэнне гэтага старажытнага жанру патрабуе часу на набыццё майстэрства публічнага выступ-

лення. Таму, нягледзячы на вялікую цікавасць грамадства да пропаведзі, гучыць яна не часта. Так, шырока вядомымі сталі пропаведзі расійскага святара А. Меня. У Беларусі пропаведзь не атрымала такога гучнага грамадскага рэзанансу. Аб тым жа, якую патрэбу ў духоўным слове маюць людзі, сведчыць, да прыкладу, цікавасць прыхаджан да пропаведзяў святара Аляксея Шынкевіча (г. Жодзіна).

Па змесце хрысціянская пропаведзь прысвячаецца тлумачэнню этычных патрабаванняў, якія завешчаны людзям іх творцам Госпадам Богам і якім вучыў людзей сын Божы Ісус Хрыстос. Чалавек адчувае асобую патрэбу ў гэтых ведах, калі аказваецца перад праблемай, што патрабуе самастойнага асэнсавання і маральнага выбару. У савецкай таталітарнай дзяржаве духоўнае жыццё знаходзілася пад кантролем камуністычнай ідэалогіі, асоба была абмежавана ў выбары маральнай пазіцыі. Працэс дэмакратызацыі — гэта ў першую чаргу працэс фарміравання гарантаваных прававой дзяржавай свабод, якія ставяць чалавека перад праблемай выбару: як дзейнічаць, каб быць у згодзе з уяўленнем аб маральнасці, выпрацаваным на працягу шматвяковага развіцця чалавечай цывілізацыі.

Прывядзём урывак з Каляднага паслання мітрапаліта Мінскага і Слуцкага Філарэта:

Ісцінна, з намі Бог! Але ці з Богам мы, ці нарадзіўся ў нас Хрыстос-Емануіл, і мы, хто хрысціліся ў Хрысце, ці агарнуліся ў Хрыста, ці адраділіся ў Хрысце?

Каб Бог сапраўды быў з намі, трэба выканаць яго заповедзі аб любові да бліжняга, аб міласэрнасці, аб ціхмянасці сэрца, аб жыцці ў праўдзе, аб еднасці і міры паміж людзьмі. І не толькі выканаць знешне, абвясціць іх, але каб яны сталі нормай нашых узаемаадносін. Неабходна, каб мы ўсвядомілі і рэальна адчулі ў сабе тое, пра што апостал Павел пісаў галатам: «И

уже не я живу, но живет во мне Христос» (2, 20) і аб чым у Пасланні да філіпійцаў апостал пераконвае верных: «В нас должны быть те же чувствования, какие и во Христе Иисусе...» (2, 5).

І я веру, што ў гэтыя дні Раства ўсе мы яшчэ раз задумваемся над нашай адказнасцю — быць хрысціянамі, насіць на сабе найсвяцейшае імя Хрыста Ісуса і заўжды памятаць звернутыя да нас словы Спасіцеля: «Вы — свет мира... Так да светит свет ваш пред людьми, чтобы они видели ваши добрые дела и прославляли Отца вашего небесного» (Мф. 5, 14, 16). Напраўду, няма нічога больш радаснага і велічнага для чалавека, чым жыццём сваім праслаўляць Госпада Уседзяржыцеля, які сышоў з нябёсаў дзеля нашага ўратавання!

Узлюбленыя! Радасць свята Нараджэння Хрыстовага для нас будзе больш адчувальная, калі мы сярод цяперашніх жыццёвых бур здолеем агарадзіць нашы душы ад згубных клопатаў і садзейнічаць іх ачышчэнню і мірнаму ўладкаванню. Бо жыццё, якое акружае нас, нярэдка складаецца так, што робіцца вельмі няпроста захоўваць у ім спакой духу і разважлівасць.

Праблемы, што ўзнікаюць цяпер у грамадстве, тычацца самых розных бакоў нашага жыцця, і мы, не называючы іх, можам з упэўненасцю сказаць, што карань усіх праблем адзін — наша ўпартае непрыняцце закона Богага — закона любові.<...>

Пры гэтым, узлюбленыя, будзем памятаць, што, прымаючы ўдзел у агульным працэсе сучаснага жыцця, мы павінны пры ўсіх яго акалічнасцях «поступать достойно звания, в которое призваны» (Еф. 4, 1), і што кожная наша справа, вялікая або малая, мае і значнасць, і сэнс, бо мы ствараем яе свядома ў імя Хрыстовае і на карысць бліжняму. Такі павінны быць наш хрысціянскі ўклад у пераадоленне цяперашніх цяжкасцяў жыцця.<...>

У эпоху Новага часу рыторыка абагачаецца новымі жанрамі. Дзякуючы тэлебачанню ўзрасло

значэнне жывога публічнага слова, якое гучыць на самых розных дыскусіях¹. Гэта сустрэчы ў студыях з вядомымі вучонымі, дзеячамі культуры, палітыкамі, пасяджэнні палітклубаў, «круглыя сталы» і іншыя формы публічнага абмеркавання розных пытанняў грамадскага жыцця. Працэсы дэмакратызацыі на тэрыторыі былога СССР змянілі не толькі сутнасць, але і форму зносін у дзелавай, прадпрымальніцкай сферы. Дырэктыўны стыль кіравання вытворчасцю замяняецца дэбатамі, дыскусіямі, г. зн. рашэнні прымаюцца ў працэсе абмену думкамі, калегіяльна, на пасяджэннях камісій.

Вынікам палітычных свабод дэмакратызацыі стала ўзнікненне розных палітычных партый, грамадскіх рухаў, суполак, брацтваў. Значная колькасць сходаў праходзіць таксама ў форме дыскусій.

Такім чынам, многія людзі, якія выбралі такія сферы дзейнасці, як вышэйназваныя, аказваюцца перад неабходнасцю свабодна, вольна весці гутарку, накіроўваць яе ў патрэбнае рэчышча і шчыра жадаюць як найлепш выконваць прафесійныя абавязкі. Аднак адно жаданне быць камунікабельным не можа замяніць уменне гаварыць з людзьмі. З уласнага вопыту кожны з нас ведае, як часам цяжка знайсці адпаведныя словы, каб выказаць думку, як бываем незадаволеныя сабой, бо сказалі не так, нас могуць зразумець няправільна ці зусім не зразумець.

Уменне публічнага выступлення набываецца ў выніку сістэматычных заняткаў. Падручнікі па рыторыцы пакажуць вам шлях да рытарскіх ведаў. Набыць іх — задача самога прамоўцы. На гэтым шляху неабходны, акрамя жадання, — цярпенне, настойлівасць і адвага. Назавём яшчэ адну не меней важную, калі не галоўную, якасць: пра-

¹ Дыскусія — гэта абмен думкамі па розных пытаннях у адпаведнасці з пэўнымі правіламі працэдуры і з удзелам усіх ці толькі некаторых прысутных на сходзе.

моўца павінен выхоўваць у сабе адказнасць. Слова валодае вялікай сілай як сродак уздзеяння на розум людзей. Таму карыстацца ім трэба сумленна, у дабрачынных мэтах. Перасцярогай можа службыць трагедыя нямецкага народа, які падпаў пад гіпноз прамоў Гітлера. Ды і лёс уласнага народа, які свята верыў камуністычным заклікам і спазнаў зараз крах ілюзій.

А. Ф. КОНІ

(1844—1927)

Вядомы рускі судовы прамоўца. Лёс быў прыхільны да яго: надарыў талентам і эпохай, у якую гэты талент стаў патрэбны грамадству. Станаўленне кар'еры юрыста прыйшлося на гады, калі ў манархісцкай Расіі адбылася адна з найзначнейшых дэмакратычных рэформаў — судовая рэформа 1864 г. Мэты ў рэфарматараў былі добрыя: карэнным чынам змяніць расійскую прававую свядомасць: замест саслоўнай прывілеяванасці — перад законам усе роўныя; замест залежнасці суддзяў ад дзяржаўных чыноўнікаў — незалежнасць, падпарадкаванне суддзяў толькі закону; замест прыняцця рашэнняў «у вузкім коле» — галаснасць, публічнасць, спаборнасць судовага працэсу дзякуючы ўвядзенню суда прысяжных. І хоць гэтыя важныя дэмакратычныя пераўтварэнні ва ўмовах манархіі былі рэалізаваны не ў поўнай меры¹, яны ўсё-такі далі прагрэсіўнай інтэлігенцыі магчымасць праявіць сябе.

Імя Коні нярэдка прыводзяць як прыклад шматграннай адоранасці. Ён — юрыст, дзяржаўны дзеяч (працаваў у вышэйшым дарадчым органе па заканадаўстве — Дзяржаўным савеце), прафесар Пецябургскага універсітэта, аўтар нарысаў і ўспамінаў «На жыццёвым шляху».

¹ Да судовага статута 1864 г. затым было ўнесена мноства паправак, якія фактычна звялі на нішто многія прагрэсіўныя заканадаўчыя акты, вяртаючы саслоўям іх прывілеяванае становішча перад законам.

Гэта пад яго старшынствам праходзіў вядомы судовы працэс па справе Веры Засуліч, якая ва ўпор страляла і параніла гораданачальніка Трэпава. Адвакатам выступаў вядомы судовы прамоўца П. А. Аляксандраў. Суд вынес апраўдальны прыгавор, улічваючы абставіны, якія прывялі Засуліч да трагічнага ўчынку.

Ва ўмовах таго часу, калі, нягледзячы на рэформу 1864 г., прывілеяванае вышэйшае саслоўе знаходзілася ў найлепшым становішчы перад астатнім насельніцтвам, юрысты праявілі мужнасць, рызыкуючы сваёй рэпутацыяй у свецкіх колах у імя пашыранай тады ідэі гуманізацыі сістэмы пакаранняў.

На схіле гадоў А. Ф. Коні не губляе цікавасці да любімай справы. Ён чытае лекцыі па гісторыі і тэорыі прамоўніцкага майстэрства ў Інстытуце жывога слова.

Нам будучь цікавыя думкі юрыста-практыка пра асаблівасці судовага красамоўства.

На падставе ўласных назіранняў і вопыту А. Ф. Коні прыходзіць да вываду, што ўменне публічна гаворыць набываецца пры ўмове выканання трох патрабаванняў. Па-першае, трэба **ведаць прадмет**, аб якім гаворыш, дакладна і падрабязна, высветліўшы для сябе яго станоўчыя і адмоўныя якасці. Па-другое, трэба **ведаць сваю родную мову** і ўмець карыстацца багаццем і разнастайнасцю яе зваротаў; прычым, вядома, да гэтага ведання адносіцца і знаёмства са скарбамі роднай літаратуры. І па-трэцяе, **трэба не хлусіць**. Коні пісаў: «Чалавек хлусіць у жыцці наогул часта, а ў нашым рускім жыцці і вельмі часта, траякім чынам: ён гаворыць не тое, што думае, — гэта хлусня ў адносінах да іншых; ён думае не тое, што адчувае, — гэта хлусня самому сабе; і, нарэшце, ён упадае ў хлусню, так сказаць, у квадраце: гаворыць не тое, што думае, а думае не тое, што адчувае. Прысутнасць кожнага з гэтых відаў хлусні амаль заўсёды адчуваецца слухачамі і адымае ў публічнай прамовы яе сілу і пераканальнасць».

Гэта выказванне А. Ф. Коні адносіцца да любога жанру публічнай прамовы — да выступлення і адваката, і палітыка, і журналіста, і прадпрымальніка.

У той жа час Коні адзначае прамоўніцкія прыёмы, неаднолькавыя для розных відаў публічнага выступлення. У прыватнасці, ён характарызуе прыёмы судовага прамоўцы. І, каб зрабіць гэта больш пераканальна, выкарыстоўвае параўнанне з прыёмамі палітычнага прамоўцы: «...Судоваму прамоўцу і прамоўцу палітычнаму прыходзіцца дзейнічаць зусім розна. Прамовы палітычнага характару не могуць служыць узорами для судовага прамоўцы, таму што палітычнае красамоўства зусім не тое, што красамоўства судовае. Слушныя і разумныя цытаты, добра прадуманыя прыклады, тонкія і дасціпныя параўнанні, стрэлы іроніі і нават уздым на вышыню агульначалавечых асноў далёка не заўсёды дасягаюць сваёй мэты на судзе. У аснове судовага красамоўства ляжыць неабходнасць **даказваць і пераконваць**, г. зн., іншымі словамі, неабходнасць схіляць слухачоў далучыцца да сваёй думкі. Але палітычны прамоўца нямнога дасягне, пераконваючы і даказваючы. У яго тая ж задача, як і ў служыцеля мастацтваў, хаця і ў іншых формах. Ён павінен, па выразу Жорж Санд, «montrer et émouvoir»¹, гэта значыць асвятліць вядомую з'яву ўсёй сілай свайго слова і, умеючы ўлавіць стаўленне большасці да гэтай з'явы, надаць гэтаму стаўленню выраз, які ўздзейнічае на пачуццё. Лік, колькасць, прастора і час, якія адыгрываюць такую ролю ў крытычнай ацэнцы доказаў пры разборы крымінальнай справы, толькі марна абцяжарваюць маўленне палітычнага прамоўцы. Прамова апошняга павінна ўяўляць не мазаіку, не старанна і ва ўсіх падрабязнасцях выпісаную карціну, а рэзкія агульныя абрысы і рэмбрантаўскі святлацень. Ёй належыць злучаць разам пачуцці, якія выклікае яскра-

¹ Паказваць і хваляваць.

вы вобраз, і даваць ім увасабленне ў лёгкаім па за-сваенні, паўнаважкім па змесце слоў».

Творчая спадчына А. Ф. Коні мае значэнне не толькі для людзей, якія працуюць у галіне юрыспрудэнцыі. Да выступленняў лепшых судовых прамоўцаў парэформеннай Расіі XIX ст. была прыкавана ўвага ўсёй перадавой інтэлігенцыі, таму што менавіта ў прававой сферы яна ўбачыла нараджэнне дэмакратычных пачаткаў і не магла заставацца абыхавай. Вядома, што такія пісьменнікі, як Салтыкоў-Шчадрын, Дастаеўскі, Чэхаў, часта наведвалі судовыя пасяджэнні, цікавіліся рытарскімі прыёмамі адвакатаў і абвінаваўцаў, давалі ў сваіх артыкулах ацэнку асобным выступленням. Гэты інтарэс тлумачыцца не толькі «роднасцю па слоў», але і роднасцю па духу. Дэмакратычныя пераўтварэнні ў грамадстве, накіраваныя на тое, каб дзяржава не эксплуатавала асобу ў мэтах зберажэння і памнажэння сваёй улады і моцы, а існавала дзеля таго, каб гарантаваць асобе правы і свабоды, былі зыходным момантам у творчасці названых пісьменнікаў. Натуральны быў іх інтарэс да дзейнасці юрыстаў, якія першымі ў Расіі прыступілі да рэалізацыі правоў асобы, у прыватнасці права на роўны суд незалежна ад саслоўнай прыналежнасці, г. зн. да ажыццяўлення ідэі: перад законам павінны быць роўныя ўсе.

А. В. ЛУНАЧАРСКИ

(1875—1933)

Па беламармуровай лесвіцы, якая вяла ў маладое, створанае па ініцыятыве Горкага выдавецтва «Сусветная літаратура» (заснавана ў 1918 г.) падымаліся двое выдатных старых. Адзін з іх — на дзвюх мыліцах, знясілены і кволы, — падоўгу прыпыняўся на кожнай прыступцы, другі — лёгка, як юнак, хударлявы і спрытны — запавольваў свае хуткія крокі дзеля першага.

Першым быў Анатоль Фёдаравіч Коні, славыты юрыст, ганаровы акадэмік, сенатар, які перажыў

на сваім вяку чатыры цараванні. Ён гаварыў, што Анатоль Васільевіч Луначарскі — лепшы з міністраў асветы, якіх ён калі-небудзь бачыў, а бачыў ён іх цэлыя дзесяткі, пачынаючы ці не з Аўраамія Норава.

Другі — Сяргей Фёдаравіч Ольдэнбург, вучоны ўсходазнавец, знаўца Індыі, былы неадменны¹ сакратар Акадэміі навук, горача згадзіўся з Коні і тут жа дадаў, што Анатолю Васільевічу нельга не здзіўляцца як цуду, бо па нейкай парадаксальнай прычыне асветай на Русі здаўна кіравалі людзі, недасведчанасць якіх была роўная іх апломбу.

Дзейнасць Луначарскага разнастайная. Ён літаратар (аўтар вершаў, драматычных твораў), тэарэтык мастацтва, публіцыст, перакладчык (перакладаў з нямецкай, французскай, венгерскай моваў), дзяржаўны дзеяч (нарком асветы), бальшавіцкі прамоўца. Як бачым, усе роды яго дзейнасці звязаны з майстэрствам валодання словам.

Прамоўцам, па ўспамінах сучаснікаў, Луначарскі быў бліскучым. Свабодна, натуральна валодаў ён словам: ні на імгненне не задумваўся, дзе менавіта трэба паставіць яго — у пачатку, у сярэдзіне альбо ў канцы фразы. Слова ляцела з яго вуснаў лёгка, свабодна і падала менавіта туды, куды трэба, і атрымлівалася вытанчаная фраза, ясная, завершаная думка.

Гэта была думка марксіста-ленінца, бальшавіка, альбо, як тады гаварылі, сацыяліста. Яна дакладна сфармулявана самім Луначарскім: першае, ненавідзець лад з прыватнай уласнасцю (таму яго трэба саркастычна высмейваць); па-другое, змагацца за новы лад — сацыялізм (таму барацьба павінна займаць цэнтральнае месца ў думках людзей); па-трэцяе, прадбачыць новы, лепшы свет (таму думаць не аб тым, што ёсць зараз, а быць у стане прадчування сацыялізму). «Уявіце

¹ У дарэвалюцыйнай Расіі слова «неадменны» ўваходзіла ў склад назваў некаторых пасадаў (у значэнні 'пастаянны': *неадменны сакратар*).

сабе, — гаварыў Луначарскі, — што будуюцца дом, і калі ён будзе пабудаваны, гэта будзе цудоўны палац. Але ён яшчэ не дабудаваны, і вы намалюеце яго ў такім выглядзе і скажаце: "Вось вам сацыялізм — а даху дык і няма". Вы будзеце, безумоўна, рэалістам — вы скажаце праўду; але адразу кідаецца ў вочы, што гэта праўда на самай справе няпраўда. Сацыялістычную праўду можа сказаць толькі той, хто разумее, які будуюцца дом, як будуюцца, і хто разумее, што ў яго будзе дах». Такім чынам, у адрозненне ад проста праўды, сацыялістычная праўда азначае бачыць рэчаіснасць не такой, якой яна ёсць цяпер, а такой, якой абяцаюць пабудаваць бальшавікі.

А ў той час свет быў поўны нянавісці і барацьбы. К. Чукоўскі прыгадвае: «Трэба толькі ўспомніць, што такое быў васемнаццаты год. Грамадзянская вайна, контррэвалюцыйныя змовы, інтэрвенцыя замежных дзяржаў, зняможы ад лютага голаду Піцер...

Кожнага, хто згаджаўся працаваць з «Саветамі», аб'яўлялі здраднікам і байкатавалі. Чыноўнікі ўсіх ведамстваў — у тым ліку харчавікі, а таксама паштова-тэлеграфныя, банкаўскія — тысячамі пакідалі свае дэпартаменты, узмацняючы катастрофічны хаос у гаспадарчым жыцці краіны. Педагогі адмаўляліся вучыць дзяцей, акцёры не жадалі іграць, пісьменнікі цураліся таго пакоя ў Смольным, дзе знаходзілася тады "Выдавецтва рабочых, сялянскіх і салдацкіх дэпутатаў"».

Ні тэрор, ні іншыя гвалтоўныя меры не давалі бальшавікам упэўненасці ў трываласці і даўгавечнасці іх улады. Неабходна было змяніць псіхалогію людзей, выхаваць новага, савецкага чалавека, у свядомасці якога савецкая ўлада ўяўлялася б адзіна магчымай.

Гэта было задачай бальшавіцкіх прамоўцаў: прапаганда, фарміраванне новага чалавека, які самаахвярна служыць савецкай уладзе ў імя сацыялістычнай праўды, светлага заўтра — сацыялізму. Ствараўся ідэал — вобраз мужа аптыміста, які сустракае на сваім шляху мноства перашкод, але паспяхова іх пераадольвае. «Кожны

пісьменнік-камуніст, — гаварыў Луначарскі, — павінен спяваць па-камуністычнаму, але гэта павінна быць песня яркая, прывабная».

А жыццё працоўнага насельніцтва было няяркае, непрывабнае: голад, галеча, разруха, крах ілюзій аб сваёй зямлі і аб сваіх фабрыках, заводах, гвалтоўная калектывізацыя, сібірскія ссылкі...

Расійскае насельніцтва павінна было ахвяраваць сучасным у імя будучага — пабудовы сацыялізму не толькі ў сваёй краіне, але ў выніку сусветнай рэвалюцыі — на ўсёй планеце Зямля. Аб сваёй ахвярнасці людзі ведаць не павінны былі. З гэтай мэтай вялася пастаянная прапаганда таго, што яны жывуць у самым шчаслівым, самым справядлівым — камуністычным грамадстве. І таму павінны адчуваць сябе ўпэўнена, горда.

Бальшавіцкія прамоўцы, паплечнікі Леніна, і самі цалкам былі адданыя ідэі сацыялізму, сусветнай рэвалюцыі і асаблівай місіі бальшавікоў па ператварэнні гэтай ідэі ў жыццё пры дапамозе дыктатуры пралетарыату. Ідэя была такой жаданай, што хацелася, каб усё лепшае ў мінулым і ў сучасным мела да яе адносіны. Вось і Луначарскі, надзвычай адукаваны чалавек, лічыў зусім верагодным, што, можа быць, мы ўбачылі б у далейшым сяброўства Пушкіна з Бялінскім, мы ўбачылі б Пушкіна на герцэнаўскіх шляхах. Ці дапусчальная такая вольнасць у адносінах да Пушкіна, які вышэй за ўсё цаніў свабоду асобы, яе незалежнасць ад дзяржавы, лічыў непрымальнай дыктатарскую ўладу ні ў якім выглядзе?.. І Чэхаў, пераконваў Луначарскі, «ніхто не ведае, як рэагаваў бы ён на вялікія акты рэвалюцыі, калі б дажыў да нашых дзён». Не дапускаў іншай думкі, акрамя той, што Чэхаў вітаў бы рэвалюцыю. Між тым уся творчасць Чэхава прысвечана «маленькаму чалавеку», яго духоўнаму разняволенню, выхаванню ў сабе свабоднай асобы, пазбаўленню сваёй натуры ад звычай раба. А пры любой дыктатуры, у тым ліку і пралетарскай, асоба не свабодная. Пра гэта сам жа часта гаварыў Луначарскі, цытуючы Леніна па пытанні партыйнага і дзяржаўнага кіравання ў галіне мастацтва: «Мы —

камуністы. Мы не павінны стаяць склаўшы рукі і даваць хаосу развівацца куды хочаш. Мы павінны зусім планамерна кіраваць гэтым працэсам і фарміраваць яго вынікі...»

У пытаннях кіравання духоўным станам грамадства Луначарскі як бальшавік быў цвёрды.

Чукоўскі ўспамінае: «Неяк у Зімнім палацы адзін прафесар кансерваторыі, выйшаўшы з асветленым тварам з кабінета Анатоля Васільевіча, сказаў Ціханаву-Сераброву, які сядзеў побач са мной у прыёмнай, што Луначарскі (як ён упэўніўся зараз) — душа народахрыст, багема, дабрак, падатлівы, мяккі, як воск.

— Воск? — ухмыльнуўся Ціханаў, які ведаў Луначарскага з даўніх часоў. — Ці не больш правільна будзе: крэмень?

Такое ж, помню, было і маё адчуванне: крэмень, можа быць і пакрыты васковай абалонкай, але ўсё ж нязломны і моцны.

Вельмі хутка ў гэтым пераканаліся нават тыя, хто першыя часы быў гатовы прыняць «наймілейшага Анатоля Васільевіча» за праставатага дабрака, ліберала, на падатлівасць якога яны ўскладалі нямала надзей.

Надзеям гэтым не суджана было збыцца: да пачатку 20-х гадоў, калі Луначарскі пераехаў у Маскву, «крэмень» выявіўся ў ім яшчэ больш выразна. Аб цвёрдасці гэтага «крэменю», — няхай і ў васковай абалонцы, — аб яго баявой разбуральнай сіле сведчаць лепш за ўсё незлічоныя артыкулы Луначарскага, напісаныя ім у тыя самыя гады, калі ён узначальваў наркамат асветы...

У гэтых таленавітых (хаця і вельмі няроўных) артыкулах няма ніводнай старонкі, дзе праявіўся б хоць цень той уступчывай лагоднасці, той мяккасардэчнасці, той ліберальнай «гуманнасці», якую спачатку так ахвотна прыпісвалі яму інтэлігенты старарэжымнай эпохі.

Наадварот, ва ўсіх сваіх тагачасных артыкулах ён выкрываў гэтую «гуманнасць» як найвялікшую загану, у кім бы ні заўважыў яе — нават у тых, каго шанаваў і любіў.

Колькі старонак, поўных захаплення, было напісана ім, напрыклад, для таго, каб узвялічыць Рамэна Ралана! І ўсё ж, калі гэты так усхвалены ім і блізкі па духу пісьменнік выступіў з ліберальна-пацыфіскай трагедыяй «Гульня кахання і смерці», дзе ў імя ціхай любові да чалавецтва быў асуджаны рэвалюцыйны тэрор, Луначарскі ў палкім артыкуле аб'явіў свайго любімага аўтара ліберальным угоднікам баязлівых мяшчан, рыцарам тупой абывацельшчыны, ворагам сапраўднага разняволення мас. Ён уступае ў палеміку з Горкім, які ў першыя месяцы пасля рэвалюцыі пісаў аб памылках пралетарскай рэвалюцыі. Шалёна абараняе рэвалюцыю і рэвалюцыянераў у сваім адказе на «адкрытае пісьмо» Караленкі, які абвінавчваў бальшавікоў у фанатызме...

Да канца сваіх дзён Луначарскі заставаўся верным ідэям сацыялізму, дыктатуры пралетарыяту: «Як ні шмат плакаў і памылак у тым, што мы зрабілі, — мы гордыя нашай роляй у гісторыі і без страху аддаём сябе на суд нашчадкаў, не маючы ні ценю сумнення ў яго прыгаворы».

КАНСУЛЬТАЦЫЯ

Пры падрыхтоўцы да выступлення вырашыце пытанне аб мэце прамовы. Жадаеце проста выкласці вядомы вам матэрыял? Альбо хочаце пераканаць слухачоў, схіліць іх далучыцца да вашага погляду? У першым выпадку вы будзеце казаць інфармацыйную прамову, у другім — агітацыйную. Наша парада — прыпыніцеся на першым відзе прамовы. Інфармацыйная прамова, аб'ектыўная, непрадузятая: яна найбольш адпавядае паважлівым адносінам, якіх патрабуе да сябе Гісторыя і дзе Гісторыя мае найлепшыя магчымасці выканаць сваю функцыю — быць крыніцай жыццёвага вопыту для наступных пакаленняў. Агітацыйная прамова на гістарычную тэму, калі прамоўца заклікае слухачоў разумець гісторыю так, як, яму здаецца, будзе правільным, тоіць у сабе

небяспеку ператварыць гістарычныя факты з крыніцы жыццёвага вопыту ў сродак, з дапамогай якога можна маніпуляваць свядомасцю людзей.

Звярніце ўвагу на парад А. Ф. Коні: прамоўца павінен добра ведаць прадмет свайго выступлення. У дадзеным выпадку ваш прадмет — гісторыя рыторыкі Новага часу. Добрыя гістарычныя веды будуць залежаць ад таго, наколькі ясныя для вас асноўныя паняцці: манархія, тыранія, дыктатура, таталітарная дзяржава, тэрор, прававая дзяржава, рэспубліка (буржуазная, сацыялістычная), канстытуцыйная манархія, прадстаўнічы орган улады — парламент, выканаўчы орган улады (урад, прэзідэнт), незалежны суд як «трэцяя ўлада» ў дэмакратычнай дзяржаве, рэвалюцыя, пераварот, рэформы, капіталізм, сацыялізм (альбо, па словах У. І. Леніна, дзяржаўны капіталізм), камунізм. Зрабіце для сябе невялічкі палітычны слоўнік, карыстаючыся матэрыялам Энцыклапедычнага слоўніка (М., 1993) альбо іншых даведнікаў апошніх гадоў выдання.

Гэты гістарычны перыяд насычаны падзеямі, нярэдка супярэчлівымі, многія з іх знаходзяцца на стадыі асэнсавання чалавецтвам, над зборам матэрыялу па многіх з іх працягваюць працаваць вучоныя. У сувязі з гэтым асноўная ваша задача пры складанні прамовы — зберагчы аб'ектыўнасць, аперыраваць толькі фактамі, данесці інфармацыю, пазбягаючы нават міжвольных спроб прапагандаваць уласнае меркаванне.

П Ы Т А Н Н І

1. З якімі падзеямі грамадскага значэння звязаны пачатак эпохі Новага часу?

2. Калі і як надыходзіла гэта эпоха ў розных краінах? Якія яе асаблівасці ў Расіі?

3. Як звязаны працэс дэмакратызацыі і асаблівасці развіцця рыторыкі ў Новы час (а менавіта — жанравыя асаблівасці)?

4. Чаму «абавязаны» сваім поспехам судовыя прамоўцы Расіі другой паловы XIX ст.?

5. Якія асноўныя патрабаванні для судовага прамоўцы сфармуляваў А. Ф. Коні?

6. Чаму ў пачатку XX ст. у СССР спыніла існаванне судовае красамоўства?

7. Чым тлумачыцца ўздым балышавіцкага красамоўства?

8. Якія мэты, задачы прамоўцаў-балышавікоў?

9. Якія фактары прывялі да адраджэння ў Расіі старажытнага жанру — пропаведзі?

ЗАДАННІ

1. Падрыхтуйце выступленне на адну з тэм: «Судовая рэформа 1864 г. — поспех рускага судовага красамоўства», «Судовы прамоўца А. Ф. Коні — роўны суд роўным перад законам грамадзянам».

2. Кандыдат праў Васіль Пратапопаў, заняўшы пасаду земскага начальніка Харкаўскага павета, шырока ўжываў гвалтоўны прымус. Такія дзеянні справакавалі хваляванні сялян, і ўладам прыйшлося выклікаць войска. Харкаўская судовая палата ўгледзела ў дзеяннях Пратапопава гвалт і злоўжыванне ўладай. Пратапопаў звярнуўся з апеляцыяй, сцвярджаючы, што ён па маладосці і нявопытнасці проста заўзята выконваў службовыя абавязкі. Пракурорам (абвінаваўцам апеляцыйнага суда) быў А. Ф. Коні. Перш чым выкладаць факты злачынства, абвінаваўца робіць адступленне, характарызуючы матывы злачынства. Дакладнае азначэнне матываў злачынства дазваляе суду сфармуляваць вывад: гэта заўзятая служба (калі матывы высакародныя) альбо злоўжыванне ўладай (калі матывы амаральныя).

Як ахарактарызаваў абвінаваўца матывы дзеянняў земскага начальніка Харкаўскага павета кандыдата праў Васіля Пратапопава, які абвінавачваўся ў службовым злачынстве?

Панове сенатары! Кандыдат праў і былы земскі начальнік Харкаўскага павета Пратапопаў скардзіцца на несправядлівасць прыговору судовай палаты і з фактычнага і з юрыдычнага пункту гледжання. Няправільна вытлумачыўшы паняцце аб перавышэнні ўлады і аб парушэнні правілаў пры пазбаўленні свабоды ў прымяненні да **недаказаных** абставінаў, палата, па яго заяве, пастанавіла надзвычай суровы прыговор, губячы яго службовую кар'еру і не прымаючы пад увагу яго маладосць і нявопытнасць. Таму перш за ўсё прыходзіцца звярнуцца да **фактычнага** боку справы і ўзважыць ступень даказанасці пастаўленых падсуднаму ў віну абставін. Пратапопаў, прызначаны на пасаду земскага начальніка 1 верасня 1890 г., заняўшы яе 8 верасня, 23 лістапада быў ужо з яе звольнены. Нам вядома ўся яго дзейнасць за гэты кароткі час, але з верагоднасцю можна сказаць, што ў невялікі пачатковы прамежак яе, з 8 па 27 верасня, на працягу ўсяго 19 дзён, падсудны ў падведамасных яму мясцовасцях азнаменаваў сябе службовымі дзеяннямі, энергічны характар якіх меў вынікам адданне яго, па пастанове савета міністраў унутраных спраў, суду, і цесна звязаны... з беспарадкамі ў слабадзе Доўжыку, вынікам якіх былі выклік войскаў для аднаўлення парадку, суд над 18 сялянамі гэтай слабады, які

прыгаварыў 10 з іх у арыштанцкія аддзяленні з пазбаўленнем правоў і 4 да ўтрымання ў турме. На ўласную думку падсуднага, усе яго дзеянні насілі адбітак энергіі чалавека, які ўступіў у новую дзейнасць натхнёным лепшымі і самымі гарачымі жаданнямі выкараніць беспарадкі, назапашаныя ў апошнія дзесяцігоддзі. Інакш глядзіць на гэтыя дзеянні Харкаўская палата, якая бачыць у іх гвалт і злоўжыванне ўладай. Сярэдняга шляху паміж гэтымі двума поглядамі няма, і, па вывучэнні сутнасці справы, я далучаюся не да погляду Пратапопава, а да погляду палаты.

Улада мае сама ў сабе шмат прывабнага. Яна дае надзеленаму ёю ўсведамленне сваёй сілы, яна вылучае яго з асяроддзя безуладных людзей, яна стварае яму становішча, з якім трэба лічыцца. Для самалюбства спакуслівая магчымасць загадваць, рашаць, прыводзіць у выкананне сваю волю і, хаця б у вельмі вузкай сферы, караць і мілаваць; для марнай ганарлівасці ўцешны від стрыманай трывогі, дрэнна ўтоенай апаскі, ліслівых і збянтэжаных позіркаў... Таму людзі, якія адносяцца сур'ёзна да ідэі аб уладзе, атрымаўшы гэтую ўладу ў свае рукі, абыходзяцца з ёю асцярожна, у высакароднай сарамлівасці трымаюць у памяці не толькі свае правы, але таксама свае абавязкі і маральныя задачы. Аднак бываюць і іншыя людзі. Спакушаныя перш за ўсё сузіраннем сябе ў поўным узбраенні адмеранай ім улады, яны толькі аб ёй думаюць і турбуюцца — і ўзбуджаюцца ад асэнсавання сваёй адноснай сілы. Для іх улада ператвараецца ў салодкае пітво, якое хутка прыносіць шкодныя для службы наступствы. Віно ўлады кінулася ў галаву і Пратапопаву...

3. Па справе Пратапопава пракурор А. Ф. Коні выказаў апеляцыйнаму суду сваё меркаванне: Пратапопаў учыніў амаральныя дзеянні, а амаральная асоба не можа займаць дзяржаўную пасаду. Такім чынам, прымаючы канкрэтнае забараняльнае рашэнне, дзейнічае трэцяя ўлада ў дэмакратычнай дзяржаве — судовая. Але ёсць яшчэ чацвёртая ўла-

да — улада прэсы (грамадскай думкі). Як супрацьстаіць яна злоўжыванню дзяржаўных чыноўнікаў? Складзіце на тэму «Улада і дэмакратыя» інфармацыйнае выступленне (дайце спіслю характарыстыку функцыям усіх відаў улады ў дэмакратычным грамадстве: заканадаўчай, г. зн. парламенту; выканаўчай, г. зн. кабінету міністраў, ураду; судовай і ўладзе прэсы, г. зн. стану галаснасці. Вывады пажадана падмацоўваць прыкладамі, якіх багата ў перыядычным друку.

4. Падрыхтуйце паведамленне на адну з тэм: «Рыторыка і рэвалюцыя», «А. В. Луначарскі — рытар Кастрычніка».

5. Прачытайце тэкст, удумайцеся ў сэнс кожнай фразы. Вызначце, як выражаны: а) нянавісць да старога ладу; б) барацьба за грамадства будучага; в) прадбачанне грамадства будучага.

Вы гаворыце, што ўсё чалавецтва павінна быць да паслуг кожнага чалавека, што ўсё, што выраблена ў шахтах, на палях, на агародах, на фабрыках і заводах, ва ўсялякага роду мастацкіх майстэрнях, у тэатрах і акадэміях, універсітэтах і лабараторыях, — што ўсё гэта павінна быць да-

ступна для кожнага чалавека, каб кожны з нас на працягу, скажам, 8 гадзін, закасаўшы рукавы, працаваў дзе-небудзь у сябе, а потым ішоў у храм чалавечай культуры і там цешыўся плёнам рук не толькі сваіх, але і ўсяго грамадства. Але хіба так робіцца ў буржуазным свеце? Не, велізарная большасць так званага «простага народа», які нясе на сабе галоўным чынам цяжар працы, зусім адрэзана ад гэтай культуры, абсалютна не можа ёю карыстацца... І ў той жа самы час ёсць маса паразітаў, дармаедаў, якія скажваюць вобраз чалавечы ў тых адносінах, што толькі цешацца, нічога не твораць...

Толькі ў правільным грамадстве, дзе сапраўды кожны працуе не для таго, каб хто-небудзь карыстаўся яго працай, а для таго, каб прынесці свой уклад у агульны капітал, у агульны храм, у якім ён сам жыве і сам моліцца вялікаму і прыгожаму, — толькі ў такім грамадстве магчымы сапраўды адукаваны чалавек, толькі так чалавек можа раскрыць сваё сэрца і перастаць гаварыць разам з Мапасанам, што чалавек заўсёды адзінокі і што лепшы сябра яго ёсць загадка. Падобны недавер адзін да аднаго пасяліўся ў сэрцах у сілу ўмоў грамадскіх, у сілу прыватнай уласнасці, ён павінен расплавіцца, сэрца павінна зліцца з іншымі сэрцамі ў атмасферы братэрства, у атмасферы любові і дапамогі адно аднаму...

<...>

Мы заклікаем дасведчаных даць свае веды недасведчаным і заразіцца моцай працоўнага народа. Са спалучэння таго і другога будзе паступова пачата стварэнне адукаванага чалавека, змагара-тытана, які напружвае ўсе сілы, каб перарабіць твар зямлі, а потым і таго чалавека-бога, той істоты, дзеля якой ствараўся, быць можа, свет, якая будзе царом прыроды, але такім, аб якім мы марым, калі гаворым — адукаваны чалавек...

АСНОВЫ ПРАМОЎНІЦКАГА МАЙСТЭРСТВА

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА

«Маўчанне аддаляе болей, чым адлегласць», — гавораць французы. Чалавек, які не ўмее падтрымаць размову, прыняць у ёй удзел, адчувае сябе няёмка, лішнім на людзях, якіх ён і пазбягае, і жыве адзінока. Аднак, як і ўсім людзям, яму ўласціва падзяліцца з кім-небудзь думкамі і пачуццямі. Гэтая нерэалізаваная патрэба стварае душэўны дыскамфорт, выклікае розныя комплексы: непаўнацэннасці, боязі людзей. І як вынік узнікаюць цяжкасці ва ўсіх сферах жыцця — як у побыце, так і ў прафесійнай дзейнасці. Такія людзі звычайна жывуць замкнёна, не маюць сяброў, ім цяжка стварыць сям'ю. У кар'еры іх таксама абыходзяць «гаваркія» — камунікабельныя калегі. Многія прафесіі самым непасрэдным чынам звязаны з уменнем валодаць словам: палітык, адвакат, журналіст, выкладчык, кіраўнік прадпрыемства і інш. У любым працоўным калектыве найбольш добрае ўражанне складаецца ў кіраўніцтва аб тых працаўніках, якія могуць слухна, цікава выказаць сваё меркаванне па прафесійных пытаннях (не блытаць з гаварунамі, што да месца і не да месца любяць уставіць слоўца, нярэдка выконваючы ў калектыве ролю блазна).

Чалавек — істота, якая мысліць, і ёй неабходны зносіны з іншымі людзьмі. Вялікая роля належыць тут маўленню. Калі ў сувязі з якімі-небудзь трагічнымі абставінамі чалавек пазбаўляецца магчымасці чуць чалавечае маўленне, гаварыць з іншымі людзьмі, ён дэградуе як асоба. Навуцы вядомы факты, калі маленькія дзеці траплялі да жывёл і выходзіліся сярод іх на працягу некалькіх гадоў. Здольнасць мысліць і гаварыць гублялася, і ніякія намаганні спецыялістаў не маглі вярнуць гэтых людзей як паўнацэнных членаў грамадства.

Значыць, зносіны неабходныя чалавеку, бо такім шляхам чалавек атрымлівае ад іншых людзей і ўзаемна перадае ім свае веды, вопыт спасціжэння свету, вынікі таго, над чым б'ецца яго думка, што хвалюе душу, г. зн. адбываецца абмен і назапашванне інфармацыі.

Іншыя сродкі зносін (напрыклад, музыка, жывапіс) таксама перадаюць інфармацыю, але не прама, а апасродкавана, закадзіравана — у вобразах. Яны ўздзейнічаюць на пачуцці, на здольнасць чалавека да вобразнага мыслення, г. зн. служаць у першую чаргу пачуццёвай, духоўнай сферы. Пры дапамозе вобразаў яны развіваюць здольнасць успрымаць прыгожае — адвечную, якой яна задумвалася пры стварэнні, прыгажосць Зямлі і ўсяго, што яе насяляе. «І ўбачыў Бог усё, што ён стварыў, і вось, добра вельмі», — гаворыцца ў Бібліі.

Музыка, жывапіс, а таксама мастацкая літаратура займаюць ці павінны займаць значнае месца ў жыцці чалавека, таму што яны садзейнічаюць развіццю души, яе маральнай сталасці. Сталая душа з'яўляецца апорай і выхавацелем думкі. Яна дапамагае мысліць высакародна — у імя дабрабыту народа, а не на зло. Гэтая якасць выкарыстоўваецца ў прамоўніцкім майстэрстве: у розных яго жанрах, у рознай ступені патрэба ў вобразнасці існуе.

Такім чынам, маўленне дадзена чалавеку для таго, каб ён дзяліўся думкамі з іншымі людзьмі, а яны — з ім.

Выказваць думку чалавек можа вусна і пісьмова. Як правіла, прамовы ствараюцца, каб казаць іх перад аўдыторыяй, г. зн. маюць вусную форму. Пісьмовая форма выкарыстоўваецца рэдка: яна абмежавана пэўнымі жанрамі. Гэта, напрыклад, пісьмо, а таксама навуковы даклад, з якім хоць і выступаюць перад вучонай публікай, але яго звычайна чытаюць.

Вуснае маўленне мае адметныя рысы. Галоўная рыса — свабода ад «строгага» сінтаксісу: у вуснай фразе члены сказа (дзеінікі, выказнікі, акалічнасці і інш.) могуць займаць самыя розныя пазіцыі, нават, здаецца, зусім для іх незвычайныя: «...пачынаю рыдаць, рыдаць непрыстойна, з усхліпамі, тут жа, у зале суда, на плячы ў жонкі» (параўн. сказ з прамым парадкам слоў: *Тут жа, у зале суда, на плячы ў жонкі пачынаю непрыстойна, з усхліпамі рыдаць*). Вуснай фразе ўласціва пэўная вольнасць у выкарыстанні слоў-паразітаў (*значыць, так сказаць* і інш.), так званых тэмпераментных эпітэтаў (*шалёная ідэя, жахлівае расчараванне* і інш.). Прыклад з артыкула, прысвечанага К. Чукоўскаму-апавядальніку:

Заклучныя фразы сцэны ў судзе асабліва ўражваюць сваёй шчырасцю і дакладнасцю. «Узрушаны нечаканым шчасцем (вызваленнем з-пад варты), — прызнаецца К. І. Чукоўскі, — я раптам ні з таго ні з сяго пачынаю рыдаць, рыдаць непрыстойна, з усхліпамі, тут жа, у зале суда, на плячы ў жонкі, і вельмі доўга не магу перастаць. Вось, значыць, і ўся мая, так сказаць, нядоўгая кар'ера публіцыста...» Пабочныя, здавалася б, лішнія словы «значыць», «вось», «так сказаць», якія К. І. Чукоўскі, несумненна, зняў бы ў кнізе, ніколькі не перашкаджаюць у вусным варыянце яго ўспамінаў.

Другой яркай асаблівасцю вуснай прамовы з'яўляецца экспрэсіўная роля інтанацыі, паўз, жэстаў, мімікі, у цэлым манеры паводзін прамоўцы перад публікай. Гэта вельмі важная частка прамоўніцкага майстэрства. Так, пісьменнік В. В. Верасаеў, які слухаў выступленні многіх дарэвалюцыйных рускіх адвакатаў, піша ў сваіх успамінах аб судовым прамоўцу Ф. М. Пляваку: «Галоўная яго сіла заключалася ў інтанацыях, у сапраўднай проста чарадзейнай заразлівасці пачуцця, якімі ён умеў запаліць слухача. Таму прамовы яго на па-

перы і ў аддаленай меры не перадаюць іх ашаламляльнай сілы».

Аднак не трэба думаць, што ўсе прамовы ствараюцца іх аўтарамі толькі ў вусным варыянце. Большасць прамой, за выключэннем экспромтаў у інтэрв'ю, дыскусіях і г. д., маюць пісьмовы падрыхтоўчы этап (складанне плана, тэзісаў, збор фактычнага матэрыялу, выпіска цытат). А напачатку першыя прамовы поўнасьцю ствараюцца ў пісьмовым варыянце. Тэкст выкарыстоўваецца нявыпытным прамойцам для трэніроўкі перад выступленнем; ён надае ўпэўненасці падчас выступлення: калі з прычыны хвалявання што-небудзь забудзецца, можна зазірнуць у пісьмовы тэкст.

Значыць, вусныя зносіны карэнным чынам адрозніваюцца ад пісьмовых. Жывое маўленне хутчэй дасягае мэты — дзяліцца думкамі, таму што думка, аформленая ў вусным слове, «падштурхоўваецца» да слухача ўнутранай, духоўнай энергіяй прамойцы, якая знаходзіць выяўленне ў голасе, міміцы, рухах, ва ўсім яго абліччы.

«Прыведзеныя факты сведчаць аб нараджэнні ў нашым грамадстве новых палітычных сіл» — так мог сказаць палітык. «Факты неабвержна сведчаць: мой падабаронны невінаваты» — так мог сказаць адвакат. Як бачым, фразы адрозніваюцца ў залежнасці ад таго, у якой сферы чалавечай дзейнасці яны рэалізуюцца. Ад гэтага залежыць тэматыка прамовы, яе форма, асаблівасці лексікі. Па гэтай прымеце можна вызначыць наступныя жанры публічнага выступлення:

- 1) сацыяльна-палітычная прамова;
- 2) акадэмічная прамова;
- 3) судовая прамова;
- 4) царкоўна-багаслоўская прамова;
- 5) сацыяльна-бытавая прамова.

3 сацыяльна-палітычнымі прамовамі выступаюць палітыкі, дзяржаўныя, грамадскія дзеячы. Іх публічныя прамовы могуць мець форму даклада

(на з'ездах, сходах розных дзяржаўных, грамадскіх арганізацый), у якім выкладаецца сутнасць палітычнага, сацыяльнага пытання, прыводзяцца розныя факты, прыклады, параўнанні. Гэта могуць быць выступленні палітыкаў перад насельніцтвам з мэтай таго ці іншага сацыяльна-палітычнага рашэння. З урачыстымі прамовамі дзяржаўныя дзеячы звяртаюцца да суайчыннікаў у дні ўсенародных свят, знамянальных падзей. З прамовай-спачуваннем выступаюць у выпадку трагічных падзей у жыцці чалавека ці краіны. Жанры гэтых публічных выступленняў разнастайныя, і іх разнастайнасць павялічваецца разам са зменамі, якія адбываюцца ў краіне. Напрыклад, новымі для нашага грамадства з'явіліся выступленні палітычных лідэраў у тэлевізійных перадачах тыпу «Прамая лінія», пасяджэнняў «Палітклуба», выступленні ў друку, па радыё, тэлебачанні з тлумачэннем хваляючых насельніцтва пытанняў.

Акадэмічная прмова — гэта лекцыя ў студэнцкай ці іншай аўдыторыі, даклад, выступленне на навуковых з'ездах, канферэнцыях, сімпозіумах. Яна прысвячаецца навуцы. Прамоўца можа альбо распавядаць аб гісторыі дасягненняў у пэўнай галіне ведаў (лекцыя), альбо можа выкладаць тэму ў дыскусійным плане, альбо на аснове гіпотэз і даных эксперыментаў прапаноўваць новы пункт погляду на навуковую з'яву (даклад, выступленне перад вучонай аўдыторыяй).

Судовая прмова гучыць на судовым працэсе з вуснаў адваката, абвінаваўцы (пракурора), старшыні суда. Гэта абараняльныя і абвінаваўчыя прмовы. У судовым жанры найбольш паслядоўна захавалася антычнае разуменне структуры промовы: адвакацкія і пракурорскія прмовы, як правіла, складаюцца з уводзінаў, дзе сцісла гаворыцца, чаму, якому пытанню прысвечана прмова; асноўнай часткі, у якой адвакат ці пракурор доказна выкладае варыянт прававога вырашэння канфлікту.

Царкоўна-багаслоўская прамова — гэта пропаведзь, жалобная прамова (надмагільнае слова). З пропаведдзю выступаюць перад прыхаджанамі святары. Пропаведзь прысвячаецца маральным пытанням жыцця і мае павучальны характар. У ёй у якасці ідэалу, крытэрыю духоўнай чысціні прапагандуюцца Боскія заповедзі, захаваныя ў найстаражытнейшай кнізе — Бібліі, гучыць заклік трымацца завешчаных чалавецтву маральных нормаў. Вучацца майстэрству пропаведзі ў навучальных установах, якія належаць царкве.

Сацыяльна-бытавая прамова гучыць у самых разнастайных жыццёвых сітуацыях. Прамова на юбілеі — звычайна ўрачыстая, хвалебная.

Займальная прамова гаворыцца на банкетах альбо ў іншых абставінах, дзе людзі сустракаюцца, каб прыемна бавіць час. Яна звычайна гумарыстычная, можа гучаць іранічна, нават з насмешкай, сяброўскай ці саркастычнай, у залежнасці ад таго, хто абраны прадметам прамовы.

Класіфікацыя па жанрах дае магчымасць арыентавацца ў пытаннях: для якой аўдыторыі прызначана прамова? Якія павінны быць выразныя сродкі ў тым ці іншым жанры? Напрыклад, у судовай прамове будзе прысутнічаць судовая тэрміналогія, для такой прамовы не характэрны элементы публіцыстычнасці; у палітычнай прамове — грамадска-палітычная лексіка, і ў ёй да месца публіцыстычнасць.

Аднак жанр не дае адказу на практычнае для рыторыкі пытанне: як, якім чынам дасягнуць жаданага — пераканаць альбо натхніць слухачоў, заклікаць да якіх-небудзь дзеянняў ці проста інфармаваць аб чым-небудзь, а, можа, забавіць ці перадаць заветныя пачуцці, душэўныя хваляванні? Да прыкладу, прамоўца можа вытрымаць жанр, адпаведны жанру лексічны слоўнік, выбар выразных сродкаў, а выступленне не знаходзіць жаданага водгуку ў слухачоў; нярэдка слухачы зусім не

разумеюць, дзеля чаго гэта ўсё гаворыць прамойца. Прааналізуем падобную сітуацыю.

...Перад спартсменамі выступае трэнер, ён віншуе з бліскучай перамогай аднаго з іх, пералічвае ўсе яго поспехі ў спорце. Спартсмены далучаюцца да віншавання, сярод іх пануе радасны настрой. Між тым трэнер, рыхтуючы выступленне, думаў пра большае: каб пасля яго выступлення сярод выхаванцаў панавала не толькі радасць, але — натхненне. Дзеля рашэння гэтай задачы прамойца павінен быў ясна асэнсаваць мэту свайго выступлення — натхніць — і тое, якім чынам, пры дапамозе якіх прыёмаў рыторыкі яна можа быць дасягнута.

Спецыялісты рыторыкі адзначаюць: натхняльная прамова будзеца на аснове прыкладаў, аднак гэтыя прыклады павінны не проста пералічвацца, а падавацца так, каб закрануць глыбока асабістыя пачуцці кожнага слухача. Значыць, трэнер павінен быў звярнуць увагу не толькі на сам факт перамогі спартсмена, але і на тое, якіх душэўных, маральных намаганняў яна каштавала. Пераканаць спартсменаў, што гэты высокі духоўны пад'ём ён адзначае не толькі ў пераможцы, але ва ўсіх сваіх выхаванцаў і верыць у з'яўненне пераможнай зоркі для кожнага з іх і заклікае прыняць выклік спартыўнай барацьбы, каб перамагчы.

Такая натхняльная прамова належыць сацыяльна-бытавому жанру. У гэтым жа жанры могуць існаваць і іншыя па мэце прамовы: маюць на мэце не натхніць, а, напрыклад, паведаміць пэўную інфармацыю. Калі б трэнер прысвяціў сваю прамову гісторыі якога-небудзь віду спорту, ён бы выкладаў факты, спартыўныя падзеі, прыводзіў каментарыі, не звяртаючыся да глыбінных пачуццяў спартсменаў, не заклікаючы, не аргументуючы, не пераконваючы.

Значыць, для прамойніцкага майстэрства важна не толькі веданне жанравых асаблівасцяў публічнай прамовы, але і дакладнае ўяўленне аб мэце

выступлення і прыёмах, сродках, якія дапамагаюць дасягненню мэты.

Мэты прамовы могуць быць наступныя: інфармаваць (**інфармацыйная** прамова), пераканаць (**пераканальная** прамова), заклікаць (прамова, **якая заклікае да дзеяння**), натхніць (**натхняльная** прамова), забавіць, пацешыць (**займальная** прамова), падзяліцца заветнымі душэўнымі перажываннямі (**заветная** прамова).

Веды пра жанравыя асаблівасці для ўрокаў рыторыкі не з'яўляюцца зусім новымі, таму што знаёмства з імі адбываецца на ўроках стылістыкі і культуры маўлення пры вывучэнні функцыянальных стыляў. Веды ж пра асаблівасці пабудовы прамовы ў залежнасці ад мэтавай устаноўкі прамойцы належаць рыторыцы.

Мэта для прамойцы — гэта мысленнае вызначэнне наперад рэакцыі слухачоў на прамову і ў адпаведнасці з гэтым выбар рытарычных сродкаў, прыёмаў.

Практыка сведчыць, што, як правіла, дасягненню пастаўленай мэты спрыяе спалучэнне прыёмаў, сродкаў, характэрных для выбранай прамовы, са сродкамі, прыёмамі, уласцівымі іншым прамовам. Да прыкладу, мэта інфармацыйнай прамовы: дабіцца ўвагі, добрага засваення слухачамі інфармацыі — будзе дасягнута найбольш паспяхова, калі прамойца прыцягне і прыёмы займальнай прамовы. Вопытныя лектары ведаюць, што ўтрымаць увагу слухачоў, не ўсыпіць іх дапамагаюць перыядычныя адступленні ад тэмы жартаўлівых, альбо іранічных, альбо гумарыстычных.

У сваю чаргу, у займальнай прамове нярэдка ўтрымліваецца, дакладней, абыгрываецца якая-небудзь інфармацыя, як, напрыклад, у займальным расповяду пра падзеі, што здарыліся ў паходзе, экспедыцыі, на сяброўскай вечарыне і г. д.

Правільна выбраць мэту прамовы з пункту погляду рыторыкі (інфармаваць — пераканаць — заклікаць — натхніць — забавіць — падзяліцца запаветным) і сказаць прамову ярка — яшчэ не значыць сказаць высакародную прамову. Яркі і таленавіты выступалі, прыкладам, Гітлер і Мусаліні і захапілі сваімі фашысцкімі¹ па ідэях прамовамі значную частку насельніцтва Германіі і Італіі, уцягнулі нашу планету ў крываваю бойню сусветнай вайны. Слова — вялікая сіла, і выкарыстоўваць яе трэба з адчуваннем адказнасці. Адказнасці за зберажэнне жыцця на зямлі, за праведнасць думак і пачуццяў чалавека.

Пачуццё адказнасці ўласціва чалавеку маральнаму, які шануе духоўныя каштоўнасці, набытыя чалавецтвам. З глыбокай старажытнасці гучаць асноўныя маральныя крытэрыі, запісаныя ў найстаражытнейшай кнізе — Бібліі:

- шануй бацьку твайго і маці тваю;
- не забі;
- не пралюбадзейнічай;
- не ўкрадзі;
- не кажы лжывых слоў на бліжняга твайго;
- не пажадай дабра бліжняга твайго.

Яны даюць аснову для фарміравання такіх якасцяў, як годнасць, якая дапамагае чалавеку пераносіць жыццёвыя цяжкасці, міласэрнасць да слабых, абяздоленых, любоў да людзей, непрыманне гвалту над асобай, унутраная патрэба абароны правы і свабоды чалавека, павага да духоўных каштоўнасцяў, кантроль за сваімі памкненнямі да матэрыяльных дабротаў. Духоўныя каштоўнасці набываюцца чалавекам толькі ў выніку працы ўласнай душы, а матэрыяльны дабрабыт пры празмерным захапленні ім нярэдка падштурхоўвае да неразборлівасці ў сродках.

¹ Фашызм — ідэалогія, важнейшымі рысамі якой з'яўляюцца гвалт над асобай, дыктатарская форма кіравання, шавінізм (ідэя нацыянальнай выключнасці), расізм (раздзяленне людзей на вышэйшыя і ніжэйшыя расы).

М А Н А Л А Г І Ч Н Ы Я В І Д Ы П Р А М О В Ы

ІНФАРМАЦЫЙНАЯ ПРАМОВА

Інфармацыйная прамова — самы распаўсюджаны від прамовы і самы важны для чалавека на ўсім працягу жыцця. Так, на заклік маці («*Трэба памыць тварык, ручкі... Каток мае лапкі, і наш Рыгорка любіць мыцца...*»), пераканальную прамову («*Глядзі, Рыгорка, якія ў мядзведзіцы-маці медзведзяняткі дужыя, як яны куляюцца, як хутка бегаюць. Гэта таму, што яны добра ядуць...*») дзіця можа не адрэагаваць. Але інфармацыйную прамову ён патрабуе пастаянна і не стамляецца слухаць. Просьбамі, плачам дзіця патрабуе: раскажы, што гэта? а гэта? а тое? а там? чаму? як?.. Пытанняў безліч.

Праўда, пазней адносіны да інфармацыйнай прамовы як прамойцы, так і слухачоў становяцца больш патрабавальныя. Каб вучань уважліва слухаў і ўспрыняў тлумачэнне настаўніка, студэнт — лекцыю выкладчыка, вучоны — даклад калегі, неабходна прамойніцкае майстэрства. На гэтым этапе ўступае ў свае правы рыторыка, гатовая падзяліцца ведамі аб правілах, прыёмах публічнага выступлення.

Тэрмін «інфармацыя» — лацінскі (informatio — тлумачэнне, расповяд). Першапачаткова абазначаў звесткі, якія перадаюцца людзьмі адно аднаму вусна, пісьмова або іншым спосабам (напрыклад, пры дапамозе ўмоўных сігналаў, знакаў, тэхнічных сродкаў). Сёння яго значэнне больш шырэйшае. Гэта — абмен звесткамі як паміж людзьмі, так і паміж чалавекам і аўтаматам, аўтаматам і аўтаматам, абмен сігналамі паміж жывёламі і раслінамі і нават паміж клеткамі. Інфармацыя — асноўнае паняцце ў кібернетыцы, якая вывучае, якія органы і якім чынам перадаюць інфармацыю адно аднаму.

Рыторыка вывучае, як у працэсе зносін трэба арганізаваць тэкст, як выкласці яго слухачам, каб абмен ведамі паміж людзьмі праходзіў без цяжкасцяў і інфармацыя была ўспрынята найбольш поўна і дакладна.

Абмен ведамі паміж людзьмі адбываецца дзякуючы такой якасці нервовай сістэмы, як памяць. Аднак чалавек запамінае не любую інфармацыю, а перш за ўсё актуальную — тую, што адпавядае яго інтарэсам.

Значыць, задача інфармацыйнай прамовы — па ведаміць слухачам **новыя, актуальныя** для іх **звесткі**.

Інфармацыйная прамова можа быць у форме расповяду, апісання, тлумачэння.

Расповяд — звесткі падаюцца ў развіцці, у руху. Расповядамі могуць быць, напрыклад, прамовы на тэмы:

Падарожжа па Беларусі (альбо па Мінску, Полацку, іншых цікавых мясцінах).

Лёс беларускага зубра.

Мастацтва (альбо: кніга, спорт, сяброўства) у маім жыцці.

Мой шлях да прафесіі: мары і рэальнасць.

Апісанне — звесткі падаюцца статычна: прадмет прамовы нібы фатаграфуецца. Звесткі ўтрымліваюць інфармацыю пра знешняе аблічча, унутраны змест прадмета гаворкі. Прыкладныя тэмы:

Інтэлігентнасць — як я яе разумею.

Прафесія, аб якой я мару.

Прыметы крызісу ў грамадстве.

Нетры (ландшафты) Беларусі.

Тлумачэнне — звесткі даюць магчымасць уявіць, як пабудаваны прадмет прамовы, як ён дзейнічае. Прыкладныя тэмы:

Чаму існуе прафесійны спорт.

Уздзеянне радыеактыўных рэчываў на жывы свет.

Падрыхтоўка да паходу.

Як выхаваць упэўненасць у сабе.

Апісанне, расповяд, тлумачэнне існуюць не ізалявана адно ад аднаго. Суседства іх элементаў можна заўважыць у любой інфармацыйнай прамове, але паміж імі адзін з элементаў з'яўляецца дамінуючым. Па ім і вызначаецца, належыць прамова апісанню, ці расповяду, ці тлумачэнню. Напрыклад, лекцыя на гістарычную тэму па дамінуючым элеменце, як правіла — расповяд. Аднак у лекцыі могуць выкарыстоўвацца і элементы апісання (гістарычнай асобы, аб'екта, прадмета, з'явы), і элементы тлумачэння (як змайстраваны старажытная зброя, прадметы побыту, як дзейнічалі старажытныя законы, звычаі).

Мэта інфармацыйнай прамовы — дапамагчы слухачам пазнаць новае і засвоіць яго. Штуршком да пазнання служыць абуджэнне цікавасці.

У кожнага прамоўцы свае прыёмы таго, як зацікавіць слухача. Але ёсць агульная для ўсіх прыёмаў рыса: увядзенне ў прамову яркай, вобразнай дэталі. Калі параўнаць прамову з раслінай, то ў яе каранях будзе заключацца сэнс прамовы, а мастацкая дэталі — гэта кветка, якая прыцягвае ўвагу маляўнічасцю і вытанчанасцю абрысаў. Дэталі не павінна быць проста прыгожай прынадай. Яе задача: выканаць ролю асацыятыўнай, вобразнай зачэпкі для памяці. У педагогіцы супрацоўніцтва такая дэталі у прамове настаўніка атрымала найменне апоры.

Як выклікаць цікавасць да прамовы

Разнастайнасць прыёмаў, спосабаў зацікавіць слухачоў залежыць ад тэмы публічнага выступ-

лення, складу аўдыторыі, асобных якасцяў прамоўцы. Пошук іх цяжкі. Настаўнік Я. М. Ілін піша пра гэта так:

Сорамна сказаць, але гадоў дзесяць ніяк «не ішла» тэма «Мараль "новых людзей" па рамане "Што рабіць?"». І вось зноў урок, і зноў не так. Рашыў паспрабаваць тую ж тэму ў пустым класе... Адзін, сярод яшчэ не астылых партаў. Хаджу, раздумваю. Дзіўна, чамусьці не спяшаюся аб'явіць тэму. Стой! А можа, так і трэба? Можа, гэта і ёсць пачатак?.. Можа, перш чым «аб'явіць», крыху пагаварыць з дзецьмі?..

Калі ж удача напаткае і вобразная, запамінальная дэталі знойдзецца, — прамова не толькі будзе выслухана з увагай, але і захаваецца ў памяці, памяць лёгка адновіць неабходныя звесткі, калі ў іх з'явіцца патрэба.

Асабліва часта ў якасці вобразнай дэталі выкарыстоўваецца яркая жыццёвая сітуацыя.

У «Пісьмах аб добрым і прыгожым» Дзмітрый Сяргеевіч Ліхачоў размаўляе з маладым чытачом. Пісьмо саракавое, прысвечанае памяці, пачынаецца з бытавой замалёўкі:

Ліст паперы. Сцісніце яго і разгладзьце. На ім застануцца складкі, і калі вы сціснеце яго паўторна — частка складак ляжа па ранейшых складах: папера «валодае памяццю»...

«Энцыклапедыя юнага філолага» напісана ў стылі, уласцівым жывой, вольнай размове старэйшага з маладым субяседнікам. Адзін з яе аўтараў (артыкул «Трыванне дзеяслова») складанае, яшчэ канчаткова не вырашанае вучонымі пытанне дзеясловага трывання прадстаўляе наглядна, вельмі проста і зразумела, улічваючы ўзрост чытача:

Уявіце сабе малюнак: хлопчык з алоўкам у руках і паперай. Назва малюнка — «Пісьмо да сястры». Які момант напісання пісьма адлюстраваны на малюнку — хлопчык яшчэ піша пісьмо або ўжо напісаў яго? Мы не ведаем гэта-

га. Каб магчыма было адказаць на гэта пытанне, статычны малюнак павінен ажыць, як у кіно, і тады мы ўбачым, ці піша ён усё яшчэ пісьмо альбо паставіў ужо апошнюю кропку.

Такімі ажывіцелямі дзеяння ў рускай мове з'яўляюцца трыванні дзеяслова — незакончанае і закончанае.

У якасці вобразнай дэталі часта выкарыстоўваецца запамінальная фраза. Прыклад з таго ж энцыклапедычнага слоўніка (артыкул прысвечаны аналітычным і сінтэтычным мовам):

Слон даганяе Моську. «Крыніца» дзеяння — слон; дзеянне «прыкладзена» да Моські. *Моська даганяе слана.* Тут Моська — крыніца дзеяння; накіравана яно на слана. Як мы пра гэта здагадаемся? Па канчатках у словах... Як ні ператасоўвай словы ў сказе, усё роўна слова *Моську* будзе дапаўненнем: *Моську дагнаў слон. Дагнаў слон Моську...* Парадак слоў не паказвае, дзе дзейнік, дзе дапаўненне. Паказваюць гэта канчаткі: *-а, -у ў слове Моська, нулявы і -а ў слове слон.*

...Але гэтыя ж граматычныя значэнні могуць знаходзіць сваё выяўленне і па-за словам — у сказе. Прыклад — англійскі сказ: *A dog runs down an elephant — Сабака даганяе слана: An elephant runs down a dog — Слон даганяе сабаку.* Хто каго даганяе — даведаемся толькі з усяго сказа, пра гэта гаворыць парадак слоў, і толькі ён.

Спалучэнне яркага, вобразнага малюнка і крылатага біблейскага выразу выкарыстаў Вацлаў Ластоўскі ў прадмове да папулярнай «Кароткай гісторыі Беларусі»:

Гісторыя — гэта фундамент, на каторым будзецца жыццё народу. І нам, каб адбудаваць сваё жыццё, трэба пачаць с фундаменту, каб будынак быў моцны. А фундамент у нас важны, гісторыя наша багатая: «жатва многа, а дѣлатель

мало», як кажэ сьвятое пісаньне. Поле пустое, бо сыны бацькоўшчыны нашай к чужым у найміты пайшлі, чужыя гумны і засекі багацяць!¹

Другі беларускі гісторык — Усевалад Ігнаўскі ў якасці апорнай дэталі ва ўводзінах да «Кароткага нарысу гісторыі Беларусі» выбраў асацыяцыю «невялікія дзяржавы (Швейцарыя, Данія, Бельгія і г. д.) — Беларусь, роўная многім еўрапейскім краінам — не так ужо малыя тут і магчымасці, каб жыць не горш за жыхароў еўрапейскіх дзяржаў».

Звыклі мы ў ранейшыя часы да вялікіх абшараў, да вялікіх цыфраў. Дзеля гэтага звыклі мы лічыць нашу бацькаўшчыну зусім невялікаю і няпрыметнаю па абшары яе тэрыторыі і па ліку яе насельнікаў. Пэўна, можа так яно і будзе, калі мы параўнаем Беларусь з так званымі «вялікімі» дзяржавамі, як, напрыклад, Вялікабрытанія, Нямеччына, Францыя з колёніямі, Кітай, былая Расія і г. д. Але будзе ня так, калі параўнаем Беларусь з такімі невялікімі дзяржавамі, як, напрыклад, Швайцарыя, Данія, Бэльгія, Голяндыя, Літва, Латвія, Эстонія і г. д.

Пры апошнім параўнаньні мы бачым, што ня так ужо малая наша Беларусь. Выстарчыць [г. зн. хопіць] гэтае зямелькі да таго, каб можна было добра жыць...¹

Апорная дэталі заўсёды арыгінальная, нечакаяная. Вышэй мы прыводзілі прыклады ўздзеяння прамоўцы на ўяўленне слухачоў (малюнкi, вобразы, асацыяцыі, якія слухачы павінны былі ўявіць).

Імкнучыся ўзмацніць уздзеянне прамовы, вучоны-медык Пётр Францавіч Лесгафт для адной з лекцый выбраў прыём нагляднасці: чуць — уявіць — пераканацца на свае вочы ў праўдзівасці слоў прамоўцы. Гэта была лекцыя па анатоміі, на якую Лесгафт прынёс шкiлет падлетка:

¹ Захоўваем арфаграфію арыгінала.

Для анатама — гэта дзіцячы шкілет, у якім яго не могуць не зацікавіць рэзкія і пачварныя адхіленні ад анатамічнай нормы. Але анатам не можа быць бесстароннім вучоным. На гэтым шкілеце, што належаў пры жыцці малалетняму фабрычнаму рабочаму, анатам абавязаны прачытаць два словы, напісаныя вогненнымі літарамі на знявечаных касцях. Гэта два словы: «сквапнасць чалавечая». У іх не толькі тлумачэнне прычыны ранняй смерці гэтага хлопчыка, але і гнеўнае асуджэнне яго забойцам.

Аднак пры самым удалым, з пункту погляду цікавасці, пачатку публічнага выступлення слухачы могуць застацца раўнадушнымі. Гэта здараецца тады, калі прамоўца не ўлічвае інтарэсаў канкрэтнай аўдыторыі.

Выступленні ў школьным класе, напрыклад, на тэмы:

а) Усё пра кошак;

б) Як прымаць гасцей;

в) Гісторыя парламентарызму —

будуць мець частковы поспех. Першыя дзве тэмы зацікавяць пераважна дзяўчынак, а хлопчыкі, хутчэй за ўсё, застануцца абыякавымі. Кантакт выступаючага з аўдыторыяй будзе няпоўны, што негатыўна адаб'ецца на стане і прамоўцы (ён занервуецца), і слухачоў (абыякавасць хлопчыкаў можа аказацца заразлівай). Адваротная сітуацыя магчымая з апошняй тэмай (Гісторыя парламентарызму). Значыць, падобныя тэмы лепш рыхтаваць для абмеркавання ў клубах, таварыствах, гуртках і г. д., дзе бавяць вольны час людзі, блізкія адно аднаму сваімі захапленнямі, інтарэсамі, светапоглядам.

Як падтрымліваць цікавасць да прамовы

Недастаткова абудзіць цікавасць, яе трэба ўмець падтрымліваць на працягу ўсёй прамовы. Вялікая роля ў гэтым належыць сюжэту.

Сюжэт не можа быць аднастайным і мана-тонным. Значыць, прамоўца павінен выкладаць думкі, пераходзячы без зацягвання ад адной да другой:

Указ аб роспуску другой Дзяржаўнай Думы ахова Таўрычаскага палаца атрымала ў шэсць гадзін раніцы. У сем гадзін раніцы ўсе ўваходы былі зачынены, акрамя галоўнага пад'езда.

Удзень адбылася нарада палацавай камісіі... Абмяркоўвалася... пытанне аб скарачэнні штатаў служачых і звальненні некаторых з іх (З пецярбургскай газеты «Русь» за чэрвень 1907 г.).

Змена падзей характэрная для прамовы-расповіду (як у вышэйпрыведзеным урыўку). Не ў такой значнай ступені, але яна прысутнічае і ў апісанні, і ў тлумачэнні. Напрыклад, Мікалай II звяртаецца да насельніцтва з маніфестам, у якім тлумачыць прычыны, на падставе якіх прыняты ўказ аб роспуску Думы. Паступальны рух думкі такі: *не з чыстым сэрцам — неадольная перашкода — дух варожасці — распусціць:*

На вялікі Наш жаль, значная частка саставу другой Дзяржаўнай Думы не апраўдала спадзяванняў Нашых.

Не з чыстым сэрцам, не з жаданнем умацаваць Расію і палепшыць яе лад прыступілі многія з прысланых ад насельніцтва асоб да працы, а з яўным імкненнем павялічыць смуту і садзейнічаць разлажэнню Дзяржавы.

Дзейнасць гэтых асобаў у Дзяржаўнай Думе паслужыла неадольнай перашкодай да плённай працы. У асяроддзі самой Думы ўнесены быў дух варожасці...

Па гэтай прычыне выпрацаваныя Урадам Нашым вялікія мерапрыемствы Дзяржаўная Дума альбо зусім не разглядала, альбо замаруджвала абмеркаванне, альбо адхіляла...

Усё гэта прымусіла Нас Указам, дадзеным Урадаваму Сенату, 3-га чэрвеня Дзяржаўную Думу другога склікання распусціць... (З Найвысачэйшага маніфеста Мікалая II).

Падтрымліваюць увагу да развіцця сюжэта пытанні, у якіх прамоўца фармулюе тое галоўнае, аб чым пойдзе гаворка. Прыкладзём, да прыкладу, шэраг пытанняў да тэмы «Старажытная Беларусь» і адказ (ва ўрыўку) на адно з пытанняў. Гэты тэкст узяты намі з кнігі «100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі» (Мн., 1993), якая ўяўляе сабой, па сутнасці, асветніцкія лекцыі, разлічаныя на самую шырокую аўдыторыю.

1) Якія старажытныя плямёны былі нашымі продкамі?

2) Калі на беларускай зямлі з'явіліся курганы?

3) Якіх багоў шанавалі нашы продкі ў дахрысціянскія часы?

4) Якія беларускія дзяржавы былі ў старажытнасці?

5) Хто такія Рагвалод і Рагнеда?

Рагвалод — першы беларускі князь, якога прыгадваюць старажытныя летапісы. Ён валадарыў у Полацку ў другой палове X стагоддзя. Пра яго летапіс кажа: «Рагвалод прыйшоў з-за мора», што дае пэўныя падставы лічыць князя выхадцам са Скандынавіі. Ужо пры Рагвалодзе Полацкае княства — моцная ўсходнееўрапейская дзяржава.

У Рагвалода была дачка Рагнеда, ганарлівая і прыгожая князеўна. Так сталася, што да яе адначасова пасваталіся гаспадары суседніх княстваў: Яраполк з Кіева і Уладзімір з Ноўгарада (пазней названы Хрысціцелем). Рагнеда выбрала Яраполка. Абражаны Уладзімір пайшоў на Полацк вайной. Горад быў спалены, а Рагвалод, яго жонка і два сыны забітыя. Рагнеду Уладзімір гвалтам узяў за жонку, даўшы ёй імя Гарыслава...

У прадмове да гэтай кнігі адзначана характэрная рыса пытанняў як рытарычнага прыёму: «Справа іх [ведаў пра наша мінулае] папулярнасці, на жаль, у нас вельмі занябная. І таму не дзіўна, што «сярэднестатыстычны» беларус ведае з гісторыі каго заўгодна — Дзмітрыя Данскога, Пят-

ра І, Суворавы, урэшце Кромвеля, Напалеона, Пілсудскага, толькі не сваіх нацыянальных герояў. Вось для такога беларуса, з абрабаванай памяццю, але з жаданнем далучыцца да сваіх каранёў, і стваралася гэтая праца.

Прызначэнне і абумовіла выбар жанру — «у пытаннях і адказах». Зразумела, гэтакі падыход у падачы гістарычнага матэрыялу мае свае хібы, найперш фрагментарнасць выкладу і, вядома ж, саступае сістэматычнаму агляду гісторыі, замянае панарамнаму ўспрымання яе.

Аднак, з другога боку, пэўнасць пытанняў, лакалічнасць і даступнасць адказаў, засяроджанасць на ключавых момантах, падзеях і асобах дае істотныя перавагі такому падыходу, асабліва калі мець на ўвазе непадрыхтаванасць чытача».

Пытанне выкарыстоўваецца і ў прамове-расповядзе. Яно дапамагае перайсці ад адной думкі да другой, актуалізаваць увагу слухачоў на ўспрымання наступнай новай інфармацыі:

Сёння мы з'яўляемся найбагацейшай дзяржавай пры, увогуле, не бедным народзе, і, можа быць, не варта ўжо так падаграваць страсці пра нашу ўбогасць і галечу. Дзе, у якіх дзяржавах такая вялізная дзяржаўная ўласнасць на душу насельніцтва? Пытанне ў іншым — як распарадзіцца гэтай уласнасцю? Чым хутчэй уласнасць апынецца ў руках людзей, якія ўмеюць атрымаць з яе максімальную выгоду і прымножыць яе, тым лепей. Чым хутчэй значная частка дзяржаўнай уласнасці будзе прыватызавана (прададзена), тым лепш для народа. Ужо сёння нам трэба дакладна ўяўляць, як распарадзіцца сродкамі ад продажу дзяржаўнай уласнасці (Народная газета. 1993. 15 кастрычніка).

Падвядзём вынікі. Інфармацыйная прамова — гэта паведамленне новых звестак. Звесткі павінны быць актуальныя, г. зн. цікавыя для слухачоў.

Інфармацыйная прамова можа быць у форме расповяду, апісання, тлумачэння, прыёмы якіх

выкарыстоўваюцца не ізалявана, а як дапаўненне адно да другога. Форма вызначаецца па дамінуючых прыметах, прыёмах.

Мэта інфармацыйнай прамовы — пазнанне. Штуршком да пазнання служаць цікавасць і народжаная цікавасцю дапытлівасць.

КАНСУЛЬТАЦЫЯ

Праца над інфармацыйнай прамовай вымушае мець справу з мноствам фактаў, звестак (г. зн. інфармацыяй). Адны факты супадаюць з вашым уяўленнем аб прадмеце гаворкі, другія не супярэчаць вашаму меркаванню. У такім выпадку цяжка пазбегнуць міжвольнай суб'ектыўнасці, г. зн. выкарыстання тых звестак, якія сугучныя вашаму меркаванню. Гэта можа прывесці няхай і да міжвольнага, але няпоўнага, а можа быць, і скажонага асвятлення тэмы. Таму пастарайцеся кантраляваць сябе, каб аднесціся з роўнай увагай да таго, што «падабаецца» ці «не падабаецца» асабіста вам.

...Вы любіце фізіку, дзе думка не ведае перашкод. І таму ў прамове, прысвечанай энергетычнай сістэме Беларусі, аперуеце лічбамі, наколькі прадукцыйная атамная электрастанцыя, колькі дзякуючы ёй эканоміцца традыцыйных відаў паліва, як не забруджваюцца атмасфера і навакольны ландшафт... І міжволі апускаеце звесткі пра тое, колькі каштуе грамадству перапрацоўка і захаванне адходаў атамнай электрастанцыі...

ПЫТАННІ

1. Што з'яўляецца ключавым у вызначэнні паняцця «інфармацыйная прмова»?
2. Што ўяўляе сабой інфармацыйная прмова па форме?
3. Якая мэта інфармацыйнай прамовы?
4. Якімі спосабамі, прыёмам і гэта мэта дасягаецца?

ЗАДАННІ

1. Прачытайце тэксты, вызначце, які (ці якія) з іх інфармацыйны (-ыя), і дакажыце.

I. ...Мы, дэлегаты з'езда, звяртаемся да самых высокіх інстанцый, прамысловых арганізацый, камерцыйных і фінансавых структур, да ўсяго насельніцтва рэспублікі: усямерна падтрымаць нашу просьбу і пачаць збор сродкаў на будаўніцтва дзіцячай клінікі, якая будзе аснашчаная найноўшым абсталяваннем і з'явіцца цэнтрам па аднаўленні здароўя нашых дзяцей (Са звароту VI з'езда дзіцячых урачоў Беларусі, 1993 г.).

II. ...Матч беларускія спартсмены пачалі так, як быццам сабраліся яны не за дзень да гульні, а трэніраваліся разам добрых гадоў пяць. Вопытныя «легіянеры» закруцілі каля варотаў Пончы Перыбонію такую карусель, што апошні нават некалькі сумеўся — 3:0 на карысць беларусаў ужо на першых хвілінах сустрэчы. Затым жа для нашых гандбалістаў пайшла паласа нявыкарыстаных магчымасцяў. Адзін за другім парыраваў выпады харвацкі галкіпер, а яго калегі па камандзе няўмольна павялічвалі разрыў у ліку. 11:14 пасля першага тайма, вядуць госці...

III. ...Парэчкі саджаюць нахілена, пад вуглом 30—45 градусаў, заглыбляюць на 6—8 см вышэй карэнішча, распраўляюць карані і засыпаюць зямлёй, паступова ўтоптваюць яе па краях.

Калі карані будуць засыпаны зямлёй, але ямы яшчэ не запоўнены, кусты паліваюць (вадро вады на два кусты). Затым ямы засыпаюць поўнасцю, злёгка ўтрамбоўваюць глебу.

2. Прааналізуйце тэкст з пункту погляду прымет інфармацыйнай прамовы (навізна, актуальнасць звестак, форма выкладу, прыёмы, спосабы абуджэння цікавасці). Тэзісна ў пісьмовай форме выкладзіце вынікі свайго аналізу.

Калі перагарталі пецяўбургскія газеты канца 80-х — пачатку 90-х гадоў мінулага стагоддзя, звестак пра Пятра Францавіча Лесгафта і яго дзейнасць амаль не выявіць. Зрэшты, улічваючы ня-

даўняе апальнае мінулае, ён у рэкламе не быў зацікаўлены, ды і не адчуваў патрэбы ў ёй. Вестка аб тым, што гэты дзівосны чалавек зусім бескарысліва чытае ў сваёй кватэры, што каля Цапнога моста, лекцыі па анатоміі, цудоўна распаўсюджвалася па жывой чалавечай сувязі. Быць залічаным на курсы П. Ф. Лесгафта лічылася вялікай удачай.

<...>

Лекцыі чыталіся ў самым вялікім з пакояў, насычаным невытыхальным пахам анатамічных прэпаратаў. Ён жа служыў гаспадару для прыёму хворых. Побач знаходзіўся кабінет, дзе ён спаў на канапе. Пакойчык быў увесь застаўлены кніжнымі шафамі, тут жа захоўваліся прэпараты. Толькі шчасліўцам даставаліся сядзячыя месцы, большасць жа тых, хто прыйшоў, стаялі ў пярэдняй, у калідоры і нават у кабінёце.

<...>

П. Ф. Лесгафт прымушаў слухачоў глыбока заглядваць у саміх сябе, шукаць прычыны сваіх няўдач у саміх сабе. Аб'ектыўныя адносіны да сябе, уменне абмяжоўваць самавольства ў сваіх дзеяннях ён лічыў самымі магутнымі рухавікамі самаўдасканалення.

Толькі адно прыватнае пытанне. П. Ф. Лесгафт адзначаў, што ў штодзённасці чалавек абавязкова сутыкаецца з рознымі «дадатковымі ўзбуджальнікамі», да якіх ён адносіў не толькі тытунь, гарэлку і розныя «вострыя і атрутныя» рэчывы, якія прымаюцца нярэдка і з лячэбнымі мэтамі, але таксама і розныя спагнанні, узнагароды, ордэны, чыны. Ён з запалам даказваў шкоднасць і марнасць гэтых узбуджальнікаў і любіў паўтараць: «Спачатку цукерка, потым цукерка з ромам, потым ром з цукеркай і, нарэшце, чысты ром» (Мітрафанаў Н. Лектар Пётр Лесгафт: сто гадоў назад: Майстры красамоўя. М., 1991).

3. Нагадайце інфармацыйную прамову, якую вы чулі па радыё, тэлебачанні, чыталі ў прэсе, якая вас зацікавіла. Пад-

рыхтуйце спісалае выступленне — адказ на пытанне: чаму яна вас зацікавіла.

НАТХНЯЛЬНАЯ ПРАМОВА

Калі сутнасць інфармацыйнай прамовы — да-несці да слухачоў новую інфармацыю, г. зн. уздзейнічаць на розум, замацаваць новыя звесткі ў памяці, то натхняльная прамова звернута перш за ўсё да пачуццяў, жаданняў людзей. Яна павінна абуджаць глыбінныя, лепшыя душэўныя парывы, схіляць слухачоў да асэнсавання першаснасці абавязку перад уласнай выгадай.

У натхняльнай прамове не прыводзяцца новыя звесткі, факты. Яе мэта — звярнуць увагу слухачоў на ўжо вядомае, але не да канца асэнсаванае, уздзейнічаць у першую чаргу на пачуцці, актывізаваць духоўнае жыццё.

Да прыкладу, выступаючы перад шляхтай у Сойме Рэчы Паспалітай, канцлер Вялікага княства Літоўскага Леў Сапега прысвячае сваю прамову выданню зводу законаў — Статута. Ён не паведамляе новых звестак, якія тычацца права, грамадзянскіх ці палітычных свабод. Яго мэта іншая: падкрэсліць значэнне дадзенага прававога акта для суграмадзян, натхніць іх ідэяй свабоды, замацаванай законам, паказаць, чым нацыя можа ганарыцца, што яна павінна рабіць, каб захаваць гэты набытак:

Абачывалі то ўсіх вякоў людзі мудрыя, што ў
каждой рэчы паспалітай чалавеку пачціваму ні-
чога не маець быці дарожшага над вольнасці...

<...>

І слухна за праўду маем, за што Пану Богу
дзякаваці, што пад панаваннем каралёў іх мі-
ласцяў і вялікіх князёў паноў нашых, тую ўладу і
вольнасць у руках сваіх маем, а правы, самі са-
бе творачы, яко найбольш можам вольнасці
сваёй ва ўсім пасцерагаем; бо не толькі сусед, а

спольны наш абывацель у айчыне, але і сам гаспадар, пан наш ніякае зверхнасці над намі зажываці не можаць, адно толькі, сколькі яму права дапушчаець.

<...>

...Маючы вольнасці свае правам добра абароненыя, таго пасцерагаці, абы вы да судоў і трыбуналаў не толькі людзей добрых, а тых праў нашых добра ўмеетных абіралі, але баячыхся Пана Бога і цнатлівых, каторыя бы не для пажытку свайго ані ку шкодзе бліжняга, для лакомства свайго і для падаркаў права выкручалі, але, простым трыбам ідучы, святой праўды і справядлівасці пасцерагалі, а тую вольнасць, каторай цешымся, уцэласці нам захавалі.

«Душы цудоўныя парывы...»

Чалавекам могуць валодаць добрыя пачуцці, імкненні (цяга да ведаў, міласэрнасць у адносінах да слабых, абяздоленых, супраціўленне жывёльным інстынктам, самакрытычнасць, пачуцці ўласнай годнасці, абавязку, асабістай свабоды і ў той жа час жаданне разумнага кіраўніцтва) і благія (легкадумнасць, бязлітаснасць, раўнадушша, самаўсхваленне, пачуцці помсты, зайздрасці, сквапнасці, рэўнасці).

Натхняльная прамова павінна абуджаць у душах людзей добрыя пачатак, які б дапамагаў перамагаць благія пачуцці.

Да прыкладу, ідэя цнатлівых дашлюбных адносін у сучаснай моладзі лічыцца забабонамі старэйшага пакалення. Час і жыццёвы вопыт прымусілі моладзь звярнуцца да старой ісціны: не пралюбадзейнічай. Сёння, у прыватнасці ў ЗША, пашыраецца рух моладзі за цнатлівыя дашлюбныя адносіны. «Мода на цнатлівасць?» — так з доляй скептыцызму азагалоўлена гэта інфармацыя ў прэсе. Аднак вучоныя-псіхолагі адзначаюць, што,

калі добрыя імкненні сфарміраваны, яны ўстойлівыя ў супраціўленні пачуццям благім. Гэты працэс найчасцей актывізуецца прыкладамі, фактамі — як станоўчымі, так і адмоўнымі. Прывядзём урывак з выступлення ўрача-тэрапеўта:

XX стагоддзе — стагоддзе ўзлётаў і падзенняў чалавецтва, што датычыцца не толькі палітыкі, эканомікі, але і маральнасці. Нам жа выпала жыць у перыяд поўнага заняпаду эканомікі і цесна звязанай з ёй маральнасці.

Мне па роду дзейнасці даводзіцца сутыкацца з бедамі людзей. І, як правіла, у аснове многіх захворванняў ляжаць абыякавасць да свайго здароўя, разбэшчанасць, эгаізм, бяздушныя адносіны да сям'і. У поўнай меры гэта датычыць алкагалізму, курэння, венерычных захворванняў, СНІДу. Уявіце людзей, якія пакутуюць ад гэтых недахопаў, прыгадайце іх неахайнасць у адзенні, цьмяныя, ацёчныя вочы, жоўтую скуру, сапсаваныя зубы. Гэтыя людзі не толькі неахайныя звонку. Страшна, што такія неахайныя яны і знутры. Крайняя нястрыманасць ва ўчынках, неразборлівасць у сродках, грубасць, нецярпімасць, нават нянавісць характарызуюць паводзіны гэтых людзей.

<...>

Венерычныя захворванні: сіфіліс, ганарэя, трыхаманоз — як барометр, які чуйна рэагуе на самыя найменшыя змены ў маральным здароўі грамадства. Венералагі адзначаюць, што за апошнія 2—3 гады крывая захворванняў на сіфіліс і ганарэю рэзка пайшла ўгару. Венерычныя хваробы — гэта хваробы разбэшчанасці: яны паражваюць у асноўным тых, хто не захоўвае нормы сексуальных адносін, уступае ў палавую сувязь з малазнаёмымі людзьмі.

Такім людзям трэба памятаць яшчэ пра адну рэальную смяротную пагрозу — СНІД. Па-мойму, абсалютна беспадстаўна некаторыя спецыялісты гавораць аб тым, што ў нашай краіне СНІД не павінен атрымаць такога маштабнага распаўсюджвання, як за мяжой. Довад адзіны — моцныя маральныя асновы нашага грамадства.

Але няўжо жыццё не пераконвае нас у адваротным? Вялізныя чэргі каля вінна-гарэлачных аддзелаў, павелічэнне колькасці малалетніх (і не толькі малалетніх) алкаголікаў, прастытутаў, наркаманаў і, як вынік, рост злачыннасці. Гэта паказчыкі нашага маральнага здароўя?

Учынкамі людзей, гавораць псіхолагі, кіруюць інтарэсы, якія з'яўляюцца штуршком для фарміравання пачуццяў, імкненняў. Грамадскія інтарэсы могуць не супадаць з асабістымі. Напрыклад, у асабістых інтарэсах людзей, каб падаткі былі меншыя. Але ў інтарэсах грамадства — падтрымліваць узровень падаткаў у разумных межах, каб, па-першае, за кошт падаткаў забяспечыць эфектыўную жыццядзейнасць тых дзяржаўных устаноў, якія грамадству неабходныя, але самі даходаў не маюць і, значыць, утрымліваць сябе не могуць (армія, міліцыя, суд, дзяржаўныя чыноўнікі), а, па-другое, каб пры дапамозе падаткаў падтрымліваць жыццёвы ўзровень маламаёмных слаёў насельніцтва (бясплатныя дзяржаўныя медыцына, адукацыя, бібліятэкі, розныя сацыяльныя льготы).

У сувязі з гэтым, калі прамоўцу ў перадвыбарнай кампаніі трэба казаць натхняльную прамову, прысвечаную дэпутацкай праграме, у якой, у адрозненне ад праграмы саперніка, няма прывабных заяў пра паніжэнне падаткаў, ён павінен выбраць сваёй мэтай жаданне людзей пачуць праўдзівую інфармацыю аб стане грамадства і рэальную, разумную праграму яго развіцця.

Натхняльная прамова павінна абапірацца на ўзаемную патрэбу грамадства і кожнага чалавека ў разважлівай згодзе інтарэсаў.

Натхняльная прамова найчасцей гаворыцца перад мерапрыемствам, калі людзі павінны пэўным чынам дзейнічаць. Мэта такой прамовы — стварыць душэўны настрой, неабходны для паспяховага выканання дзеянняў. З натхняльнай пра-

мовай звяртаюцца да воінаў іх камандзіры перад важнымі бітвамі, грамадскія, дзяржаўныя лідэры — да насельніцтва перад выбарамі, іншымі грамадска значнымі мерапрыемствамі.

Падставай для натхняльнай прамовы, як правіла, з'яўляецца падзея, што мае адбыцца. Аднак яна не апісваецца ў прамове, пра яе не паведамляецца новая інфармацыя. Падзея сцісла характарызуецца з пункту погляду яе грамадскай значнасці. Да прыкладу, у прамове Пятра I¹ перад Палтаўскай бітвай (1709) гэтая падзея вызначаецца як «час, які вырашыць лёс Айчыны». Характарыстыка дадзена вобразная, яна выклікае яркія асацыяцыі, моцныя пачуцці. У сувязі з гэтай падзеяй прамоўца акцэнтуюе ўвагу на тым, як павінны паводзіць сябе яе ўдзельнікі. Але робіць гэта не прама, заклікаючы дзейнічаць пэўным чынам, а апасродкавана, уздзейнічаючы на лепшыя асабістыя якасці, добрыя пачуцці, высакародныя імкненні (абавязак мужчыны абараняць свой род, дом, Айчыну, праваслаўную веру; пачуццё ўпэўненасці ў сваіх сілах; святасць абавязку, прыклад у гэтым цара):

Воіны! Вось прыйшоў час, які вырашыць лёс Айчыны. І так не павінны вы думаць, што б'яцця за Пятра, але за дзяржаву, Пятру ўручаную, за род свой, за Айчыну, за праваслаўную нашу веру і царкву. Не павінна вас таксама бянтэжыць слава непрыяцеля, быццам бы непераможнага, хлусню гэтую вы самі сваімі перамогамі над ім неаднаразова даказвалі. Майце ў бойцы перад вачыма вашымі праўду і Бога, які дапамагае вам. А пра Пятра ведайце, што яму жыцця яго не шкада, толькі б жыла Расія ў шчасці і славе дзеля дабрабыту вашага.

Аднак не толькі напярэдадні якіх-небудзь падзей, што здараюцца ў нашай рэчаіснасці, гу-

¹ Строгіх дакументальных запісаў прамовы не захавалася. Прамова дайшла да нас у пераклазе рэктара Кіева-Магілянскай акадэміі Феафана Пракаповіча.

чаць натхняльныя прамовы. Яны могуць служыць умацаванню духу. Такую ролю выконваюць пропаведзі.

Напрыклад, хрысціянская пропаведзь прызначана для таго, каб падкрэсліць значэнне заповедзяў Хрыста, абвастрыць у святдомасці слухачоў уяўленне аб тым, што добром для чалавека з'яўляецца жыццё ў згодзе з хрысціянскай мараллю.

Непрасветленая святдомасць чалавека шукае знешняй велічы, пакланяецца бачнай сіле; але не гэта дае яму Евангелле...¹

<...>

Кожная душа, якая знайшла Ісуса Хрыста, ад гэтага часу ведае, што чалавек — не адзінокі вандроўнік, якога няма каму паклікаць у чорнай касмічнай пустыні, а — дзіця Божае, саўдзельнік боскіх задумаў. Той, хто ўвасобіўся на зямлі, паказаў людзям на іх вышэйшае прызначэнне, асвятліў і адухавіў чалавечую прыроду, пасеяўшы ў ёй насенне бясмерця. У Яго асобе заповітны і неспасціжны Тварэц (Бог-бацька) стаў блізкі нам, і гэта напайнае жыццё радасцю, прыгажосцю, сэнсам. Няма больш «палохаючага маўчання бездані», над усім — святло Хрыстова і любоў Нябеснага Бацькі...

...Царства Божае ўжо існуе; у прыгажосці свету і там, дзе паміж людзей перамагае добро, у сапраўдных вучняў Госпада, у святых і падзвіжніках, у тых, хто хоча ісці за Ім, хто не пакінуў Хрыста сярод цяжкіх выпрабаванняў Яго Царквы...

Дай жа нам, божы Настаўнік, моц іх веры, нязломнасць іх надзеі і агонь іх любові да Цябе. Калі, заблудзіўшыся на жыццёвым шляху, мы прыпынімся, не ведаючы, куды ісці, дай і нам

¹ Евангеллі (ад грэч. euangélion — добрая вестка) — раннехрысціянскія творы, якія распавядаюць аб зямным жыцці Ісуса Хрыста. Аўтарамі лічацца апосталы Матфей, Марк, Лука, Іаан. Евангеллі былі напісаныя на грэчаскай мове, а не на арамейскай, якой карысталася насельніцтва Палесціны.

убачыць у цемры Твой лік. Скрозь роў і грукат тэхнічнай эры, такой магутнай і адначасова такой жабрачай і нядужай, навучы слухаць цішыню вечнасці і дай пачуць у ёй Твой голас, Твае ўсяляючыя мужнасць словы: «Я з вамі ва ўсе дні да сканчэння веку» (Мень А. Сын чалавечы).

Слова святара звернута да самых глыбіняў свядомасці і душы чалавека, да самых трывожных пачуццяў: хто я? што я ў Сусвеце? Яно ўціхамірае трывогу, дае чалавеку магчымасць асэнсаваць сваё прызначэнне на Зямлі (не адзінокі, нікому не патрэбны вандроўнік, а любімае дзіця Божае), натхняе мацаваць дух, каб адпавядаць свайму прызначэнню.

Натхняльныя прамовы гучаць і ў звычайным жыцці. Іх гавораць, калі ўзнікае неабходнасць падтрымаць кагосьці ў цяжкія хвіліны жыцця, усяліць веру. Успомнім верш-пасланне Аляксандра Сяргеевіча Пушкіна сасланым у Сібір дзекабрыстам, сярод якіх былі яго і проста знаёмыя, і сябры, і ліцэйскія браты Пушчын, Кюхельбекер («Во глубине сибирских руд...»). У вершы словы падтрымкі, веры ў тое, што не згаснуць лепшыя пачуцці гэтых людзей у цяжкіх выпрабаваннях.

Для натхняльных прамоў выбіраюцца тэмы, здольныя закрануць добрыя пачуцці, узвысіць чалавека.

Такія прамовы прысвячаюцца звычайна сяброўству, гонару, абавязку, адданасці, годнасці — тым якасцям, якія надаюць асобе высакароднасць.

Прывядзём шэраг характэрных тэм, запазычаных з твораў Максіма Багдановіча:

- а) Вось сімвал твой, забыты краю родны!
- б) І вее верш мой дзіўнай казкай...
- в) Зорка Венера ўзышла...

Стрыманасць і годнасць

Калі інфармацыйная прамова патрабуе ў першую чаргу праўдзівасці, аб'ектыўнасці ў падачы звестак, то натхняльная прамова — шчырасці ў выяўленні пачуццяў. Сапраўднаму пачуццю ўласцівы стрыманасць і годнасць. Сентыментальнасць, залішняе эмацыянальнасць робяць тон прамовы няшчырым, а прамоўца губляе ў вачах слухачоў годнасць, таму што не ўмее належным чынам выканаць сваю справу. Прамоўца павінен строга аднесціся да выбару эпітэтаў, метафар. Натуральнае жаданне прамоўцы пра вялікае і прыгожае сказаць як мага ярка. Аднак кожнае яркае слова павінна быць не проста яркім, кідкім убраннем, а выяўленнем сутнасці, г. зн. павінна быць змястоўным. «Зямлю бацькоў я так люблю, што ненавідзець маю права!» (*Рыгор Барадулін*). Нечаканае, запамінальнае спалучэнне: «ненавідзець маю права!» Але яно дакладна, праўдзіва перадае сэнс любові (не славу яе люблю, яе самую, яе прыгожую прыроду, працавітых людзей, і ненавіта любоў вымушае не раўнадушна, а з болей-нянавісцю адносіцца да таго (ці тых), хто разбурае, губіць прыгажосць. Гэта вельмі наглядны прыклад таго, як цяжка аўтару (і важна для тэксту) знайсці моўны сродак, які дакладна выразіць думку.

Стрыманасць патрэбна як у выяўленні пачуццяў, так і пры іх апісанні.

Якімі эпітэтамі магчыма перадаць аўдыторыі, напрыклад, значэнне самаахвярнай дзейнасці чалавека дзеля дабрабыту айчыны? Перадаць сутнасць і значэнне справы менавіта таго чалавека, каму прысвечана прамова? Словы *вялікі, геніяльны* можна аднесці да многіх таленавітых людзей. Але кожны з іх паказаў сябе ў канкрэтнай справе, таму неабходна знайсці такі прыём, які

мог бы дапамагчы выказаць тое, чым адметны герой прамовы.

Аўтар прамовы, прысвечанай 100-годдзю Максіма Гарэцкага (адзначалася ў 1993 г.), не прыбавіў да гэтага прозвішча ніводнага эпітэта, правільна палічыўшы, што сама назва *Максім Беларус* не патрабуе вобразных дапаўненняў: «Сённяшні дзень дазваляе нам аб'ектыўна ацаніць жыццё і творчасць Максіма Беларуса, як называў сам сябе даволі часта М. Гарэцкі. І мне здаецца, што гэтымі словамі сказана ўсё». «Усё, г. зн. галоўнае, пра што хацеў сказаць аўтар прамовы, утрымліваецца ў саманазве *Беларус*: гэта беларускасць, нацыянальны дух і нацыянальная свядомасць у творчасці і светапоглядзе Максіма Гарэцкага (гл. тэкст прамовы П. Краўчанкі, міністра замежных спраў Рэспублікі Беларусь у 1990—1994 гг., на с. 144—146, заданне 2).

Пафас прамовы, г. зн. яе эмацыянальны ўзровень, павінен адпавядаць значэнню таго, чаму прысвечана прамова. Празмернае ўсхваленне, альбо сентыментальнасць, альбо спрошчанасць пачуццяў, прымітывізм — прыметы няўмення прамойцы належна ахарактарызаваць прадмет прамовы.

Параўнаем два выказванні, якія без каментарыяў даюць уяўленне аб тым, дзе пафас прамовы выяўляецца ў адпаведнасці са значэннем тэмы, дзе звязаны да спрошчанасці.

На свеце няма малых народаў... Веліч народа зусім не вымяраецца яго колькасцю, падобна да таго, як веліч чалавека не вымяраецца яго ростам (В. Гюго).

Любая краіна становіцца багацейшай і прыгажэйшай, калі сэрцы яе народаў сагрэтыя дружбай да іншых народаў (М. С. Хрушчоў).

Прамоўцу неабходна ўлічваць інтэлектуальны ўзровень аўдыторыі, накірунак яе інтарэсаў. Аднак пачуццё годнасці не павінна дазваляць непаводна

важліва аднесціся да публікі, спрасціўшы прамову да прымітыўнага ўзроўню. Псіхолагі адзначаюць, што чым больш недалёкія людзі ў штодзённым жыцці, тым больш менавіта па гэтай прычыне яны не прабачаць прамойцы намёку на іх някемлівасць.

КАНСУЛЬТАЦЫЯ

Натхняльная прамова звернута да пачуццяў, таму неабходна ведаць, што:

гаварыць пра пачуцці трэба ў той меры, у якой гэтага жадаюць слухачы. Людзі ж аддаюць перавагу тактычным, стрыманым адносінам да сферы пачуццяў;

лепш звяртацца да фактаў, якія выклікаюць эмоцыі, чым да саміх эмоцый;

калі прамойца звяртаецца да благіх пачуццяў, жадаючы выклікаць агіду да іх, трэба ведаць, што нельга ўвесь час трымаць слухачоў у прыгнечаным стане духу; неабходна закончыць прамову ўпэўненасцю, надзеяй, што светлы пачатак пераможа;

калі прамойца звяртаецца да добрых пачуццяў, ён таксама павінен адчуваць меру, не правакаваць слухачоў бачыць усё ў ружовым святле.

ПЫТАННІ

1. Якая галоўная мэта натхняльнай прамовы?
2. Чым адрозніваецца выкарыстанне фактаў, прыкладаў у натхняльнай і інфармацыйнай прамовах?

ЗАДАННІ

1. Вывядзіце, якія тэмы найбольш адпавядаюць натхняльнай прамове, якія — інфармацыйнай. Пісьмова выкладзіце аргументы.

- а) Горад нашага дзяцінства.
- б) Горад, у якім мы жывём.
- в) Стан грамадзянскіх свабод у нашай краіне.

г) Што значыць свабодны грамадзянін у свабоднай краіне.

2. Прааналізуйце тэкст з пункту погляду натхняльнай прамовы: а) якая пастаўлена мэта; б) асаблівасці выкарыстання фактаў, прыкладаў; в) які выраз, на ваш погляд, выконвае ролю апорнай дэталі; г) ці прымальнае для дадзенага тэксту патрабаванне: болей звяртайцеся да фактаў, якія выклікаюць эмоцыі, чым да саміх эмоцый (прамова П. Краўчанкі, міністра замежных спраў Рэспублікі Беларусь у 1990—1994 гг.).

Шаноўная грамада!
Дарагія суайчыннікі!
Спадарыні і спадары!

Чацвёрты раз запар тут, у гэтай зале, праводзіцца нацыянальная вечарына, прысвечаная лепшым сынам нашай Бацькаўшчыны. У 1990 годзе мы заклалі падмурак гэтай традыцыі і не здрадзілі ёй. Спадзяюся, што не адмовімся ад яе і ў наступным годзе.

Сёння нас сабраў тут і яднае выдатны сын Зямлі беларускай Максім Гарэцкі, залаты юбілей якога — 100-годдзе з дня нараджэння шырока адзначалася на Беларусі. У пачатку лістапада запланавана і будзе праводзіцца вечарына з вялікай мастацкай фотавыстаўкай у гонар Максіма Гарэцкага ў Парыжы, у штаб-кватэры ЮНЕСКА. Спадзяюся, што яна адбудзецца з маім удзелам і абавязкова з удзелам Радзіма Гарэцкага, старшыні Згуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына», віцэ-прэзідэнта АН РБ.

Сённяшні дзень дазваляе нам аб'ектыўна ацаніць жыццё і творчасць Максіма Беларуса, як называў сам сябе даволі часта М. Гарэцкі. І мне здаецца, што гэтымі словамі сказана ўсё. Няхай гісторыкі літаратуры спрачаюцца наконт таго, кім быў М. Гарэцкі, да якога жанру, якой літаратурнай школы аднесці яго творчасць. Няхай ён будзе, як лічаць многія, роданачальнікам сучаснага экзістэнцыялізму ў нашай літаратуры, які магутна ўзвышаецца паміж славутымі фігурамі Альбера Камю і Акутагавы, якія ўступілі ў творчае жыццё значна пазней за яго. Для мяне галоўнае ў яго творчасці і светапоглядзе — бе-

ларускасць, нацыянальная свядомасць. Веліч Максіма Беларуса, на мой погляд, у тым, што, дзякуючы яго выдатным творам, яго выдатным літаратурным і мовазнаўчым здольнасцям, паступова выпявала наша нацыянальная літаратурная мова і завяршыўся працэс яе канчатковага афармлення. Гэты працэс, які пачаўся ў другой палове XIX стагоддзя, быў паспяхова завершаны дзякуючы нашым духоўным настаўнікам і павадырам у 20 — 70-я гады. У той жа час М. Гарэцкі захаваўся ў сэрцах многіх як адзін з лепшых гораха любімых настаўнікаў Віленскай беларускай гімназіі. Я ўспамінаю, як некалькі гадоў назад, у гасцінных Бартулёў, з захапленнем расказвала пра яго наша выдатная паэтка Наталля Арсеннева, якая па-дзявочы шчыра была закахана ў свайго настаўніка беларускай мовы. І хто яго ведае, каб не было Максіма Беларуса, магчыма, не было б і нашай нацыянальнай паэткі, 90-годдзе якой мы адзначалі літаральна некалькі дзён назад.

І як не прыгадаць тут Вільню, якая стала калыскай беларускай культуры, якая выгадала не аднаго волата слова, і дзе зусім нядаўна, 1 верасня, я меў гонар прымаць удзел у аднаўленні дзейнасці беларускай гімназіі.

Веліч Максіма Гарэцкага ў тым, што ён адным з першых закладваў цагліны ў падмурак беларускай прозы. Ужо першы зборнік апавяданняў «Рунь», які быў выдадзены ў 1914 годзе, паказваў яго як самабытнага і глыбокага мастака.

Аднак мала, вельмі мала часу падараваў Максіму Гарэцкаму лёс. У дваццаць адзін год ён выдае зборнік «Рунь», і тут жа выбухае першая сусветная вайна. Кровапралітныя баі ва Усходняй Прусіі, цяжкае раненне, бясконцыя шпіталі. Яго запіскі таго часу «На імперыялістычнай вайне» (1926 г.), твор, які можна паставіць на адну паліцу з сусветна вядомымі раманамі Рэмарка, Барбюса, Хэмінгуэя, прысвечанымі той жа вайне.

Прыходзіцца нават сёння здзіўляцца феномену Максіма Гарэцкага. Ён быў бадай што са-

мым адукаваным чалавекам сярод нашых старэйшых пісьменнікаў.

Выкарыстоўваючы ўсе мастацкія жанры, ён піша крытыку, тэорыю і гісторыю літаратуры, састаўляе хрэстаматыі, першыя беларуска-рускія слоўнікі, выдае газеты і фальклорныя зборнікі, піша крытычныя артыкулы, літаратуразнаўчыя працы, чытае лекцыі, збірае народныя песні.

Убачыць Беларусь незалежнай дзяржавай было заповітнай марай Максіма Гарэцкага, як і мы сёння, ён хацеў, каб яго старонка была «нараўні» з іншымі «крэпчайшымі» народамі, сапраўды верыў, што ў хуткім часе «ачуняе» яго родны край і «закрасуецца прад відамі другіх народаў сваімі арыгінальнымі, самабытнымі, рознымі прыгажосцямі». Ён не губляў надзеі на дасягненне Беларуссю паўнацэннай дзяржаўнай суверэннасці. Сродкамі літаратуры здзяйсняў сапраўды грамадзянскі подзвіг, імкнуўся паказаць іншым народам, «што за народ такі беларускі ёсць», жадаў, каб беларуская літаратура несла свой дар усяму чалавецтву.

Кароткае жыццё гэтага шматбакова надзеленага талентамі чалавека, якога знішчыла жорсткая таталітарная сістэма сталінізму, — суцэльны подзвіг. Высокі подзвіг служэння радзіме, народу, сваёй «Матцы-зямлі Беларусі». І таму сёння ён па праву сярод тых, хто складае наш залаты нацыянальны іканастанс, сярод сваіх вялікіх сяброў-паплечнікаў: Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, Алеся Гаруна. Ён вялікі сын нашага народа, вялікі беларускі пісьменнік, які паказвае нам сваёй самахварнасцю, як трэба ісці па шляху незалежнасці. Па тым шляху, пра які цудоўна сказаў Рамэн Ралан: «Круты гэты шлях, камяністы, але насуперак усяму цудоўны. Было б з-за чаго крывяніць ногі». І мы будзем гэта рабіць, колькі ў кожнага будзе сіл, дзеля нашай святой Беларусі.

Жыве і векі вечныя будзе жыць Беларусь!

1993 г.

ПРАМОВА, ЯКАЯ ЗАКЛІКАЕ ДА ДЗЕЯННЯ

Кожны чалавек і грамадства ў цэлым узаемна зацікаўлены ў тым, каб іх жыццё было арганізавана разумна і вяло да дабрабыту. Працэс арганізацыі можа адбывацца ў дырэктыўнай форме (указы, распараджэнні органаў улады, кіраўнікоў прадпрыемстваў, устаноў, бацькоўскія забароны або дазволы).

У прыняцці пэўных рашэнняў людзі могуць быць незалежныя ад дырэктыў. Задача прамоўцы ў падобных сітуацыях — схіліць слухачоў да сваёй думкі, заклікаць іх зрабіць менавіта тое, аб чым просіць, да чаго заклікае.

Бадай, найбольш часта ў грамадстве гучаць заклікі з вуснаў камерсантаў. Асноўная мэта камерцыйных заклікаў — рэклама, задача якой: выклікаць у чалавека патрэбу купіць, купіць менавіта ў дадзенай фірмы тую ці іншую рэч, прадукт, укладзі грошы ў дадзены банк, карыстацца паслугамі дадзенага турыстычнага агенцтва і г. д. З рэкламнымі прамовамі-заклікамі камерсанты выступаюць у прэсе, па радыё і тэлебачанні. Гэтыя прамовы, як правіла, невялікія па аб'ёму. Заклік у іх перадаецца часцей за ўсё не прама (купіце, набудзьце і г. д.), а праз кідкую характарыстыку тавару і паслуг, выстаўленне іх «у лепшым выглядзе», падкрэсліванне надзейнасці, выгаднасці здзейсненай менавіта з імі здзелкі:

- «У лепшым выглядзе» { Аўтобус, які адчувае сябе
выдатна і на гарадскіх
магістралях, і ў сельскай
мясцовасці;
- Выгады { — рухавік на дызельным
паліве;
— мадыфікацыя — па
вашаму заказу;

Выгады

{ — цэны завода-вытворцы, але ў Паўлаўск ехаць не трэба! Аўтобусы ўжо ў Мінску!

Надзейнасць

{ Афіцыйны дылер¹ на тэрыторыі Беларусі ПКП «ІВК» гарантуе сервіснае абслугоўванне і пастаўку запчастак, якія, аднак, могуць зусім не спатрэбіцца!

Заклікі сацыяльныя маюць самыя разнастайныя мэты, накіраваныя на паляпшэнне жыцця грамадства: падтрымаць грамадскія арганізацыі пры правядзенні імі дабрачынных мерапрыемстваў, аказаць дапамогу органам правапарадку ў пошуках злачынцы, прыняць удзел у зборы сродкаў для лячэння цяжкахворага, у добраўпарадкаванні роднага горада (вёскі), падтрымаць патрабаванні бясплатных школьных снеданняў, рэформ вучэбнага працэсу. Да прыкладу:

Дапамажыце дзяўчынцы!

Прычыны закліку

{ 52 дні знаходзіцца ў непрытомнасці ў аддзяленні рэанімацыі Мінскай абласной інфекцыйнай бальніцы 4-гадовая Вераніка з дыягназам мэнінгаэнцэфаліт.

Сутнасць закліку

{ Надзея толькі на імартныя лякарствы «Фартум» і «Інстэнон». Адлік жыцця дзяўчынкі ідзе літаральна на хвіліны. Просьба да ўсіх, хто можа дапамагчы хутка адшукаць дэфіцытныя лякарствы: тэлефануйце ў бальніцу...

¹ Дылер (ад англ. dealer) — 1) агент па продажы (асабліва аўтамабіляў); 2) гандляр.

Сацыяльныя прамовы-заклікі звернуты да вы-сакародных пачуццяў людзей, разлічаны на разу-менне і спачуванне. Таму ў іх галоўнае не кідкія, яркія фразы, а дакладнасць у фармулёўцы пры-чыны і сутнасці звароту. Безумоўна, гэтая даклад-насць — не бяздушная, выкладзеная сухой фра-зай, але прасякнутая стрыманым хваляваннем за чыйсьці лёс (52 дні без прытомнасці, адлік ідзе на хвіліны, надзея толькі на...). Калі б гэты тэкст ствараўся ў атмасферы раўнадушша, гучаў бы ён не заклікам аб дапамозе, а проста аб'явай, чар-говай інфармацыяй з жыцця горада:

Хворай з дыягназам менінгаэнцэфаліт тэрмі-нова патрабуюцца лякарствы «Фартум» і «Інс-тэнон».

Водгукаў такая аб'ява ў параўнанні з вышэй-прыведзеным тэкстам мела б меней: на яе адгук-нуліся б пераважна тыя, хто сам пабываў у безвы-ходным становішчы і на ўласным вопыце ведае, як бывае патрэбная дапамога людзей.

Заклікі, звернутыя да асобы, яе ўнутранага свету, маюць на мэце актывізаваць імкненне лю-дзей да самаўдасканалення, намаганне змяніць згубныя звычкі сваёй натуры.

Па сутнасці, заклікам да спасціжэння ўнутра-най культуры чалавека («Будзем даўгавечныя як людзі і як народ») з'яўляецца кніга Дзмітрыя Ліхачова «Пісьма о добром и прекрасном», пры-свечаная моладзі:

Усё, аб чым я гавару з маладымі чытачамі ў гэтай кнізе, — заклік да інтэлігентнасці, да фі-зічнага і маральнага здароўя, да прыгажосці здароўя. Будзем даўгавечныя як людзі і як народ!

Вельмі часта такія заклікі звернуты да лю-дзей, якія пацярпелі жыццёвае крушэнне, і звы-чайна суправаджаюцца прапановай канкрэтнай да-памогі, шансу ўпарадкаваць жыццё.

Так, сусветна вядомы французскі футбаліст Мішэль Плаціні звярнуўся з заклікам да маладых французаў даць бой згубным схільнасцям. Адна-часова прапанаваў моладзі займацца спортам на сваім «Вялікім стадыёне» ва Усходніх Пірэнеях: «Я ў іх нічога не патрабую. Ні капейкі. Толькі адно — яны павінны сур'ёзна займацца спортам: футболам, баскетболам, тэнісам, не мае значэння чым, толькі каб пазбегнуць ап'янення тытунём, алкаголем ці наркотыкамі, якія калечаць іх жыццё.

<...>

Няхай паліцыя робіць сваю справу і займаецца «дылерамі», дробнай шпаной. У мяне ж няма паліцэйскай дубінкі. Толькі мой фонд і тыя словы, якія я магу сказаць. На франтоне ўсяго майго жыцця вялікімі літарамі высечаны такі лозунг: «Ёсць толькі адзін наркотык — гэта спорт».

Сутнасць закліку Плаціні — выклік чалавечай слабасці («За тых, хто пацярпеў крушэнне, — у бой!»):

Сутнасць
закліку

Дык вось, згуляем у «абводку» з наркотыкам, заб'ём яму як мага болей галоў, выйграем у яго «поле», узарвём, нібы дынамітам, добра арганізаванымі атакамі яго «бетонную» абарону. Не дадзім яму захапіць нас, абаронім сябе дакладнымі ўдарамі, цвяроза нанесенымі ў неабходны момант і ў неабходным месцы. Забяром у яго мяч.

Прычыны
закліку

Таму што мяч — гэта пакутлівыя перажыванні з-за перспектывы застацца без работы, страх стаць нікім, апынуцца на абочыне грамадства і страціць той дастатак, які грамадства можа прапанаваць, праўда, вельмі дарагой цаной!

Палітычныя заклікі актывізуюцца ў перыяд выбараў у мясцовыя, вышэйшыя органы ўлады,

у час падрыхтоўкі да палітычных мерапрыемстваў (рэферэндуму, мітыngu, акцыі пратэсту), пры наступах крызісу ў эканоміцы і палітыцы, калі патрабавецца экстраннае рашэнне набалелых у грамадстве праблемаў. Да прыкладу, урывак са звароту Федэрацыі прафсаюзаў Беларусі:

Прычыны
звароту

...Многія прапановы прафсаюзаў па выхаду з крызісу пакінуты без увагі. Вярхоўны Савет да сённяшняга дня так і не прыняў рашэння аб прызначэнні новых выбараў, хоць аб гэтым і абвешчана ў заяве Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь яшчэ 29 кастрычніка 1992 года.

Сутнасць
звароту

Між тым відавочна, што патрабавецца змена палітыкі і прыярытэтаў. Таму з поўнай падставай мы звяртаемся да вас за падтрымкай і прапаноўваем адказаць на пытанне: «Ці падтрымліваеце вы патрабаванне прафсаюзаў Беларусі аб прызначэнні даты выбараў у Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь не пазней за сакавік 1994 года?»

Асаблівае патрабаванне да палітычнага закліку — прычыны звароту павінны быць дастаткова аргументаваныя, а сам тэкст — лаканічны і даступны разуменню шырокіх слаёў насельніцтва.

Неабходна матываваць заклік да дзеяння

«Пераадолей ляноту. Вучыся добра. Веды неабходныя ў жыцці» — як часта паўтараюць гэты заклік школьныя настаўнікі... Часта, таму што ён не знаходзіць належнага водгуку ў большасці вучняў. Чаму заклік застаецца безвыніковым? І ці заўсёды безвыніковасць абумоўлена няўменнем прамоўцы стварыць добрую прамову-заклік?

Існуюць аб'ектыўныя, што не залежаць ад прамоўцы, прычыны, па якіх заклік можа не заўсёды выклікаць рэакцыю слухачоў.

У першую чаргу, гэта псіхалагічная негатыўнасць слухачоў успрыняць які-небудзь заклік. Як яшчэ не гатовыя нашы вучні, напрыклад, да асэнсавання таго, што значыць адукацыя ва ўмовах рынку. У зусім нядаўнім мінулым наша грамадства жыло ва ўмовах сацыялістычнай планавай эканомікі, якая была заснавана не на попыце і прапанове (рынкавых адносінах), а на прынцыпе каманднага размеркавання сыравіны, прадукцыі, а таксама і працоўнай сілы, заробтнай платы і г. д.). Прэстыжнасць прафесіі вызначалася не ступенню разумовых намаганняў, а існаваўшымі льготамі, якія давала дзяржава, каб прыцягнуць у тую ці іншую сферу вытворчасці працоўную сілу (напрыклад, паўночныя надбаўкі, нечарговае атрыманне жылля). Рынак у нас пачаў фарміравацца ў 80-я гады ў выніку перабудовы палітычнай і эканамічнай сістэмы былога СССР. Аднак хутка рынак запатрабуе высокакваліфікаваную працоўную сілу. І прэстыжнасць прафесіі, а значыць, і высокі заробак будуць залежаць, як гэта ўласціва рынку, ад узроўню выкарыстання разумовай працы. лепшы шанец у жыцці рынак дасць людзям адукаваным. Калі гэта рэалія будзе асэнсавана нашым грамадствам, тады і прыведзены вышэй заклік будзе пачуты значна большай колькасцю маладых людзей.

Не выклікае, як правіла, чаканай рэакцыі і заклік, недастаткова ці зусім нематываваны, так званы «голы заклік» (*Не абыходзься з людзьмі дрэнна; Паводзь сябе прыстойна; Галасуй за дэмакратыю...*). Выключэнне складае заклік да дзеянняў, да якіх слухачы падрыхтаваны або атрыманымі раней звесткамі, або самой жыццёвай сітуацыяй. Напрыклад, заклік экалагаў, медыкаў да асцярожнасці пры выкарыстанні атамнай энергіі, да пошуку больш бяспечных відаў энергіі будзе падтрыманы беларусамі без дадатковай матыва-

цыі, бо самым пераканаўчым матывам адмоўных адносінаў да гэтага віду энергіі з'яўляецца жыццёвы вопыт, атрыманы ў выніку аварыі на Чарнобыльскай АЭС.

Прааналізуем на канкрэтным прыкладзе, што такое матывацыя ў прамове-закліку (Д. С. Лихачев. Письма о добром и прекрасном. — Письмо тринадцатое. О воспитанности).

Асноўны матыў — «шматвяковае імкненне людзей быць лепшымі, жыць зручней і прыгажэй», г. зн. імкненне да псіхалагічнага і маральнага камфорту, які ў значнай ступені залежыць ад умення правільна паводзіць сябе з іншымі людзьмі. Каб матыў быў успрыняты, аўтар звяртаецца да розных пачуццяў: упэўненасці, уласнай годнасці, крытычнай самаацэнкі і інш.

У самым пачатку пісьма аўтар фармулюе мэту, даступную для ўсіх, таму што падкрэслівае: добрае выхаванне можна атрымаць у самога сябе.

Атрымаць добрае выхаванне можна не толькі ў сваёй сям'і ці ў школе, але і... у самога сябе.

Мэта сфармулявана нечакана, што прыцягвае ўвагу аўдыторыі. Такая мэта ставіць усіх у роўныя ўмовы (не магчымасці сям'і, не прэстыжнае акружэнне, а ты сам), што ўспрымаецца аўдыторыяй з пачуццём удзячнасці і з жаданнем апраўдаць такія адносіны да сябе аўтара. Акрамя таго, аўдыторыя настройваецца не на пасіўнае ўспрыманне ведаў аб тым, што такое выхаванне (пашырэнне кругагляду ў гэтай сферы), а на актыўнае выкарыстанне ўсяго, што будзе пачута, у асабістым жыцці.

Жаданне аўдыторыі абуджана. Што патрэбна для яго рэалізацыі? Аўтар не называе нічога такога, што было б недаступна кожнаму з чытачоў яго пісьма, г. зн. што магло б аслабіць матывацыю:

Трэба толькі ведаць, што такое сапраўдная выхаванасць.

Перш чым гаварыць аб тым, якія гэтыя веды, аўтар надае гутарцы даверлівы тон («сам сябе зусім не лічу ўзорна выхаваным»), таму яго думкі — не павучальныя «рэцэпты»; яны — вынік пражытых гадоў, яны простыя, але трымацца іх у кожнай жыццёвай сітуацыі бывае няпроста. Тым самым матывацыя ўдакладняецца: імкненне да добрага выхавання як да ўзору, да ідэалу. Значыць, не павінна быць месца адчаю пры няўдачах:

Я не бяруся даваць «рэцэпты» выхаванасці, таму што сам сябе зусім не лічу ўзорна выхаваным. Але сакімі-такімі думкамі я хацеў бы падзяліцца са слухачамі.

Гэтыя словы аўтара пісьма — у той жа час прыклад крытычных адносін да сябе, патрабавальнай самаацэнкі.

Пачынаючы гутарку аб тым, што такое добра выхаваны чалавек, аўтар імкнецца развіць крытычны пачатак у сваіх слухачоў. Ён прыводзіць канкрэтныя прыклады — антыподы выхаванасці, звяртаецца да пачуццяў супраціўлення, барацьбы і пераадолення і, як вынік, нараджэнню пачуцця самапавагі:

Я перакананы, напрыклад, што сапраўдная выхаванасць выяўляецца перш за ўсё ў сябе дома, у сваёй сям'і, у адносінах са сваімі роднымі.

Калі мужчына на вуліцы прапускае наперад сябе незнаёмую жанчыну (нават у аўтобусе!) і нават адчыняе ёй дзверы, а дома не паможа стомленай жонцы вымыць посуд, — ён нявыхаваны чалавек.

Калі са знаёмымі ён ветлівы, а з хатнімі раздражняецца па ўсякім выпадку, — ён нявыхаваны чалавек.

Калі ён не лічыцца з характарам, псіхалогіяй, звычкамі і жаданнямі сваіх блізкіх, — ён нявыхаваны чалавек.

Калі ўжо ў дарослым стане ён як належнае прымае дапамогу бацькоў і не заўважае, што

яны самі ўжо маюць патрэбу ў дапамозе, — ён нявыхаваны чалавек.

Калі ён гучна заводзіць радыё і тэлевізар альбо проста гучна размаўляе, калі хто-небудзь дома рыхтуе ўрокі ці чытае (няхай гэта будучы яго маленькія дзеці), — ён нявыхаваны чалавек і ніколі не зробіць выхаванымі сваіх дзяцей.

Калі ён любіць пакепліваць (жартаваць) з жонкі ці дзяцей, не шкадуючы іх самалюбства, асабліва пры чужых людзях, то тут ужо ён (прабачце мне!) проста дурань.

Выхаваны чалавек ва ўсіх адносінах не паводзіць сябе «гучна», эканоміць час іншых («Дакладнасць — ветлівасць каралёў» — гаворыць прымаўка), строга выконвае дадзеныя іншым абяцанні, не важнічае, не «задзірае нос» і заўсёды адзін і той жа дома, у школе, у інстытуце, на працы, у магазіне і ў аўтобусе.

Затым ідзе зварот да пачуцця годнасці, тактоўна характарызуецца асабліваць яго праяўлення ў мужчыне і жанчыне.

Чытач прыкмеціў, напэўна, што я звяртаюся галоўным чынам да мужчыны, да галавы сям'і. Гэта таму, што жанчыне сапраўды трэба саступаць дарогу... не толькі ў дзвярах.

Але разумная жанчына лёгка зразумее, што менавіта трэба рабіць, каб, заўсёды і з удзячнасцю прымаючы ад мужчыны дадзенае ёй прыродай права, як мага меней прымушаць мужчыну саступаць ёй першынства. А гэта значна цяжэй! Таму прырода і паклапацілася, каб жанчыны ў масе сваёй (я не гавару пра выключэнні) былі надзелены большым пачуццём такту і большай прыроднай ветлівасцю, чым мужчыны...

Пра чалавечыя недахопы (а нявыхаванасць — менавіта недахоп) гаворыцца тонам не грубым, не зневажальным. Дапамагае пачуццё гумару: прапусціць наперад сябе незнаёмую жанчыну (*нават у аўтобусе!*), жанчыне сапраўды трэба саступіць дарогу... *не толькі ў дзвярах*. А ў тых сітуацыях,

дзе гумар не да месца, аўтар змякчае сваю ацэнку просьбай прабачыць за неабходнасць рэзкага слова: «то тут ужо ён (*прабачце мне!*) проста дурань».

Аўтар звяртаецца да пачуцця іроніі, гумару і дзеля таго, каб стан самакрытыкі фарміраваўся як стваральны, а не прыводзіў чалавека да песімістычных ацэнак сваіх здольнасцяў.

На жаль, людзі мала чэрпаюць з кніг аб «добрых манерах», палохаюцца, што не запомняць усяго мноства правілаў, павучанняў, рэцэптаў добрых манер. Як дапамагчы пераадолець гэты псіхалагічны бар'ер? Думка аўтара пісьма: не гаюўнае ведаць усе правілы «добрага тону», бо яны могуць быць знешнімі. Куды важней, каб знешняя ветлівасць была вынікам чыстых унутраных імкненняў, менавіта «клопату аб тым, каб чалавек не перашкаджаў чалавеку, каб усе разам адчувалі сябе добра». Кіруючыся гэтым пачуццём, мноства пакаленняў людзей стваралі добрыя манеры; кіруючыся гэтым пачуццём, людзі павінны авалодваць імі:

Трэба ўмець не перашкаджаць адно аднаму. Таму не трэба шумець. Ад шуму не заткнеш вушы — наўрад ці гэта ва ўсіх выпадках і магчыма. Напрыклад, за сталом у час яды. Таму не трэба чмякаць, не трэба гучна класці відэлец на талерку, з шумам уцягваць у сябе суп, гучна гаварыць за абедам або гаварыць з набітым ротам, каб у суседзяў не было апаскі. І не трэба класці локці на стол — зноў-такі каб не перашкаджаць суседу. Быць ахайна апранутым трэба таму, што ў гэтым выяўляецца павага да іншых — да гасцей, да гаспадароў альбо проста да пракожых: на вас не павінна быць агідна глядзець. Не трэба стамляць суседзяў бесперапыннымі жартамі, дасціпнымі выразамі і анекдотамі, асабліва такімі, якія ўжо былі кімсьці расказаныя вашым слухачам. Гэтым вы ставіце слухачоў у няёмкае становішча. Старайцеся не толькі самі займаць іншых, але і дазваляйце іншым што-небудзь расказаць. Манеры, вопрат-

ка, паходка, усе паводзіны павінны быць стрыманымі і... прыгожымі. Бо любая прыгажосць не стамляе. Яна «сацыяльная». І ў так званых добрых манерах ёсць заўсёды глыбокі сэнс. Не думайце, што добрыя манеры — гэта толькі манеры, гэта значыць нешта павярхоўнае. Сваімі паводзінамі вы выяўляеце сваю сутнасць. Выхоўваць у сабе трэба не столькі манеры, колькі тое, што выяўляецца ў манерах, — беражлівыя адносіны да свету: да грамадства, да прыроды, да жывёлы і птушак, да раслін, да прыгажосці мясцовасці, да мінулага тых мясцінаў, дзе жывеш, і г. д.

Кожны з нас на ўласным вопыце ведае, якое вялікае наша ўнутранае жаданне выглядаць прыгожа, прыстойна ў любых жыццёвых сітуацыях і як няпроста бывае надаць гэтаму жаданню «добрыя манеры». Таму заключны матыў закліку — пачуццё ўпэўненасці:

Трэба не запамінаць сотні правілаў, а запомніць адно — неабходны паважлівыя адносіны да іншых. А калі ў вас будзе гэта і яшчэ трохі знаходлівасці, то манеры самі прыйдуць да вас або, лепш сказаць, прыйдзе памяць на правілы добрых паводзінаў, жаданне і ўменне іх прымяняць.

Заклік у дэмакратычным грамадстве супрацьстаіць каманднаму прымусу пры дыктатуры і мае больш паспяховыя вынікі. Пра гэта сведчаць даследаванні псіхолагаў, якія сцвярджаюць, што свабодныя людзі дзейнічаюць больш актыўна, мэтанакіравана, з большай гатоўнасцю разумна суднесці ўласныя інтарэсы з грамадскімі.

КАНСУЛЬТАЦЫЯ

Распачынаючы працу над прамовай-заклікам, неабходна помніць аб тым, што, як і ўсе іншыя прамовы, заклік (калі ён не «голы») не павінен абмяжоўвацца толькі «сваімі» адметнымі рысамі.

Ён павінен выкарыстоўваць фактычныя даныя (быць інфарматыўным), умець натхніць і быць пераканальным. Гэтыя рысы ў закліку — не вызначальныя, яны павінны выконваць дапаможную ролю. Асноўная, характэрная для закліку рыса — выклікаць у слухачоў патрэбу зрабіць тое, да чаго заклікае прамоўца.

ПЫТАННІ

1. У чым сутнасць прамовы, якая заклікае да дзеяння?

2. На якія віды падзяляюцца прамовы-заклікі? У чым іх адметная асаблівасць?

3. Выкананне якога патрабавання садзейнічае поспеху прамовы-закліку?

ЗАДАННІ

1. Ахарактарызуйце кожную з тэм: да якіх прамоў яны маглі б быць назовамі (інфармацыйнай; натхняльнай; той, што заклікае да дзеяння)? Чаму? Складзіце прамову, якая заклікае да дзеяння, і адкажыце: а) якому віду закліку належыць прамова; б) якую мае мэту; в) якім чынам вы матывавалі ў ёй заклік.

а) Як беларусы страцілі сваю дзяржаўнасць.

б) Мы — за здаровы лад жыцця.

в) У сэрцы і памяці захоўваем...

2. З якім заклікам вы маглі б звярнуцца ў наступных сітуацыях: а) заканчэнне навучальнага года, наперадзе летнія канікулы; б) мае адбыцца абмеркаванне новага школьнага статуту; в) мае адбыцца турыстычная (не камерцыйная) паездка за мяжу. Складзіце тэкст прамовы.

3. Прачытайце прамову-заклік да мінчан выканкама гарадскога Савета дэпутатаў. Выкарыстайце яе як узор, складзіце прамову, прысвечаную беражлівым адносінам да школьнага памяшкання.

Паважаныя мінчане!

Наступіў абагравальны сезон. Набліжаюцца зімовыя халады. У сувязі з дэфіцытам паліўна-энергетычных рэсурсаў у Рэспубліцы Беларусь зіма запатрабуе ад усіх нас не на словах, а на

справе эканомна выкарыстоўваць газ, электрычную і цеплавую знергію. Ужо сёння для бесперабойнага забеспячэння жылля, дзіцячых садкоў, школ, бальніц паліўна-энергетычнымі рэсурсамі прыходзіцца абмяжоўваць іх спажыванне прамысловымі прадпрыемствамі, што адбываецца на аб'ёмах выпуску прадукцыі і, у канчатковым выніку, — на дабрабыце мінчан.

Адной з галоўных умоў эканоміі з'яўляецца ўцяпленне нашага жылля, падтрыманне ў цэласці таго, што ўжо зроблена жыллёвымі службаў па падрыхтоўцы жыллёвага фонду да зімы. За 9 месяцаў на гэтыя мэты з небагатага гарадскога бюджэту выкарыстана больш за 4 мільярды рублёў, але прыходзіцца зноў і зноў шкліць вокны, рамантаваць дзверы, аднаўляць разбітае і разламаннае дамавое абсталяванне. На гэта не хопіць ніякіх сродкаў.

Выканкам Мінскага гарадскога Савета дэпутатаў звяртаецца да ўсіх жыхароў г. Мінска з просьбай больш беражліва адносіцца да жыллёвага фонду, эканоміі энергарэсурсаў:

- не дайце руцэ сучаснага варвара, ці будзе гэта дзіця ці дарослы, разбіць, зламаць акно на лесвічнай клетцы, уваходныя дзверы ў калідоры, падвалы, на гарышча;

- падтрымлівайце парадак у месцах агульнага карыстання, не дапускайце пашкоджання дамавога абсталявання;

- уцяпліце свае кватэры і прыміце меры па захаванні ў вашых дамах цяпла;

- своєчасова выключыце лямпачку, электрапрыбор, газавую гарэлку, водаправодны кран.

Гэта будзе істотнай дапамогай мінчан у забеспячэнні нармальнай работы гарадской гаспадаркі ў асенне-зімовы перыяд.

ПЕРАКАНАЛЬНАЯ ПРАМОВА

Жыццё чалавека і грамадства (калі яны не прыпыняюцца ў сваім развіцці) заўсёды супра-

ваджаецца неабходнасцю прымаць рашэнні па розных спрэчных пытаннях. Да прыкладу: ці можна дзецям працаваць у вольны ад вучобы час? калі «так», то дзе і з якога ўзросту? на што лепш выкарыстаць сродкі школьнага бюджэту: на адкрыццё гуртка класічнага ці бальнага танца? ці можа быць поўным раўнапраўе мужчын і жанчын у выбары прафесіі? ці патрэбны дзяржаўны кантроль за цэнамі на тавары для моладзі?

У працэсе абмеркавання спрэчных пытанняў прамоўца выкарыстоўвае розныя спосабы — лагічныя, псіхалагічныя, каб пераканаць слухачоў прыняць яго пункт погляду, г. зн. ён уздзеінічае на погляды людзей.

Так, грамадства і дзяржава ўсведамляюць, што ёсць слаі насельніцтва, якім неабходная падтрымка — пенсіянеры, жанчыны, а таксама моладзь, іх праблемы асабліва абвастраюцца ў перыяды крызісу ў грамадстве, як гэта здарылася на этапе пераходу да рынковых адносін у былых сацыялістычных дзяржавах. Тут спробы палепшыць становішча людзей, якія церпяць нястачу, нярэдка зводзяцца па старой савецкай звычцы толькі да раздачы льгот і прывілеяў, якія ва ўмовах крызісу, інфляцыі хутка губляюць сваё значэнне і таму выглядаюць як ахвяраванні з боку дзяржавы. Між тым гэтая сацыяльная палітыка павінна разглядацца дзяржавай як прыярытэтная і не абмяжоўвацца льготамі, бо цывілізаванасць дзяржавы вызначаецца тым, як адносіцца яна менавіта да гэтых слаёў насельніцтва. Аднак вучоныя, якія займаюцца, напрыклад, праблемамі моладзі, адзначаюць, што змяніць грамадскую думку, падыход дзяржавы да праблем моладзі няпроста. Прычына не толькі ў тым, што ў дзяржавы на ўсё адразу не хапае сродкаў. Галоўнае — нельга пераканаць імгненна, для гэтага патрабуюцца вялікія намаганні, рашучасць і час.

Маладзёжныя лідэры нястомна падкрэсліваюць у сваіх выступленнях, што, калі праблемы моладзі не рашаць, старэйшае пакаленне будзе растрываць апошнія сілы, дапамагаючы моладзі справіцца з матэрыяльнымі цяжкасцямі, але не заўсёды зможа дапамагчы, а грамадства сутыкнецца з непаўнацэннымі ў культурных адносінах нашчадкамі і будзе дзівіцца: чаму яны такія? У гэтай думцы заключана сутнасць пераканальных прамоваў, прысвечаных маладзёжнай палітыцы, у прыватнасці ў постсацыялістычных дзяржавах. Пераканальнасць прамове надаюць факты, іх прамойца выбірае такім чынам, каб пераканальна паказаць: усё сапраўды так, і яго вывады не надуманыя, а заснаваныя на фактах. Прыкладзем у якасці прыкладу прамову венгерскага маладзёжнага лідэра. Карціна праблем моладзі, намаляваная ім, тыповая для былых сацыялістычных грамадстваў. Адрознівацца яна можа некаторай разбежкай у лічбах (дзесьці яны трошкі меншыя, дзесьці трошкі большыя, але ў цэлым праблемы ўсюды тыя ж):

...Я вылучыў бы сем найважнейшых для моладзі праблем. Першая — з 1980 года насельніцтва Венгрыі скарацілася амаль на 90 тысяч чалавек. За гэты ж час колькасць моладзі (калі ўстанавіць узроставы ценз 30 гадоў) паменшылася на 360 тысяч чалавек! Прагнозы не абяцаюць, што да канца стагоддзя дэмаграфічная сітуацыя палепшыцца.

Другая — адукацыя. Хвалі, узнятыя школьнай рэформай, хутка ўлягліся. Традыцыйная хвароба — недахоп матэрыяльных сродкаў у сферы адукацыі прывёў у рэшце рэшт да таго, што кожны дваццаты выкладчык зараз не мае спецыяльнай адукацыі. Штогод усяго 24 тысячы маладых людзей атрымліваюць вышэйшую адукацыю, а каля 10 тысяч не заканчваюць і абавязковых васьмі класаў.

Трэцяя — працаўладкаванне. У 1987 годзе, упершыню за многія дзесяцігоддзі, колькасць

працоўных месцаў, якія прапаноўваюць гаспадарчыя органы выпускнікам навучальных устаноў, у цэлым па краіне стала меншай за лічбу саміх выпускнікоў. Такая сітуацыя на сёння, а працэс жа структурных змяненняў у эканоміцы, па сутнасці, толькі пачаўся.

Чацвёртая — дзе жыць маладым? Вядома, што 20 працэнтаў маладых сем'яў і праз пяць гадоў пасля вяселля не маюць уласнага жылля. Цэны на жыллё растуць такімі тэмпамі, што за год кошт невялікай кватэры ў новым мікрараёне павялічваецца якраз на сярэднюю гадавую зарплату маладога работніка.

Тут мы выходзім на праблему аплаты працы маладых. Існуючая сістэма заробтнай платы ўлічвае не столькі прадукцыйнасць работніка, колькі яго стаж і ўзрост. Інакш як можна вытлумачыць той факт, што рэальная зарплата маладых работнікаў з канца 70-х гадоў не павялічылася, тады як пяцідзiesiąці-шасцідзiesiąцігадовыя атрымліваюць цяпер удвая больш, чым раней.

Яшчэ адна вострая праблема — усё цяжэй робіцца расціць дзяцей. Пасля нядаўняга фантастычнага ўзлёту цэн на дзіцячае адзенне і абутак гэты артыкул расходаў забірае да чвэрці бюджэту маладых сем'яў. Наводзіць на невясёлыя разважанні і такая лічба: з 1980 года доля дзяржаўных датацый на выхаванне дзяцей скарацілася ў грамадскіх фондах спажывання на 20 працэнтаў.

І нарэшце, сёмая праблема: у маладых усё меней шанцаў стаць кіраўнікамі, роля моладзі ў грамадскім жыцці падае. Сярод дэпутатаў альбо работнікаў апарату рэдка сустранеш чалавека маладзей за 30. Гэта і не дзіўна — у органах кіравання з 80-х гадоў доля моладзі ўпала на 60 працэнтаў. «Пастарэла» інтэлігенцыя — у параўнанні з тымі ж сямідзiesiąтымі маладых у гэтым асяроддзі зараз на 20 працэнтаў менш. Цяпер супаставім гэтыя лічбы з іншымі: сёння ў Венгрыі кожны трэці працаўнік маладзей за трыццаць гадоў, а ў найноўшых прагрэсіўных галінах — такіх двое з трох.

Факты гэтыя выклікаюць трывогу. Але, не ведаючы іх, цяжка адказаць на пытанне: «Чыя гэта моладзь?» (Ровесник. 1989. № 2).

Пераканальныя прамовы гучаць у розных сферах дзейнасці чалавека.

Палітыкі з такімі прамовамі звычайна выступаюць у парламенцкіх дэбатах, адвакаты — у судзе, камерсанта, кіраўнікі прадпрыемстваў — пры абмеркаванні пераваг і недахопаў здзелак, праграм развіцця вытворчай дзейнасці, сацыяльнай сферы. Ды і ў паўсядзённым жыцці пераканальныя прамовы гучаць нярэдка. Бацькі пераконваюць дзяцей, як трэба жыць правільна (што такое добра і што такое дрэнна). Сябры пераконваюць адно аднаго, якія музыка, кінафільм вартыя, а якія не, і г. д.

Пераконваць доказа

У якасці доказаў выкарыстоўваюцца факты, статыстычныя даныя, меркаванні аўтарытэтных людзей, аналагічныя прыклады, якія мелі месца ў мінулым, і таму вынікі якіх ужо вядомыя.

Прамоўца можа спачатку аналізаваць асобныя факты і затым на іх аснове рабіць абагульняючае заключэнне. Гэта — **індуктыўны** шлях лагічнага доказу.

Прамоўца можа спачатку прывесці заключэнне, вывад, а затым выкладаць факты. Гэта — **дэдуктыўны** шлях лагічнага доказу.

Асноўнае патрабаванне да лагічнага доказу: сярод асобных фактаў не павінна быць выпадковых, усе факты, якія прыводзіць прамоўца, павінны быць тыповымі, характэрнымі для той з'явы, якой прысвечана прамова. Напрыклад, у школьнай суполцы «зялёных» ідзе абмеркаванне кандыдатуры на пасаду кіраўніка летняй экспеды-

цыі па абследаванні вадаёмаў. Прамоўца прыводзіць наступныя аргументы, імкнучыся пераканаць слухачоў у тым, што на гэтую пасаду найбольш падыходзіць кандыдатура, прапанаваная ім:

- дысцыплінаваны,
- добра вучыцца,
- захапляецца праблемамі экалогіі,
- добры і чулы.

На падставе гэтых фактаў нельга зрабіць заключэнне аб тым, што менавіта гэты кандыдат варты быць кіраўніком, і, значыць, прамоўцу не ўдасца пераканаць у гэтым слухачоў. Прычына бачыцца ў тым, што сярод прыведзеных доказаў толькі адзін цалкам адпавядае патрабаванню, якое прад'яўляецца да кіраўніка: захопленасць праблемамі экалогіі. Усе астатнія характарызуюць кандыдата як добрага, сімпатычнага чалавека, але не яны вызначаюць здольнасці да кіруючай працы. Прамоўца павінен быў прывесці доказы таго, наколькі кандыдат добры арганізатар, адданы ідэі захавання навакольнага асяроддзя, мае байцоўскі характар і не адступіць перад цяжкасцямі, вопытны турыст і плывец і заўсёды гатовы дапамагчы іншым набыць гэтыя неабходныя ў экспедыцыі ўменні, дэмакратычны ў зносінах, умее лічыцца з чужой думкай і здольны яе ўлічваць пры прыняцці рашэння.

У пераканальнай прамове могуць выкарыстоўвацца і псіхалагічныя прыёмы доказу: уздзеянне прамоўцы на пачуцці, якія не дазваляць слухачам быць пасіўнымі наглядальнікамі, «падштурхнуць» іх да ўспрымання пачутага.

Прааналізуем пісьмо Кастуся Каліноўскага¹ беларусам. Яно напісана ў турме, у чаканні смяротнай кары (пасля разгрому паўстання 1861 — 1864 гг., накіраванага супраць расійскага царызму).

¹ Амаль усе арыгіналы пісьмаў К. Каліноўскага, якія атрымалі назву «Пісьмы з-пад шыбеніцы», загінулі ў Варшаве ў гады другой сусветнай вайны. Захаваўся арыгінал толькі аднаго, трэцяга, пісьма.

У пачатку пісьма аўтар прызнаецца ў пачуцці любові да Айчыны і да людзей, яе насельнікаў. Гэта любоў — не толькі на словах, яна падмацавана дзеяннямі кіраўніка паўстанцаў. Таму аўтар мае права разлічваць на давер і ўзаемнае пачуццё:

Мужыкі, браты мае родныя!

Спад шыбеніцы маскоўскай прыходзіцца мне пісаць да вас і можа астатні раз. Горка пакінуць зямельку родную і цябе, дарагі мне народзе. Грудзі застогнуць, забаліць сэрца, але ня жаль загінуць за тваю праўду¹.

Пачуццё любові з'яўляецца своеасаблівым доказам: як не верыць чалавеку, калі ён жадае нам добра і даказаў гэта, ахвяруючы жыццём. Тым больш звяртаецца ён у такія хвіліны свайго жыцця, калі з чалавекам застаюцца толькі самыя заветныя думкі, усё штодзённае пакінута, яно ўжо неістотнае:

Прымі, народзе, да шчырасці маё слова прадсмяротнае, бо яно як бы з таго свету толькі для добра твайго напісана.

Калі б аўтар выкарыстаў статыстычныя даныя аб тым, як уплывае адукацыя на жыццё чалавека, прывёў выказванні на гэтую тэму аўтарытэтных пісьменнікаў, вучоных, такая інфармацыя дастаткова доўга зберагалася б у памяці людзей. Слова ж, якое абуджае пачуццё, западае ў душу, хвалюе яе да самай смерці чалавека і ажывае ў душах яго нашчадкаў.

У апошнія хвіліны жыцця для Каліноўскага найважнейшай думкай было пераканаць свой народ у неабходнасці адукацыі, у тым, што сапраўдная адукацыя магчыма ў свабодным грамадстве:

Нямаш, браткі, большага шчасця на гэтым свеце, як калі чалавек мае розум і навуку. Тады ён

¹ Тут і далей у цытуемых пісьмах К. Каліноўскага захоўваецца арфаграфія крыніцы.

толькі ўрадзе жыць у дастатку, і тады толькі, памаліўшыся Богу, заслужыць неба, бо, узбагаціўшы навукай розум, разаўе сэрца і народ свой цэлы шчыра палюбіць. Але як дзень з ноччу не ходзяць разам, так і навука праўдзівая не ідзе разам з няволяй маскоўскай¹. А пакуль яна ў нас будзе, у нас нічога не будзе. Не будзе праўды, не будзе багацця і ніякае навукі, адно намі, як скацінай, варочаць будуць не для добра, а на пагібель нашу. (Цыт па кн.: Кароткі агляд гісторыі Беларусі. Кліўленд; Нью-Йорк; Талін, 1990. С. 63).

Пераконваць сумленна

Прамоўцу падпільноўвае небяспека маніпулявання фактамі: згадванне «станоўчых» і замоўчванне «негатыўных». Нярэдка гэта робіцца міжволь (з-за любові да прадмета прамовы), але, здараецца, і наўмысна (у мэтах асабістай ці карпаратыўнай² выгады).

Напрыклад, прамоўца (майстар па горным турызме) пераконвае слухачоў заняцца менавіта гэтым відам спорту: горны турызм — лепшы від адпачынку, бо чалавек мужнее не толькі фізічна, але і духоўна. Аднак прамоўца апускае тое, што займацца гэтым відам спорту можна людзям, якія маюць добрае здароўе, г. зн. не ўсім. Як прафесіянал ён ведае гэта, значыць, яго замоўчванне — вынік страты самакантролю пад уплывам пачуцця любові да гор. Сапраўды, не павядзе ж ён у горы чалавека, якому горы супрацьпаказаны па стане здароўя.

Да маніпулявання звяртаюцца і свядома. У камерцыі, калі фірма пераконвае партнёра ў неабходнасці выгаднага супрацоўніцтва менавіта з ёй і прыводзіць у доказ толькі тыя факты, якія сведчаць на яе карысць, і маўчыць аб тым, што ёй не

¹ Так у дарэвалюцыйныя часы нярэдка называлі Расійскую імперыю на Беларусі ды, напрыклад, і на Украіне.

² Карпарацыя — сукупнасць асоб, якія аб'ядноўваюцца дзеля дасягнення сваіх мэтай.

пад сілу (затое, магчыма, пад сілу іншай фірме?). У палітыцы, дзе барацьба поглядаў, як правіла, вострая, прамоўцы на шляху да поспеху, здараецца, свядома апускаюць «нявыгадныя» факты. Да прыкладу, пераконваючы слухачоў у перавагах дэмакратычнай формы ўлады, прамоўца не гаворыць пра тое, што, як і любую іншую форму ўлады, дэмакратыю таксама можа падпільноўваць небяспека перараджэння: калі ўлада пачынае прадстаўляць інтарэсы не большасці насельніцтва, а пільнаваць толькі інтарэсы немаёмных. Але яшчэ Арыстоцель гаварыў, што дзяржава моцная і ўстойлівая тады, калі большасць у ёй складае сярэдні паводле дабрабыту слой насельніцтва. Гэтую думку пацвярджае сучасны вопыт высокаразвітых краін Захаду. Не шмат карысці прынясе такі прамоўца, нават і пераканаўшы слухачоў у перавазе дэмакратыі, таму што людзі, якія не атрымалі поўнай інфармацыі, не будуць ведаць, што сістэма дэмакратычных органаў кіравання павінна прадугледжваць наяўнасць заканадаўчых і іншых перашкод на шляху перараджэння.

Аб'ектыўнасць, непрадузятасць — галоўнае патрабаванне да пераканальнай прамовы.

Французскі пісьменнік Андрэ Сціль, звяртаючыся да французаў з артыкулам, прысвечаным аднаму з правадыроў Вялікай французскай рэвалюцыі — Рабесп'еру, выказаў пажаданне, каб французы не пракліналі тыя падзеі за рэвалюцыйны тэрор, а паглядзелі б на іх як на трагедыю, у якой жыццём паплаціліся і ахвяры, і іх мучыцелі, і каб ужо з гэтага, новага пункту гледжання яны бераглі ў сэрцы не помслівыя пачуцці, а памяць — перасцярогу ад гвалту. Пераканаць у гэтым пры дапамозе толькі фактаў «за» было б несумленна і нерэальна, таму што французы добра інфармаваныя аб тых далёкіх падзеях і ў французскім грамадстве гэтая тэма дастаткова дыскутавалася.

Вырашыць спрэчнае пытанне, калі грамадская думка схільная верыць фактам «супраць», цяжка. Андрэ Сціль абапіраецца на пачуцці справядлівасці і разважлівасці: перш чым судзіць, яшчэ раз падумаць, бо лёгка казаць «супраць», але не так проста падумаць над «за».

Спачатку трэба пахіснуць слухачоў у тым, што іх пункт погляду — ісціна ў апошняй інстанцыі. Прамоўца звяртаецца да пачуцця справядлівасці, якое патрабуе аднолькава аб'ектыўна аднесціся да думак усіх бакоў:

Супраць: Рабесп'ер — пачвара, якая пражула крыві. Ён першы, хто вінаваты ў тэроры. Не знайшлося ні вуліцы, ні плошчы, каб назваць яго імем, і гэта тлумачыцца тым, што ўсюды, нават у муніцыпалітэтах¹, на чале якіх стаяць мэры-камуністы, разумеюць, хто такі Рабесп'ер.

За: Спачатку адвакат, затым суддзя, гэты малады чалавек быў адным з тых нямногіх, хто выступаў супраць смяротнай кары. Яшчэ 30 мая 1791 года² — звярніце ўвагу на дату — ён прапаноўваў адмяніць смяротную кару... І, аб'яўляючы Тэрор, Рабесп'ер не быў першым. Шмат у чым яго апярэдзілі яго праціўнікі. Першым быў контррэвалюцыйны Тэрор. На працэсе над кара-лём Рабесп'ер з чыстым сумленнем нагадае аб тым, як ён патрабаваў адмены смяротнай кары, і скажа, што ён шкадуе, што да яго думкі не прыслухаліся, і назаве непазбежны прыгавор Людовіку... жорсткім выключэннем.

Супраць: Рабесп'ер заўжды здраджваў сваім сябрам і саюзнікам, праследаваў іх, пазбаўляўся ад іх: Дантон, якога Рабесп'ер называў сваім лепшым сябрам, самы красамоўны таму прыклад.

¹ Муніцыпалітэт (ад ням. *Munizipalität*) — выбарчы орган мясцовага самакіравання.

² Рэвалюцыя працягвалася ўжо трэці год (пачалася ў 1789 г.), а манарх будзе звергнуты Парыжскай камунай у 1792 г.

За: Рабесп'ер стараўся пераадолець значныя рознагалосці паміж ім і Дантонам, толькі б не разбурыць іх жыццёва неабходны саюз. Прысуд свайму «сябру» ён рашыўся аб'явіць толькі пад націскам іншых членаў Камітэта грамадскага выратавання... Мянялася жыццё, у Рэвалюцыі паяўляліся новыя ворагі.

Супраць: Рабесп'ер імкнуўся да абсалютнай улады. Доказ: ён да яе прыйшоў або амаль прыйшоў. Бязлітасная дыктатура — узор усіх будучых таталітарных рэжымаў.

За: Мала дзяржаўных дзеячаў, хто б, як Рабесп'ер, з такой пагардай адносіўся да ўлады. Ушанаванні, званні — ён адмаўляўся ад іх лягчэй, чым іх прымаў. Але пры гэтым ён не адмаўляўся — і гэта яшчэ адна яго станоўчая якасць — ад адказнасці.

Цяпер, калі слухачы ў імкненні быць справядлівымі задумаліся, супастаўляючы «супраць» і «за», яны з большай доляй развагі аднясуцца да меркаванняў аўтара. Магчыма, Рабесп'ер так і не заважэ іх сімпатый, але, можа быць, знойдзе разуменне? Нездарма артыкул Андрэ Сціля заканчваецца рытарычным пытаннем: «Будзем разбірацца з Рабесп'ерам і астатнімі?».

Калі не разбірацца, значыць, пастарацца зразумець. Андрэ Сціль спрабуе тлумачыць, як, на яго погляд, можна зразумець дзеячаў французскай рэвалюцыі:

Пераход ад юнацкага парыву, які і не можа абысціся без ілюзій, да рэальнасці Рэвалюцыі цяжкі і высакародны. Усё, што цягне назад маладых людзей, цяжка адрозніць ад таго, што штурхае іх уперад, падчас нават паперадзе іх Рэвалюцыі. Быць паперадзе тады, калі Рэвалюцыя была на ўздыме, азначала перамагаць... і быць пераможанымі, калі час ім шапнуў: далей ні кроку... І ў гэтым пакутлівым адрыве ад зямлі, у гэтым палёце яны спалілі свае крылы — не галубіныя, канешне, але і не ястрабіныя... Тэрор, народжаны з імкнення абараняць радзіму і Рэ-

валюцыю, ёсць інструмент зняважанай улады, якая была ў адчаі... Ім па трыццаць гадоў, і пражывуць яны не намнога больш, і жыццё іх нясецца ў шалёнай спешцы, і смяротная небяспека падпільноўвае кожнага з іх і ўсіх адразу, і не дадзена ім дзейнічаць у строгай адпаведнасці з прадуманымі ў ціхіх кабінетах тэорыямі...

КАНСУЛЬТАЦЫЯ

Толькі легкаверныя ці наіўныя слухачы хутка мяняюць свае погляды. Чалавек з крытычным, самастойным мысленнем аналізуе пачутае. Яму патрэбны пэўны час для асэнсавання. Па некаторых момантах прамовы ў яго могуць узнікнуць сумненні, якія ён хацеў удакладніць.

Пераканальная прамова часцей, чым іншыя прамовы, мае працяг, як правіла, у форме гутаркі (або публічнай, або, нярэдка, прыватнай). Калі з пераканальнай прамовай прамоўца выступае ў прэсе (па радыё, тэлебачанні), ён звычайна атрымлівае лісты чытачоў і ўступае з імі ў перапіску. Калі прамоўца выступае ў аўдыторыі, тады гутарка пачынаецца пасля выступлення. Ён альбо атрымлівае запіскі з пытаннямі, альбо слухачы падыходзяць да прамоўцы і задаюць пытанні асабіста. Гэта значыць, што не толькі прамоўца ўплывае на погляды сваіх слухачоў, але і слухачы сваімі дэталёвымі пытаннямі і заўвагамі могуць паўплываць на пазіцыю прамоўцы. Прамоўца павінен праявіць павагу і гатоўнасць прыслухацца да думкі апанента¹.

ПЫТАННІ

1. У якіх сітуацыях узнікае патрэба ў пераканальнай прамове?
2. Якая мэта пераканальнай прамовы?

¹ Апанент — праціўнік у спрэчцы.

3. Каб пераканаць, трэба аргументаваць, даказаць сваю думку. Якімі могуць быць спосабы доказу?

4. Чаму патрабаванне аб'ектыўнасці асноўнае для пераканальнай прамовы?

ЗАДАННІ

1. Піць або не піць? Курыць або не курыць? Вам адказвае амерыканскі рок-музыкант Дзі Снайдэр у сваёй кнізе «Курс выжывання для падлеткаў»¹. Раскажыце аб тым, як ён даказвае свой пункт погляду, які доказ для вас асабліва пераканальны. (Адказ пісьмовы.)

Для многіх падлеткаў выпіўка з'яўляецца свайго роду дзейнасцю, спосабам парушыць манатоннасць існавання, а расповяды аб тым, як наркатыкі і выпіўка здабываліся, робяцца галоўнай тэмай размоў.

«Ваенныя гісторыі»

«Іду я па Вашынгтон-парку, і тут да мяне падвальвае нейкі казёл і шыпіць у вуха: «Гашыш трэба?». Мы заходзім у алею, і ён заломвае такую цану, што я пачынаю цягнуцца! Ты што, кажу, зусім збрэндзіў?! Ну, ён зразумеў, што не на таго нарваўся, і здаў мне два «касякі» нават дзешавей, чым у нас на «пятаку». Мы і «падкурыліся» разам».

Рэакцыя слухачоў, канешне, — сумесь захаплення і здзіўлення: «Во дае!».

Адмаўляючыся ад наркотыкаў і алкаголю, ты тым самым пазбаўляеш сябе права на «ваенныя гісторыі».

«Быў учора на вечарынцы. Падыходзіць да мяне адзін тып з бутэлькай мексіканскай гарэлкі і кажа: «Прамоным горла?»

«Ну а ты?»

А я кажу: «Не, дзякуй, я не п'ю».

¹ Кнігу Дзі Снайдэра друкаваў часопіс «Ровесник» у 1989—1990 гг.

Зусім не той эфект, ці не так?

Прыгоды з наркотыкамі і алкаголем — невычэрпная крыніца для «ваенных гісторый», якія звычайна зводзяцца да падрабязнасцяў пра тое, як «герой» зламаўся, у якім стане ачухаўся, куды папаў і як ён нічога не памятае. Во дае!

Зразумела, ты маеш усе магчымасці зрабіцца кумірам мясцовых дэгенератаў¹, якія будуць захапляцца тым, як цудоўна ты ствараеш сабе праблемы і як спрытна пакуль з іх выкручваешся. Але няўжо гэта самае цікавае, што ты можаш распавядаць пра сябе? Дзе тваё ўяўленне, дзяцел? Штогод недапечаныя накіталы цябе трацяць сотні мільярдаў долараў на наркотыкі і алкаголь. Чаму б замест таго, каб траціцца на ўсякае дзярмо накіталы віскі і марыхуаны, — і тое і другое выпарваецца, толькі галаўны боль застаецца, — табе не купіць электрагітару, навучыцца на ёй іграць, сабраць групу, стаць рок-зоркай, а потым яшчэ крыху падвучыцца, каб ведаць, куды лепш за ўсё ўкладваць свае даходы? Навучыся катацца на каньках, займіся фатаграфіяй. Ствары, у рэшце рэшт, якую-небудзь арганізацыю, займай хобі, займіся справай, дубіна! Няхай яна стане тваім наркотыкам. Як стала для мяне мая група. (Калі б у мяне было больш месца, я б загнуў такую «ваенную гісторыю» пра «Твістэд сістэр», што ў тваіх свістуноў-наркаманчыкаў з аднаго месца дым пайшоў! Во я даю!)

2. Пытанне «Каму служыць урад?» Кастусь Каліноўскі вырашае наступным чынам: урад — слуга народа; не народ існуе для ўрада, а ўрад для народа. Якім можа быць пункт погляду апанентаў і якім чынам гучала б іхняя пераканальная прамова? (Адказ пісьмовы.)

Для таго, каб была справядлівасць і праўда на свеце, а злыя людзі не свавольнічалі і крыўду другім не рабілі, ёсць урад, што бярэ падаткі, робіць школы, навучае кожнага, каб жыў па праў-

¹ Дэгенерат — чалавек з прыметамі псіхічнага ці фізічнага выроджэння.

дзе, становіць суд; а калі гэта не памагае і робіцца несправядлівасць, то наймае войска і так сцеражэ кожнага ад ліха і разарэння. От на што ўрад патрэбны. І як добры слуга глядзіць худобы гаспадарскай і слухае свайго гаспадара, так добры ўрад глядзець павінен шчасця людзей, слухаць народу і рабіці так, як народу лепей. І не дзіва, бо не народ зроблены для ўраду, а ўрад для народу. (Мужыцкая праўда. 1862. № 4)

3. Падрыхтуйце пераканальную прамову на тэму «Ці мела Беларусь сваю дзяржаўнасць?» Доказы прыводзьце згодна з прынцыпам: «супраць» — «за».

ЗАБАЎЛЯЛЬНАЯ ПРАМОВА

Забаўляльная прамова гучыць у вольнай сяброўскай гутарцы.

Мэта забаўляльнай прамовы — даць слухачам радасць, бадзёрасць, вучыць чалавека пры дапамозе ўсмешкі і смеху змагацца са сваімі недахопамі і слабасцямі.

З жартам і рогатам слухач успрымае тое сур'ёзнае, што змяшчае ў сабе забаўляльная прамова. Як правіла, у аснову забаўляльнай прамовы кладзецца жыццёвая сітуацыя, рэальная альбо прыдуманая прамоўцам, у якой заключаны кур'ёзы і парадоксы нашага побыту, што бяруць пачатак у недасканаласці чалавечай натуры (аднак не зламысныя, бо ў такім выпадку да месца будзе не жарт, а сарказм — злы смех, які дарэчы найхутчэй у пераканальнай прамове). Прамоўца малюе сітуацыю такім чынам, каб выклікаць гумарыстычныя, жартоўныя адносіны да яе.

Да прыкладу, пісьменнік Уладзімір Сямёнавіч Караткевіч, распавядаючы пра малыя і вялікія беларускія гарады, вёскі, іх насельнікаў, у забаўляльных адступленнях трапна выяўляе некаторыя рысы характару беларуса:

Бываюць сем'і, у якіх нібы адвеку закладзена кансерватыўнасць. Дырэктар саўгаса «Мала-Мажэйкава» калісьці расказваў мне, што ў іх сяле была такая хата [курная]¹ і ў ёй жыў чалавек. Саўгас вельмі багаты, з развітой эканомікай. Усе хаты, як званы, набудавана шмат новых цагляных дамоў, і адна- і двухпавярховых. А тут жыве стары дзед у ледзь не двухсотгадовай хаце, прычым курнай, і не хоча нікуды ісці. Хата новая яму пабудавана — ну, псуе ж твар вёскі тая халупа, хай сабе і з моцнага калісь дрэва! — амаль кожны дзень яго ледзь не на каленях моляць, сын, палкоўнік, і лісты пісаў, і прыязджаў.

Але — адзін адказ: «Тут здаравей, прывык за свой век, а як толькі заходжу ў новую, у мяне адразу галава пачынае балець».

Тады дырэктар у глыбокай тайне дамовіўся з трактарыстам, каб той, у час, калі дзед не будзе ў хаце, «незнарок» зачапіў трактарам рог. Той і зачапіў: «Ненаўмысна, дзед, дальбог, выпадкова, каб мне вочы вылезлі, незнарок — ну вось грошы на!» (Грошы, ясна, былі дырэктаравы.)

Дзед кляў так, што палова вёскі сабралася: «Зачапіў, каб цябе так за рэбры чаплялі; знёс, каб цябе так з машынай тваёй з моста знесла; села хата на кут, каб цябе так на покуць ніколі не садзілі і толькі раз галавою паклалі»² — ну і г. д. Таямніцу яму адкрылі толькі тады, калі ён не толькі прывык да новай хаты, але і нахваліцца ёю не мог. Тут трэба, дарэчы, заўважыць, што яшчэ да параўнальна нядаўняга часу на Беларусі лаянкі амаль не ведалі, а замест яе існавалі вось такія «кленічы». Бывалі такія майстры-імправізатары, што і не хацеў бы, а спынішся паслухаць сварку. Вынаходлівасць у параўнаннях — незвычайная (Караткевіч У. Зямля пад белымі крыламі. Мн., 1977. С. 85).

Асабліvasць забаўляльнай прамовы заключаец-

¹ Курная хата — якая ацяпляецца печкай без коміна.

² Гэта значыць, каб ніколі не садзілі, як ганаровага госця, а толькі раз паклалі ў кут галавою, як памрэ.

ца ў тым, што яна, як ніякая іншая прамова, разлічана на вуснае ўспрыманне. Толькі ў вуснах прамоўцы поўнасцю ажывае яе гумар. Нездарма такую прамову мы ўзнаўляем у сваёй памяці разам з інтанацыямі, мімікай, адметнасцямі вымаўлення яе апавядальніка (на пісьме ўсё гэта, на жаль, перадаць немагчыма).

Цудоўныя былі вусныя расповяды рускага пісьменніка Уладзіміра Галакціёнавіча Караленкі. «Невялікія — вычэрпваліся ў дзесяць — пятнаццаць хвілін, але кожны быў так цудоўна расказаны, што я, бывала, — успамінае Карней Іванавіч Чукоўскі, — бягу хутчэй дамоў запісаць іх, пакуль яны захаваліся ў мяне ў галаве з усімі сваімі гарачымі фарбамі. Але менавіта фарбаў я і не мог перадаць: заставаліся нейкія бледныя схемы, якія былі так мала падобныя на арыгіналы, што ўрэшце я спыніў свае запісы».

Забаўляльную прамову можна пачуць на сяброўскіх урачыстасцях, банкетах (у гонар імянінніка, пераможцы конкурсу, спаборніцтваў і г. д.), вечарынках, сустрэчах сяброў.

Забаўляльная прамова на банкете, іншых падобных урачыстасцях — гэта часцей за ўсё хвалебная прамова. Адрозніваецца яна ад афіцыйнай урачыстай хвалебнай прамовы тым, што прамоўца не пералічвае заслуг імянінніка, не ўзнагароджвае яго эпітэтамі «вялікі», «надзвычайны» і да т. п., а ўспамінае «дробязі» жыцця: парадоксы, дзівацтвы, кур'ёзы — менавіта яны кладуцца ў аснову сюжэта забаўляльнай прамовы. Іх гумарыстычная падача дазваляе адрадзіць у аўдыторыі галоўнае пачуццё, што ўзнікае пры зносінах з чалавекам, якога любіш. Радасць. Як у прамове сатырыка Міхаіла Жванецкага, якую ён казаў на юбілейнай вечарыне ў гонар 80-годдзя Аркадзя Ісаакавіча Райкіна (25 снежня 1989 года). Прыкладзём пачатак прамовы:

Пяцьдзесят гадоў Тэатру мініяцюр.

Два гады без Райкіна.

36 гадоў без Сталіна.

25 гадоў без Хрушчова.
Сем гадоў без Брэжнева.
Чатыры гады без Чарненкі.
Эх, Аркадзь Ісаакавіч!

Пяцьдзесят гадоў Тэатру мініяцюр.

Аркадзь Ісаакавіч Райкін, як заўсёды, усё рабіў да канца. Усе ўладкаваны. Адным даў тэатр, другім даў працу, трэцім даў пажытак для ўспамінаў. Мне даў кватэру, рэкамендацыю ў Саюз пісьменнікаў і імя, да яго пытанняў няма.

Адзінае: не трэба было выклікаць да сябе любоў, каб потым не было слёз.

Трымацца трэба незалежна і строга, што немагчыма, асабіста да яго.

Улюбляешся і ходзіш так: значыць, слёзы побач, ты ўжо ўздрыгваеш нахамі, смаркаешся ў карункавую насоўку, любімыя духі адкінуты, не сочыш за сабой, паяўляешся перад ім у сініх кругах вакол вачэй, дышаеш побач. Увесь час дышаеш побач, пакуль дырэктар тэатра Чобур табе не скажа: «Міша, Аркадзь Ісаакавіч рашыў з табой развітацца».

— Як, — не верыш ты, — ён жа толькі што мяне абдымаў рукой...

— Міша, — гаворыць ён, — Міша...

— Так, так, так...

І ты да апошняй мініяцюры падшпільваеш апошні лісток, дзе напісана: «Прашу мяне па ўласным жаданні...»

А Аркадзь Ісаакавіч, прачытаўшы і адрагатаўшы ўсё да апошняга, пачынае пудрыцца. Ён заўсёды пудрыцца, калі яму трэба вырашыць...

Каб сказаць такую прамову, неабходны вопыт зносінаў з героем прамовы, добрае веданне яго не толькі ў сцэнічным, але і ў звычайным жыцці, дзе менавіта і здараюцца кур'ёзы і парадоксы, дзівацтвы паводзінаў (як гэтая, напрыклад, дэталёвая, заўважаная ў грымёрнай: «ён заўсёды пудрыцца, калі яму трэба вырашыць»).

Забаўляльная прамова мае яшчэ адно прызначэнне: да яе звяртаюцца, каб адпачыць душой.

Усюды, дзе збіраюцца людзі, каб прыемна бавіць час, цэняцца майстры гумарыстычнага слова. Жыццё не толькі сур'ёзнае і цяжкае, у ім ёсць шмат вясёлага і смешнага. Ці пераканаюць вас у гэтым словы Льва Талстога? З гутаркі Максіма Горкага і Льва Талстога:

Аднойчы ў лесе Леў Талстой сказаў мне: «Вось на гэтым месцы Фет чытаў свае вершы. Смешны чалавек быў Фет». — «Смешны?» — «Ну так, смешны, усе людзі смешныя. І вы смешны, і я смешны — усе».

Смяёмся — значыць, усведамляем свае слабасці і недахопы і спадзяёмся, што яны не адолеюць нас.

У забаўляльнай прамове апавядальнік можа выкарыстаць як уласны вопыт, так і назіранні над незнаёмымі яму людзьмі; можа быць блізкі да рэальнасці, а можа звярнуцца да вымыслу. Лепшыя апавядальнікі, напэўна, — пісьменнікі, таму што гэта яны надзелены дарам пазнання чалавечага характару, назіральнасцю, фантазіяй і дасканаласцю валодаюць словам.

Распавядае Максім Горкі:

Іду ў Самары берагам Волгі позна ноччу — раптам чую: — Ратуйце, бацюхна!

Цёмна, неба ў хмарах, на рацэ стаяць вялізныя баржы. Паміж берагам і бортам адной з іх у чорнай вадзе нехта плюхаецца. Улез я ў вадку, дабраўся да тапельца, узяў яго за валасы і вывалак на зямлю. А ён мяне — за каўнер.

— Ты, — кажа, — якое права маеш за валасы людзей драць?

Здзівіўся я.

— Дык ты ж тапіўся, — кажу, — ты ж крычаў «ратуйце!».

— Чортава галава! Дзе ж я тапіўся, калі ўсяго па плечы ў вадзе стаяў ды яшчэ за канат трымаўся? Сляпы ты, ці што?

— Але ты крычаў «ратуйце!»

— Ці мала як я магу крычаць? Я закрычу, што ты дурань, паверыш ты мне? Давай рубель, а то ў паліцыю завяду! Ну, давай...

Паспрачаўся я з ім некалькі — бачу: мае рацыю чалавек па-свойму. Даў яму, што было ў мяне — трыццаць пяць капеек, — і пайшоў дадому разумнейшы, чым быў.

Гумар —

аснова забаўляльнай прамовы

Слова «гумар» англійскае (humour), яно азначае — 'смешнае'. Сатыра (лац. satira) і іронія (грэч. eirōneia — прытворства) таксама абазначаюць смешнае. Аднак смех ва ўсіх іх розны.

У сатыры «разбуральны смех», так смяюцца з благога ў нашым жыцці: благіх страсцей (класічны прыклад з твораў Гоголя: «сапраўдная брыдота» скнара Плюшкін, аматар лёгкай нажывы Чычыкаў, прагнае Каробачка), амаральнасці (тыпу гогалеўскага Ляпкіна-Цяпкіна, які прачытаў усяго пяць ці шэсць кніг, але не сумняваецца ў сваім праве займаць пасаду суддзі) і г. д.

Між іншым, беларуская літаратура ў першай палове XIX ст., вяртаючыся да жыцця пасля шматгадовага прымусовага маўчання, пачыналася з гарэзлівага, дзёрзкага, па-сапраўднаму смешнага гумару: ананімных паэм «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе». Гумар межаваў з сатырай. З гумарам пісьменнік Уладзімір Караткевіч распавядае пра гэты этап у гісторыі беларускай літаратуры:

Герой (паэмы «Тарас на Парнасе») палясоўшчык Тарас, служака, якога і пан шануе і пані любіць, ідзе з першымі пеўнямі біць цецерукоў і, уцякаючы ад мядзведзя — дубальтоўка дала асечку, — падае ў яму і трапляе ці то ў рай, ці то

ў шчаслівую Аркадыю. «Хлапчына нейкі кругла-лікі, увесь кучаравы, як баран», з лукам і калчанам (Амур) кажа яму, што гэтая дарога з таго свету і вядзе на Парнас. Тарас ідзе. Бачыць гару, а пад ёй — цэлы кірмаш народу.

Прыйшоў я бліжай, што за ліха,
Народ не просты, ўсе паны.
Хто дужа шпарка, хто паціху
Ўсе лезуць на гару яны.

Аж кішкі выціскаюць адзін аднаму. І вось з натоўпу піск:

«Памалу, братцы, не душыце
Мой фельетон вы і «Пчалу»,
Мяне ж самога прапусціце
І не дзяржыце за палу!
А не, дык, дадушы, ў газеце
Я вас аблаю на ўвесь свет,
Як Гогалю у прошлым леце, —
Я ж сам рэдактар ўсіх газет!»

Гэта Булгарын, літаратар-даносчык, асабісты вораг Пушкіна, правакатар, агент III аддзялення імперскай яго вялікасці канцылярыі.

Гляджу сабе — аж гэта сівы,
Кароткі, тоўсты, як чурбан,
Плюгавы, дужа некрасівы,
Крычыць, як ашалелы пан.

.....
Во нешта разам зашумелі,
Народ раздаўся на канцы,
І, як бы птушкі, праляцелі
Чатыры добрых малайцы.
Народ то быў ўжо не такоўскі:
Сам Пушкін, Лермантаў, Жукоўскі
І Гогаль шпарка каля нас
Прайшлі, як павы, на Парнас.

У іроніі — «смах перавагі», смех хаваецца пад маскай сур'ёзнага; так смяюцца найчасцей з таго,

што замінае руху жыцця. Не толькі саркастычнай з'яўляецца легенда, якая склалася беларускім людзям у 30-я гады XIX ст. Уладзімір Караткевіч назваў яе «іранічнай і злой легендай»:

Бог дзяліў між народамі землі. Адным тое, другім — тое. Прыйшлі беларусы... Вельмі ж пану богу спадабаліся. Ён і пачаў нас надзяляць: «Рэкі вам даю поўныя, пушчы — нямераныя, азёры — нялічаныя. Спёкі ў вас ніколі не будзе, але і холаду — пагатоў. Зажэрціся на багатай зямлі не дам, каб былі ўвішныя, кемлівыя, але і голаду ў вас ніколі не будзе. Наадварот, у голад шмат багацейшыя людзі будуць да вас прыходзіць. Не ўродзіць бульба, то ўродзіць жыта ці яшчэ нешта. А яшчэ звяры і дзічына ў пушчах чародамі, рыбы ў рэках — касякамі, пчолы ў борцах — мільёнамі. А травы — як чай. Не будзе голаду. Жанчыны ў вас будуць прыгожыя, дзеці — дужыя, сады — багатыя, грыбоў ды ягад — заваліся. Людзі вы будзеце таленавітыя, на музыку, песні, вершы — здатныя. На дойлідства — таксама. І будзеце вы жыць ды жыць, ну як...» Тут яго Мікола ў бок штурхае: «Пане божа, ды вы падумайце. Гэта ж вы ім рай аддаеце! Гэта ж вы, божа мой! Ды яны пры іхняй языкастасці туды з сапраўднага раю ўсіх перавабляць! Яны ж языком менцяць — дай бог нам з вамі». Бог падумаў, крактануў, але назад адбіраць не будзеш. Сапраўды, ёсць ужо яна, зямля. Лані бягуць — лес варушыцца. Рыба чаўны з вады выціскае. Дрэвы — да сонца. «Добра, — кажа, — зямля будзе — рай. А каб не занадта вы перад маім раем ганарыліся — дам я вам найгоршае ва ўсім свеце начальства. Яно вам таго раю трохі збавіць дый пыхі трохі-трохі вам саб'е. Гэта вам для раўнавагі».

У забаўляльнай прамове могуць прысутнічаць элементы і іроніі, і сатыры. Але галоўную ролю павінен адыграць гумар.

Як ствараецца гумар? Асноўныя прыёмы — гэта перабольшанне ў адносінах да прадмета прамовы (шарж), спалучэнне фантастычнага і рэальнага (гратэск), збліжэнне далёкіх або несумяшчальных паняццяў (дасціпны выраз).

Мастакі-шаржысты ў сваёй творчасці звычайна адштурхоўваюцца ад вобраза, перабольшанасць якога добра выяўляецца, да прыкладу, у чэхаўскай фразе: «Гэтымі днямі я вярнуўся з Піцера. Купаўся там у славе і нюхаў фіміямы» (калі да пісьменніка нечакана прыйшла слава).

У якасці ўзору дасціпнага выразу прывядзём таксама чэхаўскую фразу. Ён сказаў яе, калі стаў славутым пісьменнікам, калі яго палка расхвальвалі паклоннікі. У гэты час у Пецярбургу адкрылася выстава карцін мастака Семірадскага, і сярод усіх палотнаў шумны поспех мела адно, на якім была намалявана прыгажуня Фрына. Чэхаў: «У Піцеры цяпер два героі дня: голая Фрына Семірадскага і апрануты я». Тут збліжана лагічна несумяшчальнае: Фрына — Чэхаў.

Прыклад гратэску возьмем з рамана Уладзіміра Караткевіча «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні» (гэта раман-прытча пра далёкія часы сярэднявечча, калі прыгнечаныя згалелыя людзі марылі аб цудах, аб прышэсці Хрыста-збавіцеля, а царква пры дапамозе інквізітарскіх сродкаў вынішчала ерасі). У гэтым рамане шмат сітуацый гратэскных. Напрыклад, вобраз кáта — рэальнасць для сярэднявечча, а вось думкі, светапогляд гэтага кáта — фантастыка. У выніку спалучэння рэальнага і фантастычнага гратэскна гучыць прамова кáта, які запрошаны пакараць смерцю Лжэхрыста:

Усясільны ён, усё ён можа, чалавечы мозг, калі з ім бог і царква, — ціха сказаў кат. — Бачыш, унь прыбор для здабывання мозгу цераз нос і даследавання яго на прадмет небяспечных думак. Бяда толькі, вымае добра, а вось назад уставіць, калі нічога не знайшлося, — гэтага

яшчэ не дабіўся. Нічога, даб'юся. Гэта доўбня з прываднымі коламі. Калі ўдала стукнуць год у трынаццаць — ніякіх думак і намераў у чалавека больш не застанецца, акрамя намеру маршыраваць і атрымоўваць за гэта хлеб.

<...>

Я, брат, чалавека ведаю да апошняга. Як ніхто больш. Работа ў мяне старадрэўняя, пачэсная, ганаровая. З усімі вялікімі людзьмі, ужо не кажучы пра ўсіх разумных, знаёмы.

Але работа ў мяне няўдзячная. Гандляр, скажам, дагодзіць пакупцу — яму рукі ціснуць, у наступны раз да яго прыйдуць. А да мяне? Лекару ад таго, хто ачуняе, — падарункі. — Кат усхліпнуў. — А я стараюся, начэй не сплю для агульнай, для грамадскай карысці, а мне — ну хоць бы хто. Айцы царквы, вядома, не ў лік, іх можна не браць пад увагу. Але нічога я так не хачу, як чалавечай падзякі. Мне — ад людзей бы дзякуй. Ну сказаў бы хаця адзін: вось, братка, здорава ты з мяне галаву знёс. Я проста цяперака на сёмым небе. Дык не...

<...>

Слухай, яму ж усё адно ўваскрасаць — можа і пахваліць?

Шарж, гратэск, дасціпны выраз выкарыстоўваюцца як асобныя прыёмы ў забаўляльнай прамове. Сюжэт жа развіваецца, як правіла, па законах парадоксу (ад грэч. *parádoxos* — нечаканы, дзіўны): мяркуючы па падзеях, чакаем адзін вынік, а ён атрымліваецца зусім іншым. Да прыкладу, распавядае Уладзімір Караткевіч:

Значэнне загарадак вакол вялікіх загонаў, дзе ходзіць частка зуброў, чыста сімвалічнае. Зубр лёгка разбівае лобам іхнія бяровыя дыяметры ў 15—20 см. Егер казаў мне: «Як кінецца на агароджу — не ўцякайце далей. Усё адно не ўцэчаце».

І вось які выпадак здарыўся з намі, калі мы здымалі там фільм аб пушчы. Ці то зубра раз'ятрыў строкат «Конваса», ці проста мы яму аб-

рыдлі — кішыць вакол нейкая драбязя! — але ён раптам з цалкам спакойнага стану адразу перайшоў у атаку. Мы, ясна ж, кінуліся хто куды, урассыпную. Добра, што гэта быў проста дэмарш: бык хацеў папалохаць, а не дагнаць. Але рэзультат атрымаўся такі, што мы пасля не маглі апамятацца ад здзіўлення.

Я паспеў скочыць цераз агароджу, асістэнт аператара, уцякаючы, наляцеў на сук і выбіў сабе прырэзны зуб. А аператара доўга не маглі знайсці, і толькі потым, як з неба, даляцеў да нас ягоны голас. А адбылося вось што.

Штатыў нашага апарата важыць нешта каля васьмі кілаграмаў, апарат — таксама некалькі кілаграмаў, ды яшчэ акумулятары. Кідаць казённую маёмасць не рэкамендуецца. Ды й дарагая дужа, пасля не расплоцішся. І вось аператар з усім гэтым грузам... узляцеў на вяршыню стога, вышыня якога была некалькі метраў. А стог, як вядома, мае форму яйка, пастаўленага на тупы канец. Значыць, спачатку даводзіцца лезці пад вострым кутам да зямлі, ледзь не спінаю ўніз, а гэта немагчыма, і захацеў бы — не ўлезеш. Як гэта атрымалася ў аператара, ён пасля і сам не мог растлумачыць...

КАНСУЛЬТАЦЫЯ

Умець да месца выкарыстаць гумар — гэта талент, якім вызначаецца не кожны. Не дарэмна ж мы прыводзілі ў гэтым раздзеле ў якасці прыкладаў імёны пісьменнікаў, сатырыкаў. Але разумець гумар, развіваць у сабе пачуццё гумару павінны ўсе. Бо сумнае жыццё ў чалавека, які не разумее жарту, і цяжкі з-за крыўдлівасці ён у зносінах.

Улічвайце гэта пры падрыхтоўцы да практычных заняткаў і не адчайвайцеся, калі стварыць забаўляльную прамову вам не ўдасца. Выбірайце заданні, якія дапамогуць навучыцца разумець гумар.

ПЫТАННІ

1. З якой нагоды гавораць забаўляльную прамову? З якой мэтай?

2. Чым адрозніваюцца гумар, сатыра, іронія?

3. На чым грунтуецца, як правіла, сюжэт забаўляльнай прамовы?

ЗАДАННІ

1. Параўнайце выказванні пісьменніка У. Караткевіча: а) «Уменне іранізаваць не толькі над кімсьці, але і над самім сабой — адна з самых, па-мойму, вартых рыс беларускага нацыянальнага характару»; б) «Самасуцяшэнне, спалучанае з гумарам і стойкасцю, знаходзіць выйсце, хай маральнае, з самага, здавалася б, безнадзейнага становішча». Суаднесце гэтыя выказванні з ніжэйпрыведзеным расповядам пісьменніка. На ваш погляд, якое з выказванняў найбольш дакладна раскрывае падтэкставую інфармацыю расповяду?

Раней пры кожнай хаце на задворках было гумно, а то і два з «ёўняю» (сушыльняй) — земляным, гладка ўбітым токам. Адсюль вымалачаны хлеб ішоў у засекі клуні. Гумно было нібы сімвалам гадавой працы селяніна. І я ўспамінаю адзін з самых сумных і, аднак, самых аптымістычных беларускіх анекдотаў.

Згарэла гумно, поўнае снапоў. Згарэла праца за цэлы год. Гаспадар стаіць на папялішчы і бядуе: «Ой, і пагарэў ты, Яўхім! Вой, і пагарэў жа!! Ну й пагарэў!!! — І раптам. — Але ж затое і мышэй ляснула!!!»

2. «Аднойчы, — успамінае К. Чукоўскі, — для нейкай літаратурнай даведкі Горкі прынёс на наша пасяджэнне часопіс «Шут». Адзін з «сусветных літаратараў» доўга перагортваў яго і сумна сказаў: «Мала гумару ў рускіх людзей». Абвергніце гэтае выказванне шляхам аналізу ніжэйпрыведзеных расповядаў М. Горкага; вызначце, як створаны гумарыстычныя сітуацыі, пры дапамозе якіх прыёмаў.

Злітуйцеся, рускія такія гумарысты. Неяк прыйшла да мяне адна правакатарша, калялася, плакала, слёзы цяклі нават з вусняў, а сёння сустракаю яе ў адной установе і як нічога і не было: «Добры дзень, кажа, Аляксей Максімавіч!» — «Добры дзень, кажу, добры дзень...»

А то прыйшла да мяне нядаўна барыня, на ёй фунты чатыры срэбра, фунты два золата, і просіць

за двух сваіх мужоў, якія папалі ў астрог «па памылцы». Я абяцаў высветліць, пахадайнічаць, а яна пытаецца: «Колькі ж вы за гэта возьмеце?» Ну ці ж не гумарысты?

3. Выберыце тэму, якая адпавядае забаўляльнай прамове, і паспрабуйце развіваць яе. Калі ў вас узнікае свая тэма, рэалізуйце яе.

- а) Як пазбавіцца ад ляноты.
- б) Новыя факты з гісторыі нашай дзяржавы.
- в) Мае любімыя святы.
- г) Што мы хочам вывучаць у школе?
- д) Прамовы з нагоды заканчэння навучальнага года.

4. Прааналізуйце, як развіваецца сюжэт у забаўнай гісторыі кінарэжысёра Уладзіміра Бычкова. Чаму парадокс не адбыўся, хаця падставы для гэтага былі: слон павінен быў затаптаць рэжысёра, але чамусьці беражліва паставіў яго на зямлю?

У маёй кінематаграфічнай практыцы вельмі забаўнымі бывалі сустрэчы з жывёлінамі, якіх мы здымалі ў фільмах. Ніколі не забудуся на гісторыю, якая здарылася ў час здымкаў маёй карціны «Палёт у краіну пачвар». Было гэта на Каўказе. Для аднаго эпізода нам спатрэбіўся быў слон. У такіх выпадках мы звычайна бярам жывёліну ў цырку. На наша шчасце, у гэты час у Сочы выступала трупа вядомага дрэсіроўшчыка Мсціслава Запашнага. Гэта мой прыяцель. Мы з ім не раз працавалі на карцінах, таму дазвол узяць слана быў атрыманы хутка, і мы ўсе разам вялікай грамадою накіраваліся ў сланоўнік. Слон у першую хвіліну ні на кога не зважаў, але раптам нешта ў нас яго зацікавіла. Ён вельмі цяжка ўздыхнуў, працягнуў да мяне хобат, абхапіў за талію і ўзняў пад столь. Я ўжо развітаўся ў думках з жыццём, але слон беражліва паставіў мяне на зямлю. І тут я ўспомніў. Сем гадоў назад у фільме «Цыркачо-нак» гэтая сланіха па мянушцы Рані ўжо здымалася ў нас, і мы пасябравалі. Я яе клаў спаць,

хадзіў з ёю гуляць па начной Адэсе (там мы здымалі большую частку карціны), расказваў ёй перад сном казкі. За сем гадоў я паспеў забыцца на яе, а яна на мяне не забылася (Забаўныя гісторыі, расказаныя беларускімі кінематаграфістамі // Крыніца. 1993. № 3. С. 24).

ЗАПАВЕТНАЯ ПРАМОВА

Гэты від прамовы не прызначаны для шырокай публікі. З такой прамовай звяртаюцца да людзей, духоўна блізкіх, распаўядаючы ім пра самыя заповітныя пачуцці. Такая прамова ствараецца ў хвіліны значных душэўных узрушэнняў, перажыванняў глыбока асабістых і ў той жа час яны маюць дачыненне да пачуццяў іншых людзей. Адны і тыя ж пачуцці, думкі могуць ахопліваць многіх людзей, але не кожны здольны зразумець з усёй яснасцю і тым больш дасканалы адлюстраванне ў слове тое, што робіцца ў яго душы. Такая прамова дае магчымасць усім, хто ахоплены адзіным пачуццём, спазнаць і асэнсаваць яго сутнасць, глыбіню, значэнне.

Заповітныя прамовы не складаюцца па заказу і не плануюцца загадзя. Яны — парыў душы, ахопленай горам ці шчасцем.

...Многія — родныя, сябры, знаёмыя і незнаёмыя людзі — у праніклівых словах выказалі пачуццё смутку ў сувязі са смерцю Аляксандра Сяргеевіча Пушкіна. Аднак у якасці прыкладу заповітнай прамовы мы прывядзём пісьмо Кацярыны Андрэеўны Карамзіной (жонкі славутага рускага гісторыка і пісьменніка Мікалая Міхайлавіча Карамзіна) да сына Андрэя. У ім таксама выказана пачуццё смутку ад панесенай страты. Гэсць у ім асаблівае: пачуццё выказана так дасканалы, глыбока і ўсеабдымна, што абстрагуецца ад канкрэтнага аўтара і дзякуючы менавіта даскана-

лай славеснай форме робіцца блізка ўспрынятым многімі людзьмі, як бы іх уласным пачуццём, якое яны толькі цяпер па-сапраўнаму зразумелі.

...Пішу да цябе з вачамі, поўнымі слёз, а сэрца і душа тугою і жалем; закацілася зорка светлая, Расія страціла Пушкіна! Ён біўся ў сераду на дуэлі з Дантэсам, і ён прастрэліў яго наскрозь; Пушкін бессмяротны жыве два дні, а ўчора, у пятніцу, адляцеў ад нас; я мела горкую слодыч развітацца з ім у чацвер; ён сам гэтага пажадаў. Ты можаш уявіць мае пачуцці ў гэтую хвіліну, асабліва калі ўведаеш, што Арндт з першай хвіліны сказаў, што ніякай надзеі няма!

Ён працягнуў мне руку, я яе паціснула, і ён мне таксама, а потым махнуў, каб я выйшла. Я, выходзячы, асяніла яго здалёк крыжом, ён зноў мне працягнуў руку і сказаў ціха: перахрысціце яшчэ; тады я зноў, паціснуўшы яшчэ раз яго руку, ужо яго перахрысціла, прыкладваючы пальцы на лоб, і прыклала руку да шчакі; ён яе ціхенька пацалаваў і зноў махнуў. Ён быў бледны, як палатно, але вельмі харошы; спакой адлюстроўваўся на яго цудоўным твары.

Пісьмо гераіні аповесці «Альпійская балада» Васіля Быкава італьянскай дзяўчыны Джуліі да жыхароў беларускай вёскі Цярэшкі — асабістае. Яно пра яе каханне да Івана, іх земляка, пра горыч страты, удзячную памяць у яе сэрцы. І ў той жа час пісьмо напоўнена жаданнем падзяліцца сваім пачуццём з жыхарамі Цярэшак, каб любоў і ўдзячнасць да загінуўшага ў ваенным ліхалецці Івана сагравалі не толькі яе і іх сына, а і землякоў каханага.

Добры дзень, родныя Івана, добры дзень, людзі, якія ведалі Яго, добры дзень, вёска Цярэшкі каля Двух Блакітных Азёраў у Беларусі...

Гэта піша Джулія Навелі з Рыма і просіць вас не здзіўляцца, што незнаёмая вам сінёра ведае

вашага Івана, ведае Цярэшкі каля Двух Благітных Азёраў у Беларусі...

Безумоўна, вы не забылі той страшны час у Еўропе — чорную ноч чалавецтва, калі, прыходзячы часта ў адчай, тысячамі паміралі людзі. Адны, пакідаючы жыццё, прымалі смерць як благаславёнае вызваленне ад пакутаў, прызначаных ім фашызмам, — гэта давала сілы з годнасцю сустрэць фінал і не пераступіць сумлення. Другія ж у гераічным адзінаборстве самі ставілі смерць на калені, паказваючы чалавецтву ўзор мужнасці, і гінулі, здзіўляючы нават ворагаў, якія, перамагаючы, не адчувалі задавальнення — гэтакай адноснай была іх перамога.

Такім чалавекам аказаўся і ваш суайчыннік Іван Цярэшка, з якім воля лёсу звяла мяне на цяжкіх шляхах няроўнай барацьбы і страт. Мне прыйшлося раздзяліць з Ім апошнія тры дні Яго жыцця — тры вялікіх, як вечнасць, дні кахання, пазнання і шчасця. Праўда, Богу пажадана было не даць раздзяліць з Ім і смерць — лёс ці звычайны не расталы сумёт снегу перашкодзілі мне разбіцца ў бездані, якой я аддала перавагу перад крэматорыем. Потым мяне падабраў чалавек, не пазбаўлены добрага сэрца ў грудзях. Вядома, гэта здарылася пазней, а ў тое першае імгненне ў бездані, калі я расплюшчыла вочы і зразумела, што жывая, Івана ў жывых ужо не было. Уверсе пад аблокамі сціхала выццё сабак, і толькі рэха апошніх двух стрэлаў, аддаляючыся, грукатала ў цясніне.

Паступова я вярнулася да жыцця, якое без Яго напачатку здавалася мне пазбаўленым усялякага сэнсу. Доўгія месяцы маёй адзіноты поўніліся толькі трыма журботнымі і шчаслівымі днямі, пражытымі з Ім. Я б магла апісаць вам, які гэта быў чалавек, але, думаю, вы лепш за мяне ведаеце Яго. Я хачу толькі сказаць, што ўсё маё далейшае жыццё праходзіць у яркім святле, выпрамененым сустрэчай з Яго асобай, таксама як і мая сціплая грамадская дзейнасць у Саюзе барацьбы за мір, у выданні прафсаюзнай газеты, нарэшце, у выхаванні сына Джывані, якому ўжо 18 гадоў і які рыхтуецца стаць

журналістам. (Між іншым, гэта ён пераклаў на рускую мову маё пісьмо, хаця і я вывучыла гэтую мову, але, безумоўна, не так дасканала, як сын.) Яшчэ ў маім кабінёце вісіць карта Беларусі, краіны, так сардэчна любімай Іванам. На жаль, я не магу знайсці на ёй вёскі Цярэшкі каля Двух Азёраў — спадзяюся, вы мне велікадушна дапаможаце ў гэтым. І яшчэ — фота... Хаця б якое-небудзь: дзіцячае, юнацкае альбо чаго лепей — салдацкае...

Падчас, успамінаючы Яго, скаланаюся ад думкі, што магла б папасці ў іншы лагер альбо не ўбачыць яго схваткі з камандафюрэрам і не пабегчы за Ім пасля памятнага выбуху — прайсці ў жыцці недзе блізка ад Яго і не сутыкнуцца з Ім. Але гэтага не здарылася, і цяпер я кажу дзякуй боскай волі, дзякуй усім выпрабаванням, выпаўшым на маю долю, дзякуй усім заканамернасцям і выпадку, што звялі мяне з Ім.

Вось і ўсё. Фініта.

Бывайце, незнаёмыя землякі Яго, бывайце, Яго родныя, бывайце, далёкія Цярэшкі каля Двух Блакітных Азёраў, жыць ля якіх вельмі заповітна хацела і я. Не забывайце свайго земляка, як не забываем Яго мы.

З падзякай усім — нарадзіўшым, выхаваўшым і ведаўшым Чалавека, сапраўды рускага па дабраце і вартага захаплення ў сваёй мужнасці.

Дзякуй, дзякуй за ўсё.

Паважаючая вас Джулія Навелі з Рыма.

У словах Джуліі «Не забывайце свайго земляка, як не забываем Яго мы» адлюстравалася сутнасць заповітнай прамовы: падзяліцца з іншымі людзьмі вялікім душэўным узрушэннем, якое б ахінула сваім святлом і іх сэрцы, і радніла, і збліжала іх.

Заповітная прамова патрабуе асаблівай шчырасці пачуццяў, што не кожнаму ўдаецца адлюстраваць у славеснай форме. Задача гэта цяжкая, не існуе для яе вырашэння спецыяльных правілаў і прыёмаў. У такіх выпадках людзі гавораць пра

асобы душэўны дар. Па гэтай прычыне мы толькі знаёмім вас з заповітай прамовай, але, на жаль, навучыць складаць гэты від прамовы ні мы, ні хто-небудзь іншы не ў сілах. Вучоба прадугледжвае прагназаванне сітуацыі, уяўлення сябе, сваёй ролі ў ёй; аднак гэта недапушчальна ў дачыненні да заповітай прамовы.

ДЫЯЛАГІЧНЫЯ ВІДЫ ПРАМОВЫ

Дыспут (лац. *disputare* — разважаць, спрачацца) — публічная спрэчка па якім-небудзь пытанні.

Дыскусія (лац. *discussio* — разгляд, даследаванне) — публічнае абмеркаванне якога-небудзь пытання.

Дэбаты (фр. *debats* — спрэчка) — публічнае абмеркаванне альбо публічная спрэчка па пытаннях з парадку дня сходу, парламенцкага пасяджэння.

Працэдура (лац. *procedere* — рухацца наперад) — агульнапрыняты (афіцыйны) парадак вядзення публічнага абмеркавання.

ДЫСПУТ

У дыспуце ўдзельнічаюць ад двух да васьмі-дзясяці чалавек, якія спрачаюцца (славесна спарнічаюць) перад аўдыторыяй. Кожны з удзельнікаў дыспуту даказвае сваю думку, сваю правату. Такім чынам, на дыспут выносяцца тыя пытанні, па якіх існуюць розныя, нярэдка супрацьлеглыя, меркаванні. Часта і сама тэма дыспуту афармляецца як пытанне:

а) Кумір у тваім жыцці: добра гэта ці дрэнна?

б) «Гора ад розуму» — («Хто смяецца апошнім») — камедыя ці драма?

в) Школьная форма: насіць альбо не насіць?

Аднак пыталная форма не абавязковая, калі рознасць думак адлюстравана ў самой фармулёўцы тэмы:

«Дзве праграмы рэфармавання школы».

А таксама тады, калі слухачы інфармаваны аб тым, што дадзеная тэма праблемная і існуюць розныя меркаванні наконт яе вырашэння:

«Паходжанне жыцця на Зямлі».

Ці ўсякае пытанне, па якім маюцца розныя думкі, можа быць вынесена на дыспут?

Па-першае, дыспут — гэта **спрэчка публічная**. Значыць, пытанне павінна мець грамадскае значэнне, быць цікавым для публікі.

Спрэчка «Школьная форма: насіць ці не насіць?» — праблемная не толькі для тых, хто спрачаецца, але і для ўсіх школьнікаў, іх бацькоў, педагогаў (да прыкладу, выхаваўчы аспект: ці не прывядзе нашэнне «хатняй вопраткі» да таго, што ў адных разаўецца пачуццё перавагі, выключнасці сваёй асобы, у другіх — зайздрасці, комплексу непэўнацэннасці, ліслінасці?). Пытанне спрэчкі публічнае, значыць, яго можна вынесці на дыспут.

Параўнаем: «Ці заўсёды трэба гаварыць праўду?» Вырашэнне гэтага пытання — вельмі часта асабістая справа чалавека і залежыць ад маральных якасцей, а таксама ад абставін, характараў. Так, аднаму хвораму ўрач можа сказаць аб нядобрым дыягназе, хворы збярэ ўсю волю і будзе энергічна змагацца з хваробаю. А другому казаць праўду нельга, бо хворы адгукнецца адчаем і згубіць усялякую волю, што толькі паспрыяе развіццю хваробы.

Па-другое, згодна з прымаўкай, ісціна нараджаецца ў спрэчцы. Значыць, пытанне, вынесенае на дыспут, павінна быць пытаннем аб тым, што праўдзiва, а што непраўдзiва.

«Куды пайсці вучыцца?» Гэтае пытанне цікавіць многіх, значыць, яно публічнае. Але ці шукаецца пры яго вырашэнні ісціна? Кожны прамоўца будзе адстойваць свой пункт погляду на перавагі навучання ў той ці іншай навучальнай установе. Аднак ісціну, што навучанне неабходна чалавеку, прамоўцы ні сцвярджаюць, ні абвяргаюць не будуць (бо ў іх іншая задача). А калі так, то гаворка павінна весціся не аб спрэчцы (дыспуце), а пра абмен думкамі (дыскусію).

Сфармулюем тэму інакш: «Прыватная школа: прэстыж або веды?» У нашай краіне, як і ў іншых былых сацыялістычных краінах, прыватнае навучанне толькі нараджаецца, і таму на сёння гэтае пытанне з'яўляецца пакуль што праблемным, г. зн. наконт яго існуюць розныя меркаванні: з аднаго боку — у прыватную школу запісваюць дзяцей з заможных сем'яў дзеля прэстыжу, з другога — каб атрымаць грунтоўныя веды і выхаванне. Якое з меркаванняў правільнае? — пытанне для пошуку ісціны. Значыць, гэтая тэма можа выносіцца на дыспут.

Мэта дыспуту: выявіць моцныя і слабыя бакі розных пунктаў погляду, вызначыць, у якім стане знаходзіцца вырашэнне праблемнага пытання.

Само ж рашэнне (якое меркаванне правільнае, а якое няправільнае) на дыспуце звычайна не прымаецца. «У спрэчцы нараджаецца ісціна» — зусім не значыць, што кожны канкрэтны дыспут заканчваецца нараджэннем ісціны; можа прайсці не адзін дыспут, перш чым грамадская думка прыйдзе да пэўнага рашэння. Прымаўка ж азначае, што, спрачаючыся, г. зн. у працэсе спрэчкі, менавіта такім шляхам, мы шукаем ісціну.

Дыспут можа праходзіць арганізавана, а можа — стыхійна.

Арганізаваны дыспут адбываецца па ініцыятыве каго-небудзь. Напрыклад, настаўніца прачытала сачыненні вучняў, і яе асабліва зацікавілі два: у адным даказвалася, што п'еса Аляксандра Грыбаеда «Гора ад розуму» — камедыя (высмейваецца тып людзей — маўчаліны, скалазубы, фамусавы), у другім — што гэта трагедыя (таму што здольнасці чалавека, які мысліць прагрэсіўна, грамадства не запатрабавала). Настаўніца прапаноўвае правесці дыспут на тэму: «Гора ад розуму» — камедыя ці драма?» Зусім верагодна, што ў працэсе спрэчкі сфарміруецца думка, а менавіта: праўду гаворыць аўтар аднаго сачынення, але не ўсю, бо ў сваім доказе зыходзіць толькі з камедыйных вобразаў. Праўду гаворыць і аўтар другога сачынення, але таксама не ўсю, бо зыходзіць толькі з трагедыйных вобразаў. Нельга будаваць доказ, абапіраючыся на адны факты і ігнаруючы другія. Калі ж аналізаваць іх у сукупнасці, то прыходзім да вываду, што «Гора ад розуму» — трагікамедыя.

Правілы правядзення (працэдура) арганізаванага дыспуту простыя. Выбіраецца вядучы. Рыхтуючыся да дыспуту, ён збірае звесткі пра ўдзельнікаў дыспуту, адбірае сярод іх тыя, што сведчаць аб характары, светапоглядзе, адносінах да праблемы, якая выносіцца на дыспут. У думках прагназуе магчымы ход развіцця дыспуту, тое, як могуць развівацца падзеі на дыспуте, калі можа спатрэбіцца дапамога вядучага: дадатковае пытанне, каб выступаючы паўней выказаў думку; тактычная заўвага, каб прамоўца не выходзіў за рамкі тэмы, не гаварыў болей часу, чым адведзена на працэдуры; не падпадаў пад уладу эмоцый. Але вядучы не можа сам уступаць у спрэчку, г. зн. выказваць свой пункт погляду на праблему, даваць ацэнку выступленням, рабіць шматслоўныя заўвагі па ходу дыспуту і займаць такім чынам час, які належыць яго ўдзельнікам.

Вядучы адкрывае дыспут. Называе слухачам тэму, акцэнтуюе іх увагу на тым моманце, які заключае ў сабе праблему. Сцісла характарызуе

ўдзельнікаў дыспуту і рознасць іх падыходу ў разуменні праблемы. Затым задае пытанне аднаму з удзельнікаў, з гэтага і пачынаецца непасрэдна дыспут. Калі дыспут падыходзіць да завяршэння, вядучы коратка падводзіць вынікі, дзякуе прамоўцам, слухачам за ўдзел у дыспуце.

Стыхійны дыспут не мае папярэдняй падрыхтоўкі. Яго не плануюць і не арганізуюць. Найчасцей такі дыспут узнікае ў асяроддзі вучоных. Напрыклад, адзін вучоны публікуе ў часопісе артыкул, у якім выкладае меркаванні адносна навуковай праблемы і прыводзіць свае доказы. Артыкул чытае другі вучоны, які разглядае гэтую праблему з іншых пазіцый і мае доказы свайго пункту погляду. Ён дасылае ў рэдакцыю часопіса свой артыкул з просьбай надрукаваць яго — у навуковым асяроддзі павінны пазнаёміцца і з яго поглядам на праблему. Такім чынам, стыхійна паміж вучонымі завязваецца спрэчка на старонках часопіса. За спрэчкай уважліва сочаць зацікаўленыя гэтай праблемай чытачы, г. зн. такая спрэчка таксама публічная.

У дыспуце прамоўцы карыстаюцца ў асноўным пераканальнымі відамі прамовы.

Аснову пераканальнай прамовы складае доказнасць, якая дасягаецца рознымі сродкамі: пры дапамозе статыстычных даных, прыкладаў, узятых з жыцця, выказванняў аўтарытэтных людзей. Усе гэтыя сродкі выкарыстоўваюцца і тады, калі пераканальная прамова гучыць у маналогу, і тады, калі з ёй выступаюць у дыялогу, у прыватнасці на дыспуце. Аднак ёсць і тое, што адрознівае пераканальную прамову ў дыялогу і ў маналогу. Гэта — асаблівасці ў спосабе пабудовы доказы.

Даказаць, зрабіць пэўны вывад можна спосабам індукцыі альбо дэдукцыі. Напамнім: індукцыя — гэта шлях ад асобных аргументаў да агульнага вываду; дэдукцыя — гэта шлях ад агульнага (гіпотэзы, аксіёмы) да асобных аргументаў, на аснове якіх робяцца вывады, якія альбо падтрымліваюць гіпотэзу (аксіёму), альбо адхіляюць. Пры дэдукцыі

доказы будуюцца або спосабам сцверджання, або спосабам адмаўлення.

У маналагічнай пераканальнай прамове могуць выкарыстоўвацца ўсе спосабы доказу. Але, як правіла, кожны раз прамоўца выбірае які-небудзь адзін спосаб.

Ніжэйпрыведзены ўрывак толькі знешне падобны да дыялога. Па сутнасці, гэта — маналог: герой разважае ўслых аб тым, як ён прыйшоў да пэўнай высновы. Яго суб'ектныя фактычна выконвае ролю, якая звычайна належыць слухачам: па іх рэакцыі прамоўца робіць для сябе вывад, наколькі пераканальныя яго доказы.

[З запіскі вынікала, што скарб князёў Альшанскіх знаходзіцца пад адной з замкавых вежаў; пазначана яна ў запіскі літарай **В** (з цітлам, які паказвае, што літара абазначае лічбу). Запіска напісана кірыліцай.]

— ...Мы шукалі пад трэцяй вежай.

— Правільна. **В** трэцяя літара, што ў кірылічным алфавіце, што ў глагалічным.

— Так. І ў глагалічным... **АЗЪ, А, Т** — першая літара і мае пад цітлам значэнне адзін, **БОУКЪ, Б, Ё**, мае значэнне — два, а **В, ВЪ, В, V** мае значэнне — тры... і нас ледзь не засыпала і не забіла пад трэцяй вежай.

— Та-ак. Не бачу нічога смешнага. Своеасаблівы гумар.

— Справа ў тым, што **Т, Ё і V** — сапраўды адзін, два і тры. Так у глаголіцы. Але ў кірыліцы **БОУКЪ, Б** — не мае лічбавага значэння. І ніколі не мела, як **Ж**, як дзвервь (**Ч**), як **Ш, Щ, Ю** і іншыя. Не мела.

— Як-як?

— А вось так. І значыць, **Ѕ** ступ уніз, гэта азначае 6, а не восем ступ уніз. **Б і Ж** не мелі ў старажытнай Беларусі лічбавага значэння, **А** —

першая вежа, Ё — ніякая, разумееш ты, ніякая.
А Ё — гэта другая вежа ад кутняй...

(Караткевіч У. Чорны замак Альшанскі.
Зб. т. у 8 тт: т. 7, с. 493)

Доказнасць гэтай, па сутнасці маналагічнай, пераканальнай прамовы здзяйсняецца спосабам індукцыі — ад асобных фактаў да агульнага вываду: літара Ё — трэцяя літара ў старажытных славянскіх алфавітах, але цітла над літарай паказвае, што літара абазначае лічбу; у глаголіцы літара Ё абазначае лічбу 3, у кірыліцы яна будзе абазначаць лічбу 2, таму што літара Б лічбы не абазначае. Такім чынам, гэта можа быць другая вежа ад вугла.

У дыялогу, і ў прыватнасці ў дыспуце, доказнасць пераканальнай прамовы, як правіла, здзяйсняецца спосабам дэдукцыі — ад агульнага (гіпотэзы, аксіёмы) да прыватных вывадаў. Пры гэтым на дыспуце ў працэсе доказу адначасова і сцвярджаецца і абвяргаецца сапраўднасць гіпотэзы (аксіёмы): адзін прамоўца сцвярджае, другі абвяргае. У гэтым заключаюцца адметныя асаблівасці пераканальнай прамовы, якая гучыць на дыспуце.

Доказнасць спосабам дэдукцыі патрабуе ўмення разважаць, у прыватнасці, у форме сілагізмаў, з якімі мы знаёміліся пры вывучэнні старажытнагрэчаскай рыторыкі. Законы пабудовы сілагізмаў распрацаваныя старажытнагрэчаскім мысліцелем Арыстоцелем. Прыклад сілагізма:

Людзі павінны быць міласэрныя (вялікая пасылка);

Я — чалавек (малая пасылка);

Значыць, я павінен быць міласэрны (прыватны вывад).

Дыспут прыцягвае ўвагу слухачоў спаборнасцю прамоўцаў у здольнасці лагічна мысліць. Гэтую асаблівасць дыспуту выкарыстаў пісьменнік Уладзімір Караткевіч у рамане «Чорны замак Аль-

шанскі». Ён не стаў апісваць спрэчку, якая ўзнікла паміж героямі рамана з нагоды пошуку скарбу. Каб паказаць, наколькі спрэчка была вострай, пісьменнік прывёў прыклад сярэднявечнага дыспуту (у тых часы дыспуты праводзіліся часта):

Гамарня была як на кірмашы. Атрымалася нешта накшталт сярэдневяковага дыспуту: кожны высоўваў свой тэзіс, а ўсе накідваліся на яго са сваімі антытэзамі, кожны быў як бы «адвакатам д'ябла», асобай, неабходнай на кожным сярэдневяковым дыспуте (не выключаючы і Беларусі), асобай, якая павінна была абвргаць кандыдата, скажам, у бакалаўры, рознымі падступнымі і нават недазволенымі, ерэтычнымі пытаннямі. Дапусцім, кандыдат высоўваў тэзу аб тым, што зачатак Марыяй Хрыста быў незаганны і нявінны і што ў дзень успення (15-га, значыць, а па-новаму 28 жніўня) яе, яна адышла цнатлівай. На гэта «адвакат д'ябла» ставіў яму недазволеную падножку, за якую, каб гэта не на дыспуте, — гарэць бы «адвакату» на вогнішчы або сядзець у каменным мяху год і шэсць тыдняў¹ (вядома, калі ў месцы суда быў каменны мех, а то пайшоў бы бяскарна). Дыялог між іх мог бы адбыцца такі:

Дыспутант: «... і ва ўспенні была цнатлівай».

Адвакат д'ябла: Не, былі ў яе пасля браты Хрысту. «Маці і браты яго стаялі вонкі ля дома, жадаючы гаварыць з ім»... (Мацея 12, 46).

Дыспутант: Тут маюцца на ўвазе аднадумцы, браты па ідэі.

¹ За рэдкім выключэннем (чалавек быў «сцягам» нейкай апазіцыйнай групы ці руху) чалавека нельга было ў сярэдневяковай Беларусі замкнуць больш як на год і шэсць тыдняў. Езуітызм суддзяў часам выяўляўся ў тым, што пакараць смерцю па тых ці іншых прычынах нельга было, а год і паўтара месяца так званай горнай вязніцы было замала. Калі злосць была асабліва вялікай — садзілі ў вязніцу — яму ў дваццаць локцяў ад акна, праз якое спускалі вязня, а пасля — скупую ежу. Голад, вільгаць, вечная цемра рабілі тое, што чалавек выходзіў адтуль праз год і шэсць тыдняў часцей за ўсё зламаны здароўем, часам звар'яцелы, а бывала — сляпы.

А д в а к а т: Не, ілюстрысіме. Крыху далей «І паказаўшы рукою... на вучняў сваіх, сказаў: Вось маці Мая і браты Мае» (Мацея 12, 49).

Дыспутант: Магчыма, і тыя былі «браты па ідэі» (пачынае запінацца), але менш пасвечанымі, другога гатунку перад вучнямі.

А д в а к а т (поўны трыумфу): А як тады зразумець крыху далей у таго ж Мацея (13, 54 — 57), што, калі Хрыстос прапаведаваў у сінагозе ў Бетлеме Іудзейскім, усе здзіўляліся і казалі: «... адкуль у яго такія прамудрасць і сілы? Ці не цесляў ён сын? Ці не яго маці завецца Марыя, і браты яго Іякаў і Іёсі і Сымон і Іюда? І сёстры яго ці не ўсе паміж нас? Адкуль жа ў яго ўсё гэта? І спакусіліся аб ім». І ў пакаранне за іхняе бязвер'е Ён не стварыў там шматлікіх цудаў. «Не бывае прарокаў ў сваёй айчыне».

Дыспутант (прыперты да мура, але пагрозліва): Дык ты ў догмат непарочнасці Дзевы Марыі не верыш?

А д в а к а т **д'ябла** (спалохана): Не, не. Лічу, што варты ступені бакалаўра, а пытанне хай вырашаюць на вышэйшым узроўні.

Як бачым, мэта гэтага дыспуту не даказаць або абвергнуць аксіёму («... і ва ўспенні была цнатлівай»), а праверыць, наколькі ўмее кандыдат у бакалаўры лагічна мысліць.

ДЫСКУСІЯ

Калі на дыспуце спрачаюцца перад слухачамі і колькасць удзельнікаў спрэчкі абмежаваная (ад двух да, звычайна, васьмі — дзесяці чалавек), то ў дыскусіі бяруць удзел усе прысутныя і колькасць удзельнікаў можа быць любой.

Мэта дыскусіі — не спрэчка, а **абмеркаванне** якой-небудзь праблемы, абмен думкамі.

Дыскусія адрозніваецца ад дыспуту і тым, што мае большую практычную накіраванасць. Канк-

рэтныя рашэнні ў ходзе дыскусіі (як і дыспуту), звычайна не прымаюцца. Аднак абмен думкамі садзейнічае выпрацоўцы рашэнняў, і яны ў бліжэйшы час пасля дыскусіі могуць быць прынятыя.

Дыспут — пошук ісціны, дыскусія — пошук мэтазгоднага рашэння.

Гэта адрозненне ярка выяўляецца ў фармулёўцы тэмы:

1) Аб аўтарстве «Слова аб паходзе Ігаравым» (пошук ісціны — тэма для дыспуту);

2) У праграму якога класа ўключыць вывучэнне «Слова аб паходзе Ігаравым»? (пошук мэтазгоднага рашэння — тэма для дыскусіі).

У адрозненне ад дыспуту дыскусія праводзіцца часцей і займае большае месца ў жыцці дэмакратычнага грамадства, дзе выбар рашэння вызначаецца не дэспатычным прымусам, а перакананнем. Большасць вытворчых пытанняў на прадпрыемствах, ва ўстановах вырашаецца камісіямі, сходамі ў працэсе дыскусій. У форме дыскусій праводзяцца сходы палітычных, грамадскіх арганізацый, пасяджэнні камісій у заканадаўчых органах.

Дыскусія праводзіцца, як правіла, арганізавана. Яе працэдура вызначаецца рэгламентам і можа быць строгай (на сходах, дзе абмяркоўваецца актуальнае, важнае для ўсяго калектыву пытанне), можа дапускаць адступленні ад рэгламенту, быць простай, нефармальнай (калі пытанне абмяркоўваецца ў неафіцыйных абставінах; звычайна так праходзяць пасяджэнні камісій у сферы прадпрымальніцтва, бізнесу, палітычных, грамадскіх арганізацый).

Вядзе дыскусію старшыня. Ён назірае, каб абмеркаванне ішло ў адпаведнасці з рэгламентам, каб выступіла як мага больш кампетэнтных людзей, каб выступленні не вялі сход у бок ад тэмы,

каб выступоўцы паводзілі сябе карэктна ў дачыненні адзін да аднаго. Старшыня павінен адносіцца да ўсіх удзельнікаў дыскусіі аб'ектыўна, не паказваючы зацікаўленасці ў чыёй-небудзь думцы і не навязваючы сходу свайго меркавання; ён не павінен процідзеінічаць жаданням большасці.

Прыклад прыходзіць да прыкладу афіцыйнага сходу.

Старшыня: Сход адкрыты. Прашу захаваць парадак. Прыступаем да чытання пратакола ранейшага сходу.

Сакратар сходу ўстае і чытае пратакол.

Старшыня: Ёсць заўвагі, папраўкі?

Адзін з удзельнікаў сходу ўстае. Старшыня называе прысутным імя выступоўцы, калі яго не ўсе ведаюць, альбо проста падае знак, даючы слова. Гаварыць трэба стоячы:

— У пратаколе прозвішча кіраўніка адной экспедыцыі названа, а кіраўніка другой адсутнічае.

Старшыня: Заўвага правільная. Сакратар унясе яе ў пратакол. Ёсць яшчэ папраўкі, дапаўненні?

Пасля таго як усе заўвагі прагучаць, пратакол лічыцца зацверджаным.

Старшыня: Наступнае пытанне парадку дня — даклад камісіі, якая займалася зборам і апрацоўкай інфармацыі аб стане прыродаахоўных мер.

Старшыня камісіі: Паважаныя калегі! Камісія мае наступныя даныя...

Зачытваецца даклад.

Старшыня: Ці ёсць заўвагі, прэчанні, прапановы?

Удзельнік сходу: У мяне пытанне да камісіі. Ці ўключае інфармацыя па ахове воднай сістэмы даныя, якія тычацца аховы крыніц?

Старшыня: Ёсць яшчэ пытанні?

Калі пытанняў больш няма, дае слова старшыні камісіі.

Старшыня камісіі: Не, не ўключаюць. Даня па крыніцах знаходзяцца ў стадыі апрацоўкі, таму што абследаванне крыніц не завершана. Аднак у бліжэйшы час гэтыя звесткі да нас паступяць.

Другі ўдзельнік сходу: Я ўношу прапанову ўлічыць інфармацыю, якую назапасіла камісія, у бліжэйшых планах работы нашага таварыства і ўнесці ў план адпаведных карэктывы. Гэта дапаможа сканцэнтраваць нашы намаганні на прыярытэтных пытаннях аховы наваколля.

Старшыня: Ёсць прэрэчанні? Іншыя прапановы?

Паколькі ніхто не просіць слова, старшыня прапануе галасаванне.

Старшыня: Прапанова прынятая. Камісія, як і вырашыў сход, перадасць неабходную інфармацыю ўсім кіраўнікам груп.

Ці гатовы да выступлення кіраўнік групы, якая займаецца арганізацыяй дзіцячага турызму?

Кіраўнік групы: Паважаныя калегі!..

Слухаецца выступленне, пасля заканчэння якога ўносіцца прапанова групы: трэба, каб дзіцячыя турыстычныя паходы мелі не толькі спартыўны накірунак, але і пазнавальны; дзеля гэтага трэба, каб у паходзе ўдзельнічалі дарослыя, якія валодаюць спецыяльнымі ведамі. Мы прапануем пашырыць склад групы і ўвесці адпаведных спецыялістаў.

Старшыня: Ёсць прэрэчанні? Іншыя прапановы?

Удзельнік сходу: На мой погляд, рабіць гэтага не трэба. Замацаванаму за групай спецыялісту не заўсёды ўдасца ўзгадніць распарадак сваёй асноўнай працы і турыстычных паходаў, што будзе прыводзіць да непаразуменняў. Ці не больш мэтазгодна вырашаць такія пытанні ў рабочым парадку?

Старшыня: Ёсць іншыя меркаванні?

Паколькі жадаючых выступіць няма, старшыня сходу прапануе галасаванне.

Старшыня: Хто за першую прапанову, прашу падняць рукі. Хто супраць? Хто за другую прапанову, прашу падняць рукі. Хто супраць?

Пасля падліку галасоў старшыня аб'яўляе:

— Прынята другая прапанова. Згодна з парадкам сходу зараз мы можам прыступіць да абмеркавання розных пытанняў. Прашу выступіць прытрымлівацца рэгламенту.

Пасля таго як выступленні закончацца, старшыня звяртаецца да прысутных з пытаннем:

— Ці ёсць ва ўдзельнікаў сходу якія-небудзь пытанні, заявы?

Калі іх няма, старшыня аб'яўляе:

— Сход закрыты.

Як бачна са сціслага канспекту працэдуры сходу, тут гучаць пераважна інфармацыйныя прамовы. Гэта пацвярджае і дыскусія, якая праходзіць у неафіцыйных абставінах. Напрыклад, прывядзём абмен думкамі, які адбыўся ў рэдакцыі часопіса «Собеседник»: як адносіцца амерыканская моладзь да грошай і працы. З журналістам дзеляцца сваімі меркаваннямі амерыканскія студэнты.

Джошуа: Я ведаю аднаго хлопца ў Тэхасе — ён нарадзіўся ў беднай сям'і. Галоўнае ў яго жыцці — грошы. У дванаццаць гадоў ён ужо займаўся дробным гандлем, а ў пятнаццаць быў багаты, вельмі багаты. Цяпер ён валодае велізарнай фірмай грузавікоў у Тэхасе. Але рабіць грошы толькі дзеля грошай сумна... Безумоўна, некаторым здаецца, што грошы самі па сабе забяспечваюць прэстыж.

— А вы так не лічыце?

Дэн: Па-мойму, прэстыж — гэта не тое, якім ты ўяўляешся іншым, прэстыж — гэта так працаваць, каб ад працы атрымліваць задавальненне. А ведаеш, хто ў Вашынгтоне мае самую высокую зарплату? Адзін выдатны баскетбаліст. Не думаю, што ён гуляе, каб атрымліваць грошы. Ён добра гуляе, і яму плацяць добрыя грошы. Навошта думаць аб грашах? Калі ты таго варты, грошы самі да цябе прыйдуць.

— Гэта значыць, грошы, па-твойму, — мера, якой вымяраюцца здольнасці чалавека і затрачаная ім праца. І кожнаму адмерваецца па справядлівасці?

І Дэн, і Джошуа лічаць, што так яно і ёсць. Яны дапускаюць, што могуць памыліцца ў выбранай прафесіі, — не бяды, яшчэ крыху вучобы, і атрымлівай новую працу. Але ці проста чалавеку памяняць рэйкі? Што думаюць пра гэта Дэн і Джошуа?

Дэн і Джошуа распавядаюць пра сваіх бацькоў, якія не пабаяліся змяніць прафесію, хоць ужо былі жанатыя, мелі дзяцей, абавязкі перад банкам. І ўсё-такі рызыкнулі і дабіліся яшчэ большага поспеху.

У Дэна дзве малодшыя сястры, бацька, у мінулым урач у адной з самых вялікіх бальніц у Нью-Йорку, цяпер займаецца фармацэўтычным бізнесам. Маці раней рабіла сакратаркай у адной з фірмаў, цяпер ёй сорок, але яна ўсё-такі паступіла ва універсітэт на псіхалагічны факультэт і вучыцца разам са сваёй дачкой, сястрой Дэна. Бацька Джошуа — урач-псіхіятр, уклаў грошы ў будаўніцтва ўласнай наркалагічнай клінікі.

Бацькі ніколі не адмаўлялі Джошуа, калі ён прасіў грошай, але ўжо ў школе, пачынаючы з восьмага класа, ён працаваў спачатку афіцыянтам у кафэ, потым кантралёрам у канцэртнай зале.

Д ж о ш у а: Напрыклад, калі я хацеў куды-небудзь паехаць, што-небудзь купіць, заўсёды патрэбны грошы. А сказаць: «Ма, у мяне спатканне, дай грошы» — язык не павярнуўся б. З якой ласкі нехта будзе аплочваць мае ўцехі?

Дэн, калі вучыўся ў школе, таксама працаваў: касіў траву на газонах і мыў машыны на бензакалонцы. На што ён траціў заробленыя грошы?

Д э н: Я калекцыяніраваў дыскі, купляў іх процьму.

— У ЗША мільёны беспрацоўных, а школьнік прыходзіць і атрымлівае працу, каб зарабіць на кішэнныя расходы?

Д ж о ш у а: Вось у нас у Тэхасе пазакрываліся нафтавыя кампаніі, шмат людзей заста-

лося без справы. Працу знайсці цяжка. Я два тыдні ўсюды бегаў, пакуль уладкаваўся.

Д э н: Мне або Джошуа ўладкавацца на працу лягчэй, чым, напрыклад, хлопцу з гета. Мы з добрых сем'яў, добра апранутыя, дастаткова адукаваныя, правільна гаворым, у нас няма складанасцей з паліцыяй. А калі, скажам, хлопец не ходзіць у школу, гаворыць па-англійску з такім акцэнтам, што нічога не зразумець, усё жыццё — на вуліцы, бойкі, наркатыкі... Любы гаспадар палічыць за лепшае з такім не звязвацца.

— Добра, прыстойны школьнік здольны сам сябе забяспечыць грашыма на кішэнныя расходы, але вось ён паступае ва ўніверсітэт — дзе яму ўзяць некалькі дзесяткаў тысяч долараў, каб аплаціць адукацыю, інтэрнат, ежу, заняткі спортам, забавы? У бацькоў?

Д э н: Зусім не...

Д ж о ш у а: Бывае, вядома, што плацяць бацькі...

Д э н: Я пазычыў грошы ва ўніверсітэта, частку выплаціў, але яшчэ вінен трынаццаць тысяч долараў. Выплаціць магу пасля заканчэння ўніверсітэта, паступова. А калі пайду працаваць у дабрачынную ці няўрадавую арганізацыю, напрыклад у ААН, дзе аклады маленькія, тады ўніверсітэт возьме мой доўг на сябе.

— Чаму?

Д э н: Ну, не ведаю, напэўна, у гэтым ўніверсітэце бачыць сваю грамадскую карысць. Але так не ва ўсіх ўніверсітэтах... А ўсё-такі я думаю: добра, што ў мяне такі доўг, ён вымушае мяне быць адказным за тое, што я раблю.

— Добра, грошы за адукацыю вы можаце выплачваць пасля ўніверсітэта, працуючы па спецыяльнасці, але пакуль вы вучыцеся і жывяце асобна ад бацькоў, вам трэба куды больш грошай, чым школьніку. Бацькі, напэўна, дапамагаюць?

Д э н: Навошта? Я працую афіцыянтам у рэстаране побач з ўніверсітэтам...

— Побач? А не бывае сорамна прыслужваць, скажам, студэнтам з малодшага курса? А калі

дзяўчына з паралельнага курса, якая табе падабаецца, зойдзе і ўбачыць цябе з падносам?

Дэн здзіўлены.

Д э н: Але ж усе, таксама як я, дзе-небудзь працуюць. Афіцыянт не мая прафесія — гэта мой заробак.

— І толькі? Табе не падабаецца гэтая работа?

Д э н: Зразумела, не.

— Значыць, ты там і не выкладваешся, увільваеш ад лішняй працы?

Д э н: Я павінен рабіць усё, як належыць. Я павінен быць упэўнены, што да мяне няма за што прычапіцца. Мне плацяць.

Д ж о ш у а: А мне бацькі гавораць: калі хочаш, працуй, вядома, але галоўнае, каб ты вучыўся. І я на першым курсе не працаваў. Але, напрыклад, я гуляю ў коннае пола, вельмі дарагі від спорту. Калі я не працаваў, мне прыйшлося пакінуць гэты спорт, таму што сорамна было прасіць у бацькоў столькі грошай. Цяпер я працую настаўнікам на малодшым курсе і асістэнтам прафесара, дапамагаю яму ў падрыхтоўцы рукапісаў. Але праца — не толькі заробак. Калі я не працую, я раблюся лянівым, наогул нічога не раблю. А праца мяне стымулюе, дае ўпэўненасць у сабе.

Вось такія маладыя амерыканцы заходзілі да нас у рэдакцыю...

(Ровесник. 1989. № 2).

Знаёмства з рознымі поглядамі, меркаваннямі пашырае наш круггляд; з'яўляюцца падставы для далейшых роздумаў, патрэба глыбей унікнуць у праблему, лепш арыентавацца ў ёй.

ДЭБАТЫ

Згодна азначэнню, дэбаты — гэта публічнае абмеркаванне (абмен думкамі або спрэчка) па пытаннях з парадку дня сходу, парламенцкага пасяджэння.

З самога азначэння бачна, што ў прамовах падчас дэбатаў спалучаюцца абмен думкамі (дыскусія) і публічная спрэчка (дыспут).

Абмен думкамі адбываецца ў тым выпадку, калі сама тэма не падлягае сумненню, абмяркоўваюцца шляхі яе найбольш мэтазгоднага вырашэння.

Спрэчка ўзнікае ў тым выпадку, калі паўстае пытанне па самой тэме. Так, напрыклад, праходзілі дэбаты ў беларускім парламенце (Вярхоўным Савеце) па пытаннях Дагавора аб калектыўнай бяспецы, прапанаванага Расіяй, і рублёвай зоны.

Выходзячы са сказанага, можна меркаваць аб тым, якія віды прамой гучаць у дэбатах. Найчасцей — інфармацыйныя і пераканальныя. Але ў залежнасці ад сітуацыі могуць выкарыстоўвацца і іншыя віды прамой. Напрыклад, пры рашэнні пытання аб так званай рублёвай зоне дэпутат, народны пісьменнік Беларусі Ніл Сямёнавіч Гілевіч выступіў з прамовай, якая не толькі пераконвае, але і заклікае:

Што нам перашкаджае гандляваць з Расіяй, з іншымі дзяржавамі, супрацоўнічаць, устанаўліваць і развіваць эканамічныя сувязі? Нічога не перашкаджае. Калі ласка! Давайце дамовімся — і аб рэсурсах, і аб цэнах, і аб усім іншым. Я не веру, што няма іншага выхаду, акрамя як ратыфікаваць сэнна гэтае пагадненне. Для чаго нам сэнна гэтае аб'яднанне грашовых сістэм? І не трэба галасаваць за яго. Не трэба. Устрымаемся сэнна, паважаныя дэпутаты. Калі мы сэнна ўступім на гэты шлях, час пакажа і ўпэўніць, што гэты шлях прывядзе да прадажніцтва нацыянальных інтарэсаў, да страты эканамічнай суверэннасці і дзяржаўнай незалежнасці.

І што гэта, скажыце, за такі лёс, калі мы самі, самі адмаўляемся ад здабытых правоў? Усе людзі на свеце, ва ўсіх краінах радуецца здабытаму праву самастойна вырашаць свой лёс, ганацца гэтым правам, змагаюцца за ўзмацненне гэтага суверэнітэту. А мы? А мы, як

апошнія няўклюды, хочам бяздумна пазбавіцца суверэннасці, хочам добраахвотна стаць дамініёнам магутнай суседняй дзяржавы! І гэта тады, калі ўвесь свет прызнаў Рэспубліку Беларусь як незалежную дзяржаву! Я пакідаю трыбуну з надзеяй, што ў вашых сэрцах у гэты момант пераможа хваляванне за лёс Беларусі і пачуццё нацыянальнай годнасці!

КАНСУЛЬТАЦЫЯ

Поспех выступлення на дыспуце, у дыскусіі, дэбатах у значнай ступені залежыць ад вопыту ўдзелу ў такіх мерапрыемствах. Шлях дэмакратызацыі нашага грамадства — гэта фарміраванне свабоднай асобы, з самастойным мысленнем, інтарэсы якой вышэй за інтарэсы дзяржавы. Аднак вопыту жыцця ў новых умовах у нашага грамадства яшчэ нестae. Таму асноўную рэкамендацыю мы можам сфармуляваць пакуль што толькі так: вывучайце вопыт правядзення дыскусій у розных краінах і выкарыстоўвайце яго ў сваёй практыцы.

Мы не задаём вам кантрольных пытанняў і заданняў. Калі вы выкарыстаеце нашы рэкамендацыі і распачняце практычную работу, вы проста вымушаны будзеце добра ведаць тэарэтычны матэрыял. Заданні мы не фармулюем яшчэ і па той прычыне, каб не звязваць вас сваімі тэмамі, указаннямі па іх рэалізацыі. Бо ніхто лепей за вас саміх не ўяўляе вашых праблем, спрэчных пытанняў.

ПРАКТЫЧНЫЯ ПАРАДЫ

ВЫБАР ТЭМЫ

Тэма — гэта тое, пра што вы будзеце гаварыць слухачам.

Ваша прамова павінна зацікавіць слухачоў, а гэта залежыць у першую чаргу ад таго, ці ўмееце вы правільна выбраць тэму. Для вельмі многіх людзей выбар тэмы з'яўляецца складанай задачай. Нават тыя, для каго ўменне весці гутарку — важная частка прафесійнай дзейнасці, адзначаюць гэтую складанасць, напрыклад зорка італьянскага кіно Сафі Ларэн:

Вам ніколі не здаралася зведаць страх перад тым, што вам няма чаго будзе сказаць у размове? У некаторых людзей такое свабоднае маўленне, што яны, напэўна, не могуць і ўявіць сабе, што з імі такое здарыцца. Для іншых жа — і я належу да іх ліку — мінімальная падрыхтоўка да сустрэчы аблягчае справу. У дарозе перад люстэркам вы можаце падумаць аб магчымых тэмах размовы. Гэта можа вам здацца некалькі штучным, але сапраўды гаворка ідзе проста аб разумным сэнсе. Я мяркую, што вельмі многія так і робяць, проста не прызнаюцца ў гэтым. Нядаўна прачытаны артыкул, кніга, якая вам спадабалася ці не спадабалася, — усё гэта можа стаць прадметам абмеркавання і ажывіць гутарку.

Чым кіравацца пры выбары тэмы?

Каб выкладаць тэму з веданнем справы, каб прамова была змястоўнай (іначай вас проста не стануць слухаць), вы павінны мець добрыя веды па выбранай тэме, гэтыя веды павінны зацікавіць вас саміх. І, безумоўна, тэма павінна быць цікавай для слухачоў. Напрыклад, вы захопленыя фізікай, вы дасведчаны чалавек у дадзенай галіне навукі, і вы падрыхтавалі даклад на тэму «Вялікі Эйнштэйн і яго тэорыя адноснасці». Даклад будзе мець поспех, калі вы выступіце з ім у класе, дзе паглыблена вывучаецца фізіка і вашы слухачы захоплены гэтай навукай. Аднак вы пацерпіце няўдачу, калі выступіце ў класе, дзе вучацца аматары літаратуры, ці гісторыі, ці музыкі — любой гуманітарнай дысцыпліны.

Такім чынам, выбірайце тэму, цікавую для вас саміх і цікавую для вашых слухачоў.

Але сказанае не азначае, што вы заўсёды павінны ісці на повадзе ў слухачоў, падладжвацца пад іх густы.

Калі гуманітарным нецікавы аповяд аб тэорыі адноснасці, таму што проста незразумелы, а вы жадаеце, каб пра любімую вамі навуку ведала як мага больш людзей, змяніце змест тэмы. Так, гуманітарны, безумоўна, не пакіне раўнадушнымі тэма, сфармуляваная наступным чынам: «Геніяльны Эйнштэйн: у імя навукі і ў імя шчасця чалавека».

Калі вы выбралі тэму аб класічнай музыцы, але ведаеце, што давядзецца выступаць перад слухачамі, якія захоплены рок-музыкай і не прызнаюць класікі, не варта мяняць тэму, каб дагадзіць іх густу. Адсутнасць у вашай аўдыторыі добрага густу — не віна яе, а бяда, якую слухачы, праўда, не асэнсоўваюць. Таму пастарайцеся сфармуляваць тэму такім чынам, каб усё-такі выклікаць у іх цікавасць. Да прыкладу: «Пра музыку, якая паляпшае памяць». (Вучоныя адзначаюць, што прачытанае лепш запамінаецца ва ўмовах, калі ціха гучыць класічная музыка.)

У паўсядзённых зносінах выбар тэмы таксама бывае праблемай. Калі людзі сустракаюцца ўпершыню і нічога не ведаюць пра інтарэсы адзін аднаго, ім цяжка знайсці тэму для гутаркі. Наконт такіх сітуацый чалавек бывалы ў мастацтве гутаркі Сафі Ларэн гаворыць наступнае:

Вельмі часта, знаёмячы сваіх гасцей, гаспадары абмяжоўваюцца тым, што называюць іх імёны. Гэта не дазваляе людзям завязаць паміж сабой размову. Яны тупа глядзяць адзін на аднаго, як фарфоравыя статуэткі, і пачуваюць сябе страшэнна скавана. Я асабліва добра гэта адчуваю, калі мяне знаёмяць з людзьмі, якія ведаюць пра мяне ўсё, але пра якіх я не ведаю

нічога. Зусім жа іншая справа, калі гавораць: «Гэта Марыя, яна толькі што вярнулася з Ганконга» альбо: «Гэта Джон, ён нядаўна стаў бацькам». Тады адкрываюцца неабсяжныя прасторы для гутаркі. Калі вы будзеце трымацца гэтага правіла і знаёміць сваіх гасцей у самым пачатку вечарыны, усе яны будуць адчуваць сябе ў вас свабодна.

Адны тэмы могуць зацікавіць практычна любога слухача, другія — больш вузкае кола людзей. І гэта натуральна. Напрыклад, тэмы, прысвечаныя пытанням жыццёвага дабрабыту, прафесійнага і сацыяльнага прэстыжу, экалогіі, палітыкі, маральнасці, адпавядаюць агульным інтарэсам. Прамовы такой тэматыкі ўспрымае любая аўдыторыя.

Тэмы могуць выражаць групавыя інтарэсы і, значыць, успрымацца пэўнай аўдыторыяй, дастаткова вузкім колам людзей. Як правіла, гэта тэмы, прысвечаныя прафесійным альбо зладзённым сацыяльна-палітычным пытанням, што ўзнікаюць у жыхароў якога-небудзь горада, якой-небудзь мясцовасці. Напрыклад, прамова на тэму «Як дасягнуць поспеху ў вучобе» зацікавіць тых, хто вучыцца, але пакіне раўнадушнымі працоўную моладзь; прамова на тэму «Вызначэнне трывання дзеясловаў» сустрэне паразуменне ў асяродку захопленых навукай аб мове; прамова на тэму «Чаму мы супраць прапанаванага праекта будаўніцтва завода па вытворчасці хімічнай прадукцыі» выкліча асаблівую зацікаўленасць у жыхароў той мясцовасці, дзе плануецца будоўля.

Пры выбары тэмы ўлічвайце, якія інтарэсы (агульныя ці групавыя) яна выказвае і, значыць, для якой аўдыторыі можа быць прызначана.

Тэмы, што адлюстроўваюць групавыя інтарэсы, могуць набываць усеагульнае значэнне. Да пры-

кладу, на сходзе ў клубе аматараў жывёл прагучала прамова, прысвечаная праблеме росту колькасці бяздомных, бадзяжных сабак, іх бяdotнаму стану, канфліктаў з насельніцтвам. Члены клуба вырашаюць апублікаваць прамову ў друку, разумеючы, што гэта не толькі іхняя праблема, што яна не пакіне раўнадушнымі вялікую частку людзей, якія захочуць прыняць удзел у клопатах членаў клуба. Пачуцці жалю, патрэба процістаяць злу выклічуць актыўную рэакцыю ў грамадстве, якое правільна ацэніць узнікшую праблему адносінаў да жывёлы як перасцерагальны сігнал аб небяспецы для грамадства любых праяваў насілля і лютасці.

Гэты прыклад (проціборства міласэрнасці і бязлітаснасці) выяўляе яшчэ адно патрабаванне, якога павінен трымацца прамоўца пры выбары тэмы. Жыццё працякае ў проціборстве характараў, меркаванняў, пачуццяў — яно поўнае канфліктаў. Тое, як канфлікты вырашаюцца, ёсць найперш маральны, духоўны вопыт, які людзі імкнуцца асэнсаваць.

Правільны выбар тэмы залежыць ад таго, ці зможаце вы ўлавіць сутнасць канфлікту і перадаць яго ў прамове ў адпаведнасці з інтарэсамі слухачоў.

Канфлікт можа, як гавораць, ляжаць на паверхні, ён адлюстраваны ў сюжэце. Прамоўца, выкарыстоўваючы такі канфлікт, адразу авалодае ўвагай слухачоў: інтарэс нараджаецца з цікаўнасці, якую заўсёды выклікаюць сутыкненні, барацьба. Прывядзём прыклад з інфармацыйнай прамовы, разлічанай на шырокае кола слухачоў; яе тэма: «Вірус-мсцівец, альбо Што ж такое камп'ютэрны вірус, пра які так шмат і не заўсёды зразумела пішуць цяпер?»

Уявіце такую сітуацыю.

Фірма звальняе праграміста. Прышоўшы ў апошні дзень на працу, звальняемы гаротна да-

тыкаецца да клавішаў і адчужана глядзіць на дысплей, развітваючыся з працоўным месцам.

Аднак будзьце пільныя.

Менавіта ў гэты момант праграміст засылае ў памяць міні-праграму — «мсцівец», якая замрэ, затоіцца да пэўнага моманту.

І вось надыходзіць дзень, калі наш праграміст ужо стаіць у чарзе на біржы працы, а ў гэты ж час яго прозвішча знікае са спісаў зарплаты электроннага бюро фірмы. Гэта і ёсць сігнал вірусу да атакі. Ён актывізуецца і... Зрэшты, далей усё залежыць ад фантазіі аўтара «мсціўца». Напрыклад, пасля знікнення яго прозвішча ў спісе зарплаты замест імёнаў супрацоўнікаў фірмы будуць упісаны проста нулі. Зрабіўшы чорную справу, вірус сам сябе знішчае, гэта значыць сцірае з памяці, і пасля гэтага — шукай ветру ў правадах¹ (Студенческий меридиан. 1990. № 1).

Як бачым, калі прамоўца «авалодае» канфліктамі, гэта знаходзіць адлюстраванне ў фармулёўцы тэмы: «Вірус-мсцівец». Калі б тэма была сфармулявана інакш (да прыкладу, так: «Паняцце «камп'ютэрны вірус», яго сутнасць»), прагучала б прамова навуковая, поўная спецыяльнай тэрміналогіі. Яна па-свойму перадавала б драматызм сітуацыі, але ён быў бы зразумелы толькі слухачам, што маюць спецыяльныя веды ў галіне камп'ютэрнай тэхнікі. У масавай аўдыторыі такая прамова цікавасці не выкліча.

Канфлікт можа знешне ніяк сябе не выяўляць, калі ён не адлюстроўваецца ў сітуацыі, а перадаецца праз унутраны свет: парыў душы, сутыкненне пачуццяў, думак. Да прыкладу:

Я — няверуючы. Яшчэ нядаўна я лічыў сябе перакананым атэістам, і рэлігія мне ўяўлялася духоўнай правакацыяй, закліканай апраўдаць існаванне гэтага свету, яго шматвяковае зло і несправядлівасць. Свет, які бяссэнсавы, нера-

¹ Шукай ветру ў правадах — з жаргону праграмістаў.

зумны, бязлітасны і банальны, неабходна зрабіць разумным і дасканалым. Неабходна змяніць... А калі змяніць яго немагчыма, то яго трэба было ўзарваць, бо ён не меў права на існаванне.

Рэвалюцыя, мяцежны дух багаборніцтва мне ўяўляліся натуральнай і адзінай магчымай рэакцыяй думачага чалавека. Трэба быць падонкам або ідыётам, лічыў я, каб упісацца ў гэты свет, не заўважаць яго выродлівасці, не пратэставаць супраць яго, жыць у ім. Жыць азначала ўзнаўляць у кожным дні свайго існавання, у сваіх адносінах, пачуццях, учынках несправядлівасць навакольнага жыцця. Рана ці позна, гаварыў я сабе, ты станеш прыдаткам гэтай бяздушнай сістэмы, пачнеш выконваць яе правілы гульні.

Або трэба быць глыбока веруючым, думаў я, каб прымаць гэты свет такім, які ён ёсць, і не спрабаваць змяніць яго, бачачы ў ім сэнс Вышэйшы, які засланняе ўсю яго паўсядзённую бяс-сэнсавасць.

Але я не быў веруючым... (Юность. 1991. № 5.)

Назваюцца гэтыя поўныя глыбокага душэўнага проціборства разважанні «Дылема¹ веры і свабоды». Гэта значыць, у самой фармулёўцы тэмы перадаецца сутнасць таго, аб чым прамоўца хоча сказаць слухачам.

Параўнаем тэмы, каб пераканацца, якія з іх — «канфліктныя» ці «бесканфліктныя» — найхутчэй зацікавяць слухачоў:

I. а) Аб шкодзе алкаголю (наркотыкаў, курэння).

б) Праблемы выхавання ў сям'і і ў школе.

в) Жыццёвы і творчы шлях Максіма Багдановіча.

II. а) За тых, хто пацярпеў крушэнне, — у бой!

б) Курс выжывання для падлеткаў.

в) Святы ізмурод у пярсцёнку тваім, Беларусь.

¹ Дылема — неабходнасць выбару між двюма магчыма-сцямі.

ПАДБОР МАТЭРЫЯЛУ. КАНСПЕКТАВАННЕ

Чалавецтва назапасіла столькі звестак у розных галінах сваёй дзейнасці, што падбор матэрыялу па тэме прамовы ўяўляе значную складанасць. Каб умець арыентавацца ў гэтай інфармацыйнай разнастайнасці і адшукваць патрэбны матэрыял, неабходна валодаць пэўнымі пошукавымі навыкамі.

У першую чаргу, трэба інфармацыю класіфікаваць.

Інфармацыю можна запазычыць:

- а) з уласнага вопыту;
- б) з вопыту іншых людзей;
- в) з кніг, прэсы, радыё-, тэлеперадач.

Калі прамоўца выбірае тэму, па якой мае пэўны ўласны вопыт, ён у такім выпадку перабірае ў памяці ўсе жыццёвыя сітуацыі, што мелі месца, і выбірае між іх тыя, якія, на яго погляд, найбольш адпавядаюць жанравым патрабаванням прамовы. Напрыклад, у аснову юбілейнай, забаўляльнага плана прамовы сатырык Міхаіл Жванецкі паклаў свае ўспаміны аб тым, як ён, аўтар-пачатковец, з пачуццём вялікай пашаны прыходзіў да вядомага артыста Аркадзя Райкіна і аддаваў на яго суд свае гумарыстычныя замалёўкі.

Але, нават калі прамоўца мае вялікі ўласны вопыт, усё роўна для поўнага раскрыцця тэмы адной гэтай крыніцы недастаткова. Якім бы цікавым і значным ні быў уласны вопыт, дзякуючы толькі яму нельга ахапіць увесь змест тэмы. Калі б Жванецкі проста распавядаў аб сваіх сустрэчах з артыстам, гэта былі б цікавыя звесткі, з якіх мы даведаліся б пра неардынарныя адносіны паміж гэтымі людзьмі. Аднак толькі гэтых звестак недастаткова, каб скласці ўяўленне аб тым, які быў артыст наогул ва ўзаемаадносінах з калегамі, што гэта быў за характар, якой велічы асоба. Таму Жванецкі выкарыстоўвае свае ўспаміны як сродак на наглядным прыкладзе пераканаць слухачоў у тым, што намаляваны ім вобраз артыста сапраўды такі, бо сустрэчы з ім — жывы таму прыклад.

Акрамя ўласнага вопыту, Жванецкі выкарыстоўвае і вопыт узаемаадносін артыста з іншымі людзьмі (гэта маглі быць аповяды, пачутыя ад калег, пэўныя звесткі маглі быць узяты з кніг, артыкулаў, радыё-, тэлеперадач, прысвечаных артысту).

Нявопытны прамоўца, захоплены звесткамі з уласнага вопыту, можа пры падрыхтоўцы прамовы абмежавацца імі. Тэма не будзе раскрыта поўнасьцю, і прамоўца не дасягне канчатковай мэты. Да прыкладу, прамоўца хоча паведаміць слухачам пра скаўтаў, каб выклікаць цікавасць да гэтага руху моладзі. Ён распавядае аб тым, як адпачываў разам са скаўтамі ў іх летнім палатачным лагеры. Інфармацыя новая, захапляе і ўспрымаецца аўдыторыяй з цікавасцю. Але яе будзе відавочна недасаткова для таго, каб у слухачоў сфарміравалася цэласнае ўяўленне аб тым, што гэта за арганізацыя, якая ў яе гісторыя, якія ідэалы. Значыць, акрамя ўласнага вопыту, прамоўца павінен звярнуцца да кніг, артыкулаў, прысвечаных скаўцкаму руху.

Аднак, хаця на адным уласным вопыце прамовы не пабудоваць, ён вельмі цэнніцца сярод майстроў слова. Асабліва ў тых выпадках, калі ставіцца мэта раскрыць тэму як мага больш пераканальна, не толькі праінфармаваць, але і ўсхваляваць, абудзіць актыўныя адносіны да актуальнай праблемы, якой прысвечана прамова.

«Ва ўсіх відах мастацтва неабходна самому зведаць тыя пачуцці, якія хочаш выклікаць у іншых» (Стэндаль).

Нярэдка ў прэсе можна прачытаць паведамленне аб тым, як на пэўны час журналіст мяняе прафесію: рыхтуючы артыкул аб праблемах маракоў, ён бярэ камандзіроўку і падаецца ў плаванне радавым матросам; збіраючы матэрыял для артыкула пра беспрацоўе, ён ператвараецца ў беспрацоўнага — вызначае сабе пражытачны мінімум,

які б адпавядаў дапамозе па беспрацоўі, кожную раніцу накіроўваецца на пошукі працы; вывучаючы праблемы цяжкіх падлеткаў, ён угаворвае ўчастковага міліцыянера даць згоду папрацаваць разам з ім у якасці стажора, і г. д.

Ва ўсіх выпадках, калі тэма прамовы дапускае магчымасць атрымаць уласны вопыт, пагарджаць гэтым нельга. Напрыклад, вы выбралі тэмай выступлення гісторыю парламентарызму ў нашай краіне. Асноўнай крыніцай звестак будзе, безумоўна, спецыяльная літаратура па дадзеным пытанні. Аднак звесткі, узятыя з кніг, стануць больш зразумелымі, і вы дакладна і пераканальна выкладзеце іх слухачам, калі будзеце мець уласнае ўяўленне аб прафесіі парламентарыя. Найбольш даступны спосаб пазнаёміцца з працай дэпутата — наведанне яго сустрэч з выбаршчыкамі (такія сустрэчы перыядычна праходзяць у кожнай выбарчай акрузе).

Аддаючы належнае ўласнаму вопыту, неабходна цаніць і іншыя крыніцы інфармацыі і ўмець карыстацца імі. Да прыкладу, у некаторых выпадках без кансультацый, парад спецыяліста проста не абысціся. Вы выбралі тэму: «Сучасныя палітычныя партыі ў Беларусі», але на сённяшні дзень гэтая тэма не забяспечана спецыяльнай літаратурай. Навука паліталогія, якая займаецца вывучэннем палітычнай будовы грамадства, у нашай дзяржаве яшчэ толькі нараджаецца. Можна звярнуцца за парадай да настаўніка гісторыі, ён альбо сам дасць вам неабходныя матэрыялы, альбо падкажа, дзе і як іх можна адшукаць. Такую інфармацыю могуць мець рэдакцыі грамадска-палітычных газет, часопісаў.

Але самай галоўнай крыніцай інфармацыі для прамоўцы з'яўляецца літаратура. За тысячагоддзі свайго існавання чалавецтва стварыла вялікую колькасць літаратуры па розных галінах ведаў. Зберагаецца літаратура ў бібліятэках. Пошук неабходнага матэрыялу патрабуе ўмення карыстацца бібліятэкай.

Уся літаратура, якую мае бібліятэка, заносіцца ў картатэку. У картцы ўказваецца аўтар, назва кнігі, год выдання, выдавецтва, колькасць тамоў, старонак.

Карткі сістэматызуюцца па каталогах. Каталогі ў асноўным бываюць трох відаў: алфавітны, прадметны, сістэматычны.

У алфавітным каталозе вы адшукаеце патрэбную кнігу па прозвішчы аўтара або па назве кнігі; у прадметным — па тым пытанні, якому прысвечана кніга; у сістэматычным — па галіне навукі. Напрыклад, кнігу «Сто пытанняў і адказаў па гісторыі Беларусі» вы павінны шукаць у алфавітным каталозе на літару «С», у прадметным — там, дзе картатэка мае назву «Агульныя пытанні гісторыі Беларусі», у сістэматычным — дзе картатэка мае назву «Гісторыя Беларусі».

Асабліва часта наведвальнікі бібліятэк карыстаюцца сістэматычным каталогам. Арыентавацца ў яго раздзелах вам заўсёды дапамогуць работнікі бібліятэкі.

Калі вы знайшлі ў сістэматычным каталозе патрэбны раздзел, не спяшайцеся выпісваць увесь спіс літаратуры. Спачатку ўважліва прачытайце назвы кніг і пастарайцеся па назвах вызначыць кола разглядаемых у іх пытанняў, а таксама тое, наколькі гэтыя пытанні адпавядаюць выбранай вамі тэме. Да прыкладу, вам неабходны матэрыял для тэмы «Гербы нашых гарадоў». Спачатку вы знаёміцеся з артыкулам «Геральдыка»¹ ў энцыклапедычным слоўніку. З артыкула вы даведаецеся, што беларуская геральдыка фарміравалася з часоў Вялікага княства Літоўскага. Затым звяртаецеся ў бібліятэку і праглядаеце спіс літаратуры ў раздзеле «Геральдыка Беларусі» сістэматычнага каталога. Спіс там значны:

Лакиер А. Русская геральдика. СПб., 1855. Кн. 1—2;

¹ Геральдыка — гістарычная дысцыпліна, якая вывучае гербы.

Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи. СПб., 1900.

Белинский В. Русский геральдический словарь. СПб., 1912—1913. Вып. 1—2;

Арсеньев Ю. В. Геральдика. М., 1908;

Он же. Вступительная лекция по геральдике. Витебск, 1911;

Лукомский В. К., Типольт Н. А. Русская геральдика. Пг., 1915;

Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская ефрагистика и геральдика. М., 1963;

Оршанский гербовник. Витебск, 1900; Гербовник Витебского дворянства. В кн.: Heraldica: Исторический сборник. СПб., 1900. Т. 1;

Большаков А. М. Вспомогательные исторические дисциплины. 4-е изд. Л., 1924;

Лаўрэнцьеў А. Гербы наших гарадоў. «Маладосць». 1966. № 1.

У першую чаргу выбірайце літаратуру, якая непасрэдна тычыцца тэмы вашай прамовы: гэта артыкул А. Лаўрэнцьева ў часопісе «Маладосць». Заўсёды карысная даведачная літаратура, значыць, выпішыце даныя карткі «Русский геральдический словарь» В. Бялінскага. Вам неабходна мець уяўленне ў цэлым аб навуцы «геральдыцы». Кнігі Лакіера, Вінклера, Лукомскага, Каменцава прысвечаны толькі рускай геральдыцы, кнігі ж Арсеньева — геральдыцы наогул як навуцы. Значыць, вы выбіраеце «Геральдыку» і «Вступительную лекцию по геральдике» Арсеньева.

Чытаючы выбраную літаратуру, абавязкова рабіце выпіскі: занатоўвайце тыя звесткі, якія, на ваш погляд, дапамогуць раскрыць тэму. Меркаванні, вывады спецыялістаў — вучоных, пісьменнікаў, журналістаў — з'яўляюцца для вас, безумоўна, аўтарытэтнымі. Аднак імкніцеся захаваць здольнасць аналізаваць і вельмі аўтарытэтных меркаванні: шукайце ў іх тое, што пацвярджае вашы думкі, разважайце над тым, дзе вашы погляды разыходзяцца.

Калі матэрыял падабраны, можна пераходзіць да складання канспекта. Канспект неабходны для таго, каб арганізаваць, прывесці думкі ў парадак.

Уводзіны. Яны неабходны для ўсіх відаў прамоў і адрозніваюцца толькі памерамі. У інфармацыйнай, пераканальнай прамовах аб'ём уводзінаў можа быць значны, у той час як у забаўляльнай, заклікальнай, натхняльнай прамовах — складаецца з некалькіх радкоў.

Асабліва ўважліва трэба аднесціся да выбару першых фраз прамовы. Менавіта яны — залог кантакту са слухачамі, сімпатыі да прамоўцы і цікавасці да зместу прамовы. Звярніце ўвагу на выбар першых фраз у прамовах, што змешчаны ў нашым Дадатку (стар. 266—318), і вы ўпэўніцеся, што гэта складаная справа.

Ва ўводзінах традыцыйна адлюстроўваюцца наступныя моманты:

а) напамін пра тэму прамовы;

б) пастаноўка мэты і тлумачэнне, чаму выбрана менавіта такая мэта;

в) сціслы агляд асноўных пытанняў, якія будуць разглядацца ў галоўнай частцы прамовы.

Перш чым складаць канспект уласнай прамовы, паспрабуйце набыць пэўныя навыкі, канспектуючы гатовую прамову — прамову-ўзор. Напрыклад, заканспектуем прамову «Вірус-мсцівец»:

Уводзіны.

А. Напамін аб тэме: У зносінах з праграмістамі зносіны з праграмістамі — праца, якая прыносіць радасць. Я для сябе падзяляю іх на фанпраграмістаў (фанаты) і рабпраграмістаў. Апошнія — тыя, для каго праграміраванне — абавязковая праца, якая часта не прыносіць радасці. Сам я праграміст-аматар.

Б. Мэта: камп'ютэр і людзі, якія з ім працуюць, — гэта свет чароўны, зямальны.

На шчасце, я знаёмы больш з фанпраграмістамі і іншы раз у вольны час акунаюся ў іх свет, бясконца зямальны яркасцю дысплейных фарбаў, гульнямі і разнастайнымі неабходнымі камп'ютэрнымі рэчамі тыпу рэдактараў, мастакоў, складальнікаў радыёсхем і іншых.

В. Сціслае акрэсленне асноўнага пытання, якому прысвечана прамова: цудоўнаму камп'ютэрнаму свету пагражае сіндром камп'ютэрнага імунадэфіцыту (СКІД).

Калі пападаеш у царства дыскет і працэсараў, апынаешся ў чароўным свеце, дзе многія рэчы цудоўным чынам матэрыялізуюцца. З неадчувальных ваганняў электрычнага току і нябачных успышак на экране электронна-прамянёвай трубка ўзнікаюць вобразы і паняцці, якія, будучы рэальнымі, прымушаюць чалавека рэальна думаць, адчуваць, захапляцца. У прынцыпе гэта цэлы свет, які аб'ядноўвае велізарную колькасць людзей на планеце. І гэтаму свету сёння пагражае СКІД!

Галоўная частка. У гэтай частцы павінна быць усебакова развітая тэма прамовы. Таму галоўная частка канспектуецца больш дэталёва:

А. Што такое СКІД і што з'яўляецца яго ўзбуджальнікам?

СКІД расшыфроўваецца як сіндром камп'ютэрнага імунадэфіцыту, а ўзбуджальнікам яго з'яўляецца КВ — камп'ютэрны вірус. Што гэта такое? Проста га-

ворачы, шкодніцкія міні-праграмы, якія паводзяць сябе аналагічна біялагічным вірусам. На жарго-не фанпраграмістаў такія праграмы падзяляюцца на: уласна вірус-праграмы, здольныя да тыражаван-ня саміх сябе, і траян-цы — міні-праграмы, знеш-не карысныя, аднак пры пэўным збегу абставін яны робяць чорную справу.

Б. Узбуджальнікі

СКІД:

вірус 648,
вірус 1701,
вірус 1813,
італьянскі вірус, ві-
русы-мсіўцы.

Уявіце такую сі-
туацыю. Фірма
звальняе прагра-
міста... (І далей
раскрываць тэму
на прыкладах).

Такім чынам, узбуджаль-
нікі СКІД: вірус 648 (лічбы
абазначаюць даўжыню ў
байтах). Характэрныя пры-
меты: паразітуе на прагра-
мах-носьбітах. Падчас за-
пуску шукае новага кліен-
та — заражае яго.

Вірус 1701. Выяўлены
напрыканцы мінулага го-
да. Тыповыя прыметы за-
хворвання — асыпаюцца лі-
тары з экрана. Асабліва-
сці: калі камп'ютэр выраб-
лены фірмай IBM, вірус
бяздзейнічае, калі не, пра-
яўляе актыўнасць.

Вірус 1813. Вельмі за-
маруджвае працу камп'ю-
тэра. Асаблівая прымета:
пры «фатальным» збегу
абставін (пятніца, ды яшчэ
і 13 чысло) вірус сцірае
ўсё, што змяшчае памяць
камп'ютэра.

Італьянскі вірус. У пэў-
ны момант па экране пачы-
нае бегаць шарык ці мор-

дачка. Шкоды гэта ніякай не прыносіць, аднак вельмі замінае працы.

У краінах, дзе папяровая вытворчасць цалкам або часткова заменена камп'ютэрамі, існуюць вірусы-мсціўцы.

В. Наколькі небяспечныя вірусы? Сітуацыя ў нас і ў іншых краінах. Прагноз на будучыню.

Вось, так сказаць, асноўныя віды вірусаў, якія гуляюць у камп'ютэрным свеце. Трэба сказаць, што яны не настолькі агрэсіўныя, каб прыносіць вялікую шкоду, ды і ў нашых умовах гэта цяжка зрабіць па адной прычыне. Занадта ж мала камп'ютэраў, ды і абмен праграмамі адбываецца з рук у рукі, з дыскеты на дыскету. Аднак за мяжой вірусы свабодна распаўсюджваюцца па камп'ютэрных сетках, і можна сабе ўявіць, што будзе, калі раптам вірус трапіць у банк даных коштам мільён долараў. Хутка, па логіцы рэчаў, і ў нас з'явіцца камп'ютэрныя сеткі. Заканамернае пытанне: як абараніцца ад камп'ютэрнага віруса?

Г. Універсальны сродак — гігіена. Праграмы, якія распазнаюць камп'ютэрны вірус. Дарагоўля такіх пра-

Універсальны сродак, як і пры СНІДзе, — гігіена. Аднак гэта не заўсёды выканальна! Тады можна купіць імунітэт, гэта значыць праграмы, якія рас-

грам. У нас пакуль што невялікая патрэба ў такіх праграмах, але яна будзе расці.

пазнаюць КВ і нейтралізуюць яго.

На замежным рынку такія праграмы каштуюць ад 5 да 100 долараў. У нас іх вырабам займаюцца фанпраграмісты і кааператывы. Але цэны пакуль што неапраўдана вялікія, ды і, як гаварылася, у нас у краіне патрэбы ў такіх праграмах не адчуваецца. Пакуль! І ўсё ж ліхаманка пачалася.

Д. Сімптомы росту патрэбы ў праграмах, якія распазнаюць і нейтралізуюць КВ. (Канкрэтныя прыклады.)

У адным падведаным ВЦ сталыя наведвальнікі-дзесцікласнікі разам з гульнямі занеслі вірус у сеткі гэтага ВЦ, пасля чаго дзве трэці праграмнага забеспячэння аддалі Богу душу. Цяпер гэта ВЦ ахоўваецца, як звышсакрэтны бункер.

Яшчэ адзін красамоўны факт. Фанпраграмісты, якія добра разабраліся ў прыродзе вірусаў і складаюць проціаддзе да іх, лічаць за лепшае не расказваць аб сваіх ведах. Тлумачыцца гэта проста. Вельмі часта фанпраграмісты раз'язджаюць па краіне і наведваюць камп'ютэрныя цэнтры, дзе абменьваюцца праграмамі. Ну, а кіраўнікі цэнтраў, разумеючы, якімі незвычайнымі ведамі валодае кліент, у мэтах бяспекі могуць проста не

пусціць яго за клавіятуру
сваіх камп'ютэраў.

Е. Небяспеку КВ не-
абходна прадба-
чыць.

Калі паглядзець уперад,
то няцяжка ўявіць, якую
небяспеку могуць несці
шкодніцкія праграмы ў
грамадстве, тэхналогія вы-
творчасці якога будзе цал-
кам залежаць ад камп'ю-
тэраў.

Заклучэнне гэтай інфармацыйнай прамовы не-
вялікае, але эфектнае. Выкарыстаная ў ім ме-
тафара (СКІД — чума ХХІ стагоддзя) садзейнічае
таму, што заключная інфармацыя (вывад, які вы-
нікае са зместу галоўнай часткі) пададзена не
прама, яна маецца на ўвазе дзякуючы здольнасці
метафары ўтрымліваць у сабе схаваны сэнс: *Без
гучных слоў можна сказаць, што СКІД — элект-
ронная чума ХХІ стагоддзя.*

Такім спосабам перадаецца падтэкставая інфар-
мацыя. Каб яе ўспрыняць, трэба зразумець мета-
фару. У кожнага слухача гэты працэс адбываецца
індывідуальна, кожны, калі ўяўляе вобраз, ство-
раны метафарай, самастойна разгадвае, што ён
значыць. А, як вядома, самастойна здабытыя веды
запамінаюцца лепш.

Заканспектуйце, як прыводзілася ў прыклад
вышэй, некалькі прамоў, розных па мэце (інфар-
мацыйную, пераканальную або натхняльную ці за-
баўляльную і г. д.; узоры прамоў прыведзены ў
Дадатку). І паняцце аб тым, што ўяўляе сабой
канспект, з якіх элементаў складаецца, які ў яго
змест, стане больш зразумелым. Гэта дапаможа
больш упэўнена пачаць складанне канспекта ўлас-
най прамовы (да прыкладу, пераканальнай прамовы
на тэму «Вялікія трагедыі беларускага народа,
альбо Чаму Беларусь аб'явіла сябе бяз'ядзернай
дзяржавай»).

Тэму ў канспекце развівайце па прынцыпу — ад агульнага да прыватнага. Спачатку вызначце, аб чым неабходна сказаць у кожнай з трох частак прамовы.

Уводзіны

А. Трагедыя — гэта сутыкненне чалавека з лёсам, пакуты і смерць.

Галоўная частка

Б. Войны—вялікія трагедыі беларускага народа.

В. Чарнобыльская трагедыя.

Заклучэнне

Г. Навошта берагчы ў памяці трагічныя падзеі мінулых дзён?

Затым прааналізуйце падабраны матэрыял (факты, прыклады, статыстычныя даныя, выказванні палітыкаў, грамадскіх дзеячаў, вучоных і інш.), размяркуйце яго па ўсіх частках канспекта. У думках аднавіце змест кожнай часткі. Тэзісна запішыце асноўныя палажэнні, г. зн. надайце канспекту больш поўную, канкрэтную форму.

Уводзіны

А. Трагедыя — гэта сутыкненне чалавека з лёсам, пакуты і смерць.

Першыя фразы, якія павінны адразу выклікаць цікавасць да прамовы.

У вялікіх трагедыях загінула больш чым 8 млн. беларусаў. Доўгі час нават старым было забаронена ўспамінаць аб гэтых падзеях. Такім было жаданне палітыкаў імперскай дзяржавы.

«В мире мудрых мыслей». М., 1962. С. 83.

Няма народа без роду і племені, бо «ў склад таго, што мы называем чалавецтвам, уваходзіць болей мёртвых, чым жывых».

Тлумачэнне выбару Калі мы хочам быць
тэмы. беларускім народам, нам
трэба помніць аб сваіх
мёртвых.

Галоўная частка

Б. Факты, прыклады, Войны — вялікія траге-
статыстычныя да- дыі беларускага народа.

ныя. «Сто пытан- 1) Расійскае нашэсце,
няў і адказаў з якое распачаў у 1654 годзе
гісторыі Беларусі». цар Аляксей Міхайлавіч.
Мн., 1993. С. 73— 100-тысячнае рускае вой-
74. ска пад камандаваннем Ша-
рамецева. 7 гадоў цягну-
ліся ваенныя дзеянні.

Гэтыя гады сучаснікі
параўноўвалі з патопам.
Загінула 52 % насель-
ніцтва Беларусі, у нека-
торых паветах — да 70 %.

Расійцы вывелі ў свае
гарады і вёскі болей за 300
тысяч беларусаў. Значная
частка гэтага палону была
прададзена ў рабства.

Былі разрабаваны пала-
цы, храмы, манастыры, вы-
везены ўсе друкарні, кузні,
запасы жалеза.

2) Кожным трэцім жыц-
цём сваіх дзяцей паплаці-
лася Беларусь за развяза-
ную Пятром I Паўночную
вайну. Нашы землі сталі
арэнай змагання чатырох
дзяржаў¹ і шматгадовай
расійскай акупацыі.

¹ Вайну са Швецыяй Расія вяла ў складзе Паўночнага
Саюза. Антышведская кааліцыя Паўночны Саюз (Расія, Да-
нія, Саксонія, Польшча) заключана ў 1699 годзе. Распалася ў
пачатку Паўночнай вайны: Данія пацярпела паражэнне ў гэ-

3) Шасцімесячная вайна Расіі з Напалеонам каштавала беларусам мільёна чалавек — кожнага чацвёртага.

4) Паўтара мільёна беларусаў загналі ў магілу першая сусветная і грамадзянская войны.

5) Сталінскі генацыд у 30—40-х гадах, паводле падліку навукоўцаў, каштаваў беларускаму народу каля 2 млн. жыццяў.

6) Другая сусветная вайна забрала на той свет 2 млн. 500 тыс. беларусаў.

В. Чарнобыльская трагедыя. *Медведз Г.* Чарнобыльская тетрадь. М., 1987.

26 красавіка 1986 года чарнобыльскі рэактар выкінуў у атмасферу 50 тон радыеактыўнай масы. Бомба, скінутая на Хірасіму, — 4,5 тоны радыеактыўнай масы.

Радиация, дозы, эффекты, риск. Пер. с англ. М., 1988.

Вынікі абследавання людзей, якія перажылі бамбардзіроўку Хірасімы і Нагасакі, далі наступныя практычныя вынікі:

пасля двухгадовага скрытага перыяду развіваюцца лейкозы, дасягаючы максімуму праз 6—7 гадоў;

суцэльнае пашырэнне пухлін пачынаецца праз 10 гадоў;

тай вайне і ў 1700 годзе выйшла з Паўночнага Саюза; Польшча і Саксонія — у 1706 годзе. Пасля Палтаўскай бітвы ў 1709 годзе Саюз узнёўлены з удзелам Прусіі (1713 год).

пасля апраменьвання дасягаючы максімуму праз 30 гадоў.

Згодна з гэтай схемай, можна прыблізна ўявіць памеры чарнобыльскай трагедыі.

Заклучэнне

Г. Навошта берагчы ў памяці трагічныя падзеі мінуўшчыны? Каб ведаць цану жыццю, умець супрацьстаяць злачынствам, што пагражаюць жыццю.

Рытарычнае пытанне. Рашэнне нашага парламента аб бяз'ядзернай Беларусі ці не ёсць вынік адраджэння генетычнай памяці беларусаў?

Канспектаванне — абавязковы этап падрыхтоўкі да публічнага выступлення. Канспект дапамагае прывесці думкі ў парадак, вызначыць лагічную паслядоўнасць іх выкладу, пакінуць асноўнае, галоўнае і пазбавіцца ад спадарожнага і неістотнага.

Ён садзейнічае таксама лепшаму запамінанню прамовы, таму што ў працэсе запісу ўключаецца і зрокавая памяць. Як бы добра вы ні вывучылі матэрыял будучай прамовы, як бы ні былі ўпэўненыя ў сваёй здольнасці запомніць прачытанае — пагарджаць канспектам не трэба. Няма іншага сродку, акрамя канспектавання, якое дапамагае надаць прамове форму і зберагчы яе ў момант выступлення. Канспект дапамагае нейтралізаваць зразумелае хваляванне прамойцы, пазбегнуць захопленасці якім-небудзь фактам і пагрозы адвесці яму большую ролю, чым гэта трэба па змесце прамовы, дапамагае не сысці ўбок ад галоўнай думкі, трымаць выклад зместу ў лагічнай паслядоўнасці.

Складанне канспекта не падпарадкоўецца строгім правілам. Канспект можа быць сціслым, можа

быць больш поўным, разгорнутым. Гэта залежыць ад вопыту публічных выступленняў (першыя прамовы, натуральна, патрабуюць падрабязнага канспектавання), ад насычанасці матэрыялу фактамі, статыстычнымі данымі, якія ў вялікай колькасці цяжка ўтрымаць у памяці. Дакладнае аднаўленне ў вусным выступленні цытат, вядомых выразаў, крылатых слоў таксама патрабуе іх папярэдняга запісу.

МОЎНЫЯ СРОДКІ, СТЫЛІСТЫЧНЫЯ ПРЫЁМЫ. РЭДАГАВАННЕ

«Хачу і не магу», — усклікнуў «мудрэц» у вершы Фета. Гэтыя два дзеясловы могуць нярэдка свідраваць вам мозг, што б'ецца над тым, каб выразіць думку ў слове.

«Свяшчэннае полымя не загараецца само сабой, — каб яно запалала, трэба сабраць паліва, скласці яго ў ачаг і раздзімаць, часам доўга раздзімаць, пакуль удасца дабіцца першых пробліскаў полымя. Тады, сапраўды, калі ўсё было добра падрыхтавана ў ачагу, гэта полымя пачне паступова саграваць вас, яно свеціць, яно зіхаціць, яно вас абпальвае, але, паўтараюся, для гэтага трэба працаваць» (Віяле-ле-Дзюк, французскі архітэктар, гісторык).

Як бачым, вопытныя, аўтарытэтныя ў мастацтве і навуцы людзі перакананы ў неабходнасці практыкаванняў. Старажытнагрэчаскі філосаф Платон выказаўся прама і катэгарычна:

«Няма ні мастацтва без практыкаванняў, ні практыкаванняў без мастацтва».

Праца са словам разнастайная. Мы прыпынімся на асноўных умовах, ад захавання якіх залежыць якасць маўлення.

Дакладнае словаўжыванне — умова таго, што слухачы атрымаюць яснае ўяўленне аб думках, ідэях, якія гучалі ў вашай прамове.

Як ні дзіўна, але найбольш частай прычынай недакладнага словаўжывання з'яўляецца добрае веданне прамоўцаў усяго таго, чаму прысвечана прамова. Для прамоўцы думка настолькі ясная і зразумелая, што ён не заўважае няўдала выбранага слова, якое перашкаджае слухачам правільна ўспрыняць сэнс ці зусім скажае яго:

У таварыства абароны правоў спажывцоў звяртаецца ўсё большая колькасць пакупнікоў. Аднак сацыялагічныя апытанні сведчаць: насельніцтва *абмежавана* выкарыстоўвае правы пакупніка на набыццё добракаснага тавару. Вытлумачыць гэта можна перш за ўсё слабай прававой інфармаванасцю.

У першым сказе прамоўца абвясціў, што колькасць зваротаў па абарону правоў пакупнікоў расце. У другім ён пярэчыць сабе, бо гаворыць, што выкарыстоўваюцца правы слаба (такое значэнне тут мае слова *абмежавана*). Меў жа прамоўца на ўвазе наступнае: нягледзячы на тое, што колькасць зваротаў расце, гэты рост не адпавядае патрэбам у прававой абароне пакупнікоў. Неадпаведнасць можа выказаць слова *недастаткова*, і другі сказ патрабуе рэдагавання: замены слова *абмежавана* словам *недастаткова*.

Беспрацоўе б'е па чалавеку не толькі матэрыяльна. *Эксперыменты* амерыканскіх вучоных паказалі, што яно разбуральна дзейнічае на асобу. Не выпадкова ў асяроддзі амерыканцаў ходзіць шмат анекдотаў пра тупасць беспрацоўных.

Слова *эксперымент* азначае «дослед». Аднак не доследы ставілі амерыканцы, гэта значыць не назіралі за беспрацоўнымі ва ўмовах, набліжаных да натуральных. Вучоныя разглядалі, вивучалі тое, як уплывае беспрацоўе на ўсе бакі жыцця чалавека, гэта значыць *даследавалі*. Такім чынам, у тэксце патрэбна праўка: замена слова *эксперыменты* словам *даследаванні*.

Недакладнасць словаўжывання, як паказваюць прыклады, справакавана семантычнай блізкасцю слоў (блізкасцю значэнняў). Пазбегнуць такіх памылак дапамагае рэгулярная праца з тлумачальным слоўнікам. Пры падрыхтоўцы прамовы слоўнік заўсёды павінен быць пад рукой. Упэўненасць у тым, што слова ўжыта адпаведна яго значэнню, асаблівасцям сувязі з іншымі словамі ў кантэксце, можа даць толькі слоўнік.

Для інфармацыйных, пераканальных прамой характэрна выкарыстанне статыстычных даных. Як правіла, вялікія лічбы слухачам запомніць цяжка, такія лічбы прамойцы акругляюць. Пры акругленні неабходна зберагчы агульнае дакладнае ўяўленне аб колькаснай велічыні.

Белавежскі зубр — рэлікт старажытнай фауны, самая буйная жывёліна беларускіх лясоў. Даўжыня яго *прыкладна 3 метры*, вага — *каля 900 кг*.

Акругляючы лічбы, прамойца выкарыстаў словы *прыкладна, каля: прыкладна 3 м — г. зн. крыху менш ці крыху больш за 3 м; каля 900 кг — г. зн. крыху менш за 900 кг, але не 900 кг*.

Параўнаем з данымі артыкула пра зубра з энцыклапедычнага слоўніка:

да 3 м — г. зн. можа быць крыху менш за 3 м, можа даходзіць да 3 м, але не болей;

да 900 кг — г. зн. можа быць крыху менш за 900 кг, а можа даходзіць да 900 кг.

Такім чынам, недакладнасць пры акругленні лічбаў можа быць звязана з выбарам слоў *больш, менш, прыблізна, да, прыкладна, каля і інш.* У нашым прыкладзе замена слова *да* словамі *прыкладна, каля* прывяла да таго, што прамойца ўвёў слухачоў у зман: сказаў, што зубр можа быць больш за 3 м даўжынёй, але не можа ваżyць 900 кг.

Інфармацыйным і пераканальным прамовам уласціва выкарыстанне цытат, фактаў, прыкладаў, крылатых слоў.

Цытаты, крылатыя словы павінны брацца з кантэксту ў такім аб'ёме, каб былі захаваныя думкі іх аўтараў. Здараецца, што прамойца, які жадае любымі сродкамі надаць сваім ідэям аўтарытэт і значэнне, вырывае з тэксту фразу славутага чалавека. У аўтарскім кантэксце гэтая фраза мела адзін сэнс, без гэтага кантэксту мае іншы сэнс, нават супрацьлеглы. Напрыклад, прамойца абвінавачвае сучасную навуку, і толькі яе, у экалагічным забруджанні нашай планеты, у пагрозе атамнай вайны і прыводзіць у пацвярджэнне сваёй думкі фразу, якая належыць тэксту французскага вучонага-фізіка Фрыдэрыка Жаліо-Кюры, які многа сіл аддаў барацьбе за мір:

Навука нас прывяла да пагібелі ад атамных і вадародных бомбаў.

А цяпер параўнаем, які ў сапраўднасці сэнс выказвання Жаліо-Кюры:

Вучоныя ведаюць, колькі карысці прынесла навука чалавецтву; яны ведаюць і тое, чаго яна магла б цяпер дасягнуць, калі б на ўсім зямным шары запанаваў мір. Яны не хочуць, каб калі-небудзь былі сказаны такія словы: «Навука нас прывяла да пагібелі ад атамных і вадародных бомбаў».

Вучоныя ведаюць, што навука не можа быць вінаватая. Вінаватыя толькі тыя людзі, якія дрэнна выкарыстоўваюць яе дасягненні.

Як бачым, думка пра сучасную навуку Жаліо-Кюры («Навука не можа быць вінаватая. Вінаватыя толькі тыя людзі, якія дрэнна выкарыстоўваюць яе дасягненні») супрацьлеглая думцы вышэйпрыведзенага прамойцы.

У дадзеным выпадку прамойца наўмысна, з карыслівай мэтай звярнуўся да недакладнага цытавання. Але нярэдка недакладнасць цытавання бывае міжвольнай. Напрыклад, прамойца хоча даць яркую, запамінальную характарыстыку герою свайго выступлення. Але ўласных слоў не знахо-

дзіцца, і прамоўца як свае выкарыстоўвае чыесьці словы, без спасылкі на іх аўтара:

Той, каму прысвечана мая прамова, любіць быць папулярным, гэта яго шчасце, але ён хоча быць карысным, гэта яго абавязак.

Параўнаем з выказваннем, якое належыць французскаму пісьменніку Віктору Гюго:

Я люблю быць папулярным, гэта шчасце; але я хачу быць карысным, гэта абавязак.

Выкарыстанне чужога выказвання без спасылкі на аўтара — ганебны занятак, які мае назву «плагіят». Прамоўца павінен старанна рэдагаваць тэкст свайго выступлення, каб пазбегнуць падобнага цытавання:

Вядомы французскі пісьменнік Віктор Гюго неяк сказаў пра сябе: «Я люблю быць папулярным, гэта шчасце; але я хачу быць карысным, гэта абавязак». Мне цяжка знайсці больш дакладныя словы, якія б адлюстравалі сутнасць характару героя маёй прамовы.

У натхняльных, забаўляльных, банкетных, а таксама прамовах, якія заклікаюць да дзеяння, часцей, чым у прамовах іншых відаў, выкарыстоўваецца эмацыянальная лексіка. Прамоўца звяртаецца ў першую чаргу да высокіх пачуццяў, імкнецца выклікаць у слухачоў эмацыянальны, душэўны парыў. Прамоўца дасягне мэты толькі ў тым выпадку, калі будзе шчыры ў выяўленні пачуццяў. Эмацыянальная дакладнасць маўлення ў значнай ступені залежыць ад таго, наколькі правільна прамоўца выбраў словы для абзначэння пачуццяў. Асабліва гэта тычыцца ўжывання эпітэтаў. Пачуццям не ўласціва выстаўляць сябе на паказ, яны аддаюць перавагу стрыманасці і ставяцца крытычна да ўсхваленняў у свой адрас. Калі прамоўца прыхарошвае пачуцці, ён тым самым адлюстроўвае іх у слове недакладна. Гэта вы-

клікае ў слухачоў сумненне: ці не фальшывіць прамоўца, ці так у сапраўднасці ўсё тое, аб чым гаворыць прамоўца? Прааналізуем на прыкладзе:

Адзвінеў апошні, развітальны званок, які за-
крануў самыя глыбіні нашых сэрцаў. Мы
развітваемся з нашай школай і захаваем самыя
наўздзіў чыстыя, прыгожыя, светлыя ўспаміны.

Прамоўцу здалося недастаткова эпітэта *раз-
вітальны*, і ён дапоўніў яго маляўнічым апісаннем
памераў пачуцця: *які закрануў самыя глыбіні на-
шых сэрцаў*. Між тым семантыка слова развіталь-
ны ўказвае не толькі на тое, што гаворка ідзе аб
развітанні, але і на тое, як чалавек ставіцца да та-
кой падзеі: развітанні заўсёды глыбока хвалююць
чалавека. Такім чынам, эпітэта *развітальны* было
б дастаткова, каб ахарактарызаваць пачуццёвы
стан чалавека ў такія хвіліны жыцця. І любыя
маляўнічыя дапаўненні залішнія, таму што нада-
юць ненатуральнасці і тым самым уносяць ска-
жэнні ў дакладнасць адлюстравання пачуццяў у
слове.

Тое ж можна сказаць і пра самыя *наўздзіў
чыстыя, прыгожыя, светлыя ўспаміны*. *Свет-
лыя* — гэта і ёсць наўздзіў чыстыя, прыгожыя.

Злоўжываючы эпітэтамі, маляўнічасцю, пра-
моўца спадзяецца выявіць глыбіню пачуцця, яго
моц, а ў сапраўднасці прамова набывае рысы сен-
тыментальнасці, празмернай расчуленасці. Таму
пры рэдагаванні выдаляйце з тэксту ўсё тое, што
не ўтрымлівае навізны, а толькі надае тэксту за-
лішнюю маляўнічасць.

«Сентыментальныя людзі ўзбоўтваюць сваё па-
чуццё так доўга, што яно дае нарэшце пену. Тады
яны ўяўляюць, што ў іх сэрца поўнае, што іх па-
чуццё цячэ праз край, але ўсё гэта не больш як
паветра» (нямецкі пісьменнік-публіцыст канца
XIX ст. Людвіг Верне).

У пераканальных прамовах недакладнасць най-
часцей узнікае пры пабудове разважанняў. Ас-

ноўнай прычынай з'яўляецца паспешлівасць вывадаў, калі прамоўца зыходзіць з даных, якія не могуць быць дастатковымі для вываду.

Прыводзячы ў прыклад тое, што Пушкін быў у табелі паспяховасці на 29-м месцы, што не вылучаўся адзнакамі Леў Талстой, прамоўца робіць вывад: адукацыя не адыгрывае ў жыцці чалавека такой значнай ролі, якая за ёй замацавалася ў нашай свядомасці. Аднак ці дастаткова для правільнага, дакладнага вываду некалькіх фактаў, да таго ж тых, якія тычацца геніяльных людзей, у жыцці якіх вялікае месца займае самаадукацыя?

Альбо: жадаючы запэўніць слухачоў у тым, што беспрацоўе сярод моладзі асабліва небяспечнае для грамадства, прамоўца прыводзіць некалькі прыкладаў (узятых з прэсы ці з уласных назіранняў) дэградацыі маладых беспрацоўных (як пэўны малады чалавек страчвае ўсялякія духоўныя інтарэсы, аказваецца ў адзіноце, набывае дрэнныя схільнасці, азлабляецца). Аднак слухачоў не пераканае агульны вывад, зроблены толькі на падставе некалькіх прыкладаў з жыцця маладых людзей. Каб вывад прагучаў сапраўды пераканальна, дакладна адлюстроўваў сутнасць праблемы, прамоўцу неабходна канкрэтныя прыклады дапоўніць статыстычнымі звесткамі, якія дазваляюць высветліць вынікі беспрацоўя, тыповыя, характэрныя не толькі для гэтых маладых людзей, але і для большасці маладых беспрацоўных.

Такім чынам, каб вывад дакладна адлюстроўваў сутнасць праблемы, прамоўца можа прывесці наглядны, жывы прыклад, зацікавіўшы ім слухачоў, а затым ён павінен прывесці статыстычныя даныя, каб пераканаць слухачоў у тым, што гэты прыклад не адзінкавы, што такое становішча ўсюды, дзе ёсць праблема беспрацоўя. І толькі тады ён мае права рабіць абагульняльны вывад.

Рэдагаванне ў дадзеным выпадку заключаецца ў тым, каб выявіць недастатковасць звестак і дапоўніць іх. Гэта можа прывесці і да змен у агульным вывадзе, як, напрыклад, у вышэйпрыведзеным, што тычыцца карысці адукацыі.

Калі маўленне дакладнае, яно, як правіла, і эканомнае. Гэта значыць, у ім адсутнічае шматслоўнасць: залішняе ўжыванне эпітэтаў, розных дадатковых заўваг у форме пабочных і ўстаўных сказаў, якія перашкаджаюць ясна, без затрымак успрыняць змест прамовы.

Бязрадасныя, невясёлыя думкі выклікаюць прыведзеныя мной прыклады.

Калі думкі *бязрадасныя*, значыць, і *невясёлыя*, таму апошні эпітэт лішні.

Усе прыведзеныя факты сведчаць (тут вы пагодзіцеся са мной), што мы па-ранейшаму не ўсведамляем (а таму паводзім сябе пасіўна), цяжкага стану, у якім знаходзіцца прырода.

Дадатковыя заўвагі прамоўцы садзейнічаюць узнікненню шматслоўнасці, якая абцяжарвае ўспрыманне выказанай думкі.

Каб абудзіць у слухачоў цікавасць да прамовы, палепшыць яе ўспрыманне, прамоўцы выкарыстоўваюць розныя прыёмы.

Лепшаму ўспрымання прамовы спрыяе паўтарэнне пачатковых слоў фразы. Пры дапамозе паўтораў прамоўца свядома затрымлівае ўвагу слухачоў, даючы магчымасць лепш засвоіць сэнс сказанага.

Так, безумоўна, разабрацца ў галасавым апарате складана. Так, безумоўна, займацца сваімі галасавымі асаблівасцямі сумна. Але так, безумоўна, гэтую працу неабходна выканаць кожнаму прамоўцу...

Рэдагаваць падобныя паўторы не трэба, таму што ў дадзеным выпадку яны — не таўталогія, а рытарычны прыём. Прывядзём прыклад таўталогіі:

Безумоўна, трэба разабрацца ў гэтай сітуацыі.
Умовы складаюцца спрыяльна.

Рытарычнае пытанне падтрымлівае ўвагу слухачоў, як бы запрашае да сумеснага роздуму над тым, пра што гаворыцца ў прамове. Рытарычнае пытанне — пытанне толькі па форме. Фактычна ў ім заключаецца сцвярджэнне, таму гэтае пытанне не патрабуе, каб на яго адказвалі. Хутчэй, яно заклікае ўпэўніцца, што сцвярджэнне мае рацыю.

Нават самыя валявыя людзі іншы раз адчуваюць сябе няўпэўнена. І гэта зусім натуральна. Ненатуральна, калі чалавек пастаянна адчувае сябе няўпэўнена. Адною з крыніц няўпэўненасці могуць быць няўдачы ў вучобе, якія прыводзяць вас да думкі пра адсутнасць розуму.

Выдатны кінаакцёр Том Круз пакутаваў дыслексіяй — хваробай, якая пагаршае здольнасць да чытання. Ён не здаўся, ён працаваў над сабой, прымушаў сябе не думаць аб меркаваннях настаўнікаў. Як ззяе яго зорка сёння!

Развітацца з няўпэўненасцю — значыць набыць веру ў сябе, уменне рашаць праблемы, быць незалежным. *Дык ці не варта кінуць выклік няўпэўненасці?*

Пры выкарыстанні гэтага прыёму неабходна сачыць, каб прыводзіліся прыклады, якія адпавядаюць таму, што сцвярджае рытарычнае пытанне. Так, прыклад з жыцця Тома Круза — гэта прыклад барацьбы і фарміравання ўпэўненасці ў сабе. Але калі прамоўца спакусіцца і захоча ўразіць слухачоў гучнымі імёнамі, прывядзе ў прыклад, як праваліўся на экзаменах Альберт Эйнштэйн, як быў 29-м у табелі паспяховасці Пушкін і якіх вяршыняў яны потым дасягнулі, — такія прыклады пры рэдагаванні трэба зняць. Няўдачы ў вучобе ў гэтых людзей былі не вынікам якіх-небудзь цяжкасцей для іх, а неразуменнем асаблівасцей развіцця таленту з боку настаўнікаў. Таму пачуцця няўпэўненасці ў сабе гэтыя людзі не

адчувалі. Характарыстыка, дадзеная ліцэісту Пушкіну дырэктарам ліцэя Маліноўскім, пацвярджае гэта: «Пад знакам *nota bene*: густ халодны, праніклівае дасканалая, з насмешлівае, любоў да славеснасці зацішная і да славы — тайная».

Іронія — у кантэксте выказванне набывае сэнс, процілеглы свайму літаральнаму значэнню, і гучыць насмешліва. Гэты прыём не толькі абстраае цікавае слухачоў, але і з'яўляецца эфектыўным сродкам пераканання. Напрыклад:

...Самая вялікая небяспека ў тым, што дзеці алкаголікаў і наркаманаў самі могуць стаць алкаголікамі і наркаманамі.

І вось яшчэ на што звярні ўвагу: больш за палову дачок алкаголікаў выходзяць замуж менавіта за алкаголікаў. Таму што яны выхаваны ў пэўнай сямейнай мадэлі, дзе жонка пастаянна няньчыцца са сваім мужычком і вывалаквае яго з дзяржа. Такія жанчыны блытаюць каханне з жаласцю і нават не думаюць, што шлюб можа быць зусім іншым. Ды некаторыя з іх нават і прагнуць пастаянных непрыемнасцяў, звязаных з алкаголікам. Не, ці ж гэта не здорава — выйсці замуж за алкаша?! У цябе ёсць шанс сустрэць цікавых людзей — уласнікаў вінных крам, наведць хвалючыя мясціны — лячэбніцы і пункты «хуткай дапамогі» і гэтак далей... (Ді Снайдер. Курс выжывання для падрыхтоўкі).

КАНСУЛЬТАЦЫЯ

Навучыцца выкарыстоўваць адразу ўсе правілы, рэкамендацыі па падрыхтоўцы прамовы вам наўрад ці ўдасца. Гэтыя навыкі прыйдуць паступова, разам з вопытам публічных выступленняў. Таму пачынайце з выбару тэмы. Для першых прамой пажадана выбраць тэму, звязаную з вашым уласным вопытам, назіраннямі. Абдумайце, з якой мэтай вы хочаце звярнуцца да слухачоў (пераканаць? натхніць? інфармаваць? заклікаць? забавіць?) Парайцеся з настаўнікам, бібліятэкарам

аб тым, якія ёсць крыніцы інфармацыі па выбранай вамі тэме і як іх знайсці. Чытаючы літаратуру, рабіце неабходныя выпіскі (статыстычныя даныя, факты, прыклады, цытаты; не забывайце запісаць звесткі пра крыніцу: прозвішча аўтара, назву кнігі ці артыкула, часопіса, месца, год выдання, старонку). Затым перачытайце нашы рэкамендацыі наконт складання канспекта і напішыце канспект сваёй прамовы.

Тэксты першых прамоў пажадана запісваць падрабязна, абавязкова рэдагаваць. Таксама пажаданыя рэпетыцыі, лепш перад люстэркам. Для рэпетыцый выберыце час, калі ў пакоі вы адны і ніхто не зможа вам перашкодзіць. Аднак гаварыце прамову не «ў нікуды», а ўявіце, што перад вамі слухачы. Уявіце твары сваіх аднакласнікаў, тое, якой можа быць іх рэакцыя на тыя ці іншыя моманты прамовы.

Першыя прамовы нявопытныя прамоўцы стараюцца завучваць на памяць, баючыся забыць, упусціць што-небудзь пры выступленні. Прамова «на памяць» губляе ў жывасці, непасрэднасці. Неабходна пастарацца зменшыць залежнасць ад запісанага поўнага тэксту прамовы. Для гэтага змяніце змест рэпетыцыі: адкладзіце поўны тэкст прамовы, рэпетыцыю працягвайце з тэкстам, у якім выкладзены тэзісы — асноўныя моманты прамовы, ход вашых роздумаў (у гэтай ролі можа выступіць канспект прамовы). Вымавіце тэзіс, прыпыніцеся і ў думках уявіце, якім чынам вы будзеце раскрываць яго сутнасць.

Асабліва старанна рэпечіруйце ўступную і заключную часткі прамовы. Недастатковая іх падрыхтоўка можа стварыць сітуацыю, калі вам спатрэбіцца ўжыць экспромт, а ўступ і заключэнне цяжэй выкласці экспромтам.

ЗАДАННІ

1. Выберыце тэму: 1) Як набыць упэўненасць у сабе;
- 2) Будучыня Беларусі;
- 3) Чым кіравацца пры выбары прафесіі;

4) Карысныя парады паступаючым на працу. Падрыхтуйце спіс (чатыроххвіліннае) выступленне, у якім абгрунтуйце свой выбар. Пісьмова выкладзіце тэзісы выступлення.

2. Прачытайце пераканальную прамову, змешчаную ў Дадатку. Складзіце яе канспект. Прааналізуйце асноўныя палажэнні гэтай прамовы з пункту гледжання: а) актуальнасці ў нашы дні; б) змен, якія адбыліся за час існавання прамовы; в) як, на вашу думку, выглядаюць гэтыя палажэнні ў нашы дні.

ВОНКАВЫ ВЫГЛЯД ПРАМОЎЦЫ

Аб знешнасці

«Стыль [у адзенні] — гэта я!» — так аднойчы вызначыў паняцце «стыль» адзін вядомы лінгвіст. Сапраўды, з усёй разнастайнасці адзення кожны з нас выбірае тое, якое адпавядае яго ўяўленню аб прыгожым вонкавым выглядзе. Паслядоўна, мета-накіравана, адпаведна сваёй індывідуальнасці выбіраючы элементы адзення, чалавек стварае свой уласны стыль з мэтай падабацца іншым людзям.

Якога-небудзь спецыяльнага «прамоўніцкага» стылю ў адзенні не існуе. Калі нехта аддае перавагу спартыўнаму стылю (джынсы, светэр), а нехта — класічнаму касцюму, яны могуць у такім выглядзе выйсці да аўдыторыі. Але стыль — не застылае спалучэнне элементаў адзення. Ён патрабуе карэкціроўкі ў залежнасці ад шэрага фактараў, напрыклад: з якой нагоды сабралася аўдыторыя, у якіх абставінах праходзіць выступленне, перад якім кантынгентам слухачоў. Дапусцім, вы павінны сказаць прамову перад аднакласнікамі ў звычайных абставінах — можаце быць апрануты так, як гэта робіце заўсёды. Калі ж вам трэба выступіць на якой-небудзь святочнай урачыстасці, вы павінны выбраць адпаведны дадзенаму моманту святочны ўбор. Касцюм можа адпавядаць вашаму стылю; да прыкладу, быць спартыўнага крою, кашуля — не белая, а любога светлага адцення, ці нават тонкі светлы «з горлачкам» светэр пад

пінжаком. Але гэта ўсё-такі павінен быць святочны ўбор у вашым стылі.

Добры густ не дапускае экстравагантнасці ў адзенні, крыклівых упрыгожанняў. Гэтыя элементы, безумоўна, адразу звяртаюць на сябе ўвагу навакольных. Аднак такая ўвага не сведчыць аб тым, што вы ўсіх зачаравалі сваім знешнім выглядам і на вас пазіраюць з прыемнасцю. Яна, хутчэй за ўсё, — знак таго, што навакольныя шакіраваны вашым знешнім выглядам, непрыемна здзіўлены тым, што вы рашыліся выйсці да публікі, не будучы знаёмы з правіламі добрага тону.

Агульнае патрабаванне — ахайнасць. Прычоска павінна быць у парадку, абутак — начышчаны, сукенка ці касцюм — старанна адпрасаваныя і акуратна зашпіленыя. Адзенне не павінна замінаць рухам, кішэні павінны быць вызвалены ад непатрэбных рэчаў і не адтапырвацца.

Публіка збіраецца для таго, каб пачуць цікавыя думкі, а не для таго, каб палюбавацца на фрагмент з моднага часопіса. І таксама па знешняму выглядзе прамоўцы публіка мяркуе аб тым, ці здольны ён сказаць што-небудзь слушнае.

Аб манерах

Веданне добрых манер дазваляе адчуваць сябе ўпэўнена ў розных абставінах і ўнушаць давер навакольным.

Калі вы сарамлівыя, не думайце, што гэта дрэнная якасць і яна перашкодзіць вам паспяхова выступіць перад аўдыторыяй. Бар'ер сарамлівасці пераадольны. Для гэтага патрабуецца трэніроўка. Старайцеся часцей бываць у кампаніі. Пераканайце сябе, што вам ёсць што сказаць іншым людзям. І таму не маўчыце, калі ідзе агульная гутарка. Важна зрабіць першыя крокі, наступныя дадуцца значна лягчэй.

Выходзьце да публікі ў добрым настроі. Нават калі вам прыходзіцца выступаць у нязручны для вас час, вашы паводзіны не павінны паказваць,

што цяпер вы з задавальненнем апынуліся б у іншым месцы.

Не думайце, што публіка палічыць вас за разумнага, самавітага прамоўцу толькі таму, што паведзяце сябе пагардліва ці паблагліва.

Адольваючы хваляванне перад выступленнем, не мітусіцеся, спакойна ідзіце да таго месца, адкуль будзеце гаварыць. Не перабірайце на хаду канспект прамовы, не зашпільвайце пінжак, не папраўляйце прычоску, гальштук. Усё гэта вы павінны былі зрабіць раней.

Уся ваша ўвага ў час выступлення канцэнтруецца на слухачах. Таму прамоўцу нельга глядзець уніз, на ногі, рукі, па баках, у вокны, у столь, г. зн. адводзіць позірк ад слухачоў. Манера глядзець на аўдыторыю як у пустую прастору таксама недапушчальная. Нельга глядзець увесь час на адных і тых жа слухачоў. Ваш упарты позірк іх бянтэжыць, а другая частка слухачоў адчувае сябе абдзеленай вашай увагай. Лепш павольна пераводзіць позірк з адной групы слухачоў на другую.

Нявопытны прамоўца адчувае сябе няёмка ў нязвыклых абставінах і можа страціць кантроль за сваёй позай: стаяць перад слухачамі нерухома, быццам статуя, калывацца ці гайдацца на месцы. Неабходна трэніравацца і выпрацаваць звычку правільна і зручна стаяць перад аўдыторыяй. Ногі крыху расстаўлены ў залежнасці ад росту, адна нага трошкі выстаўлена наперад. Упор пры руху цела прыходзіцца на наскі, не на пяткі. Любыя рухі прамоўцы павінны крыху апярэджваць ход думкі, а не адставаць ад яго.

Правільная поза і пачуццё ўпэўненасці прыйдуць толькі пасля неаднаразовых практыкаванняў.

Аб жэстах

Жэсты характарызуюць чалавека гэтак жа выразна, як і яго маўленне. Калі жэсты да месца,

яны падкрэсліваюць выказаную думку, прыцягваюць да яе ўвагу.

У абставінах натуральнага для прамоўцы хвалявання нярэдка прыходзіцца стрымліваць міжвольныя жэсты, якія адцягваюць увагу публікі. Найчасцей міжвольныя жэсты звязаны з нашымі рукамі. Менавіта рукамі мы, хвалюючыся, перабіраем ці засоўваем іх у кішэні. Калі ўдаецца авалодаць рукамі, прыходзіць заспакаенне, прыемнае пачуццё валодання сваім целам.

Жэсты дапамагаюць больш ясна і эмацыянальна перадаць думку.

Выразныя жэсты найбольш ужывальныя. Самыя яркія, кульмінацыйныя месцы прамовы (заміранне, заахвочванне, пахвала, радасць) падкрэсліваюцца выразнымі жэстамі.

Апісальнымі жэстамі можна паказаць рух (хуткі, павольны, прамы ці закруглены), аб'ём, памер і г. д.

Указальныя жэсты неабходны для ўказання рукой ці пальцам на месцазнаходжанне прадмета прамовы ці накірунак руху.

Пераймальныя жэсты выкарыстоўваюцца для нагляднасці апісання прадмета прамовы.

Пры жэстыкуляцыі кіруйцеся наступнымі правіламі:

— жэсты павінны быць натуральнымі. Звяртацца да жэстаў варта па меры адчування патрэбы ў іх;

— жэстыкуляцыя не павінна быць бесперапынай. Не кожная фраза мае патрэбу ў падкрэсліванні жэстам;

— сачыце за жэстамі. Жэст не павінен адставаць ад слова;

— уносьце разнастайнасць у жэстыкуляцыю. Не карыстайцеся без разбору адным і тым жа жэстам ва ўсіх выпадках, калі трэба надаць слову выразнасць;

— жэсты павінны адпавядаць свайму прызначэнню. Не трэба перабольшваць значэнне жэс-

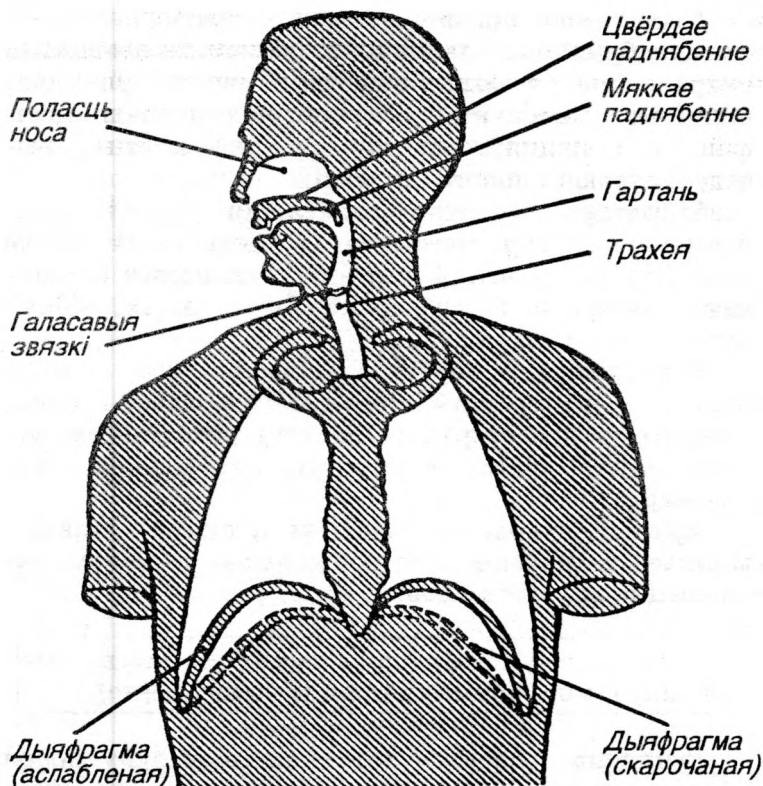
таў і мімікі і суправаджаць імі кожнае слова. Калі чалавек навучаны правільнаму ўжыванню моўных сродкаў, яны ў большасці выпадкаў будуць дастатковыя для выказвання розных думак і найтанчэйшых адценняў. Мноства жэстаў сведчыць аб недасканаласці нашых думак. Але прамова, зусім пазбаўленая жэстаў, паказвае на скаванасць прамоўцы, што не дае набыць унутраную раўнавагу, трымацца натуральна, адчуваць сябе са слухачамі свабодна.

ГОЛАС

«Быць у голасе!» — якая гэта асалода адчуваць, што можна кіраваць сваім голасам, што ён падпарадкоўваецца табе, што ён гучна і моцна перадае ўсе самыя нязначныя дэталі, пералівы, адценні творчасці» (К. Станіслаўскі). Прымаючы пад увагу прафесію Станіслаўскага — рэжысёра, акцёра, педагога па акцёрскім майстэрстве, — можна падумаць, што добры голас неабходны толькі людзям пэўных прафесій. Але гэта зусім не так. Кожны з нас можа прыгадаць сітуацыю (якую або назіраў непасрэдна ў жыцці, або бачыў у тэлевізійнай перадачы, або чуў па радыё): размаўляюць два чалавекі, і адзін з іх вас раздражняе, хаця і гаворыць слушныя рэчы, аднак такім пранізлівым голасам, такой скарагаворкай...

Нішто не робіць на слухачоў больш моцнага ўражання, чым голас. Паспрабуйце пачуць уласны голас, і вы ўпэўніцеся ў тым, што ён патрабуе клопатаў. Разгарніце часопіс, наблізьце яго да твару і вымавіце некалькі слоў. Гукі рэхам вернуцца да вас. Вы можаце запісаць на магнітафонную стужку сваю гутарку з сябрамі. Калі будзеце адны, уключыце магнітафон і праслухайце запіс. Вы здзівіцеся таму, што ўласны голас пазнаецца з цяжкасцю. Да таго ж вы знойдзеце ў ім нямала недахопаў.

Голас можна змяніць, зрабіць гучным, розным.

Напачатку сваёй прамоўніцкай дзейнасці Дэмасфен (384—311 гг. да н. э.) меў слабы голас, быў картавы. Яго першыя выступленні афіняне сустрэлі градам насмешак. Старажытныя пісьменнікі сведчаць аб тым, што Дэмасфен шмат практыкаваўся, каб развіць голас. Ён займаўся бегам, бо бег умацоўвае голас, адольваў крутыя пад'ёмы і ў час пад'ёмаў гаварыў, набраўшы ў рот каменьчыкаў, чытаў на памяць вершы. Ён прымусіў свой голас гучаць чыста, моцна, з рознымі адценнямі і стаў самым вядомым палітычным прамоўцам Старажытнай Грэцыі.

Галасавы апарат складаецца з чатырох частак: дыхальных органаў, вібратараў, рэзанатараў і артыкулятараў.

Дыхальныя органы — лёгкія, дыяфрагма, некалькі брушных мышачных сістэм. Дыяфрагма скарачаецца і ўцягвае паветра ў лёгкія. Некалькі брушных мышачных сістэм, падпіраючы дыяфрагму і націскаючы на грудную клетку, выштурхоўваюць паветра з лёгкіх.

Вібратары — гэта галасавыя звязкі. Яны размешчаны гарызантальна ў дыхальным горле пры пераходзе яго ў гартань. Галасавыя звязкі, калі паветра з лёгкіх праходзіць праз іх, вібруюць; так узнікае голас.

Рэзанатары — гартань, поласці рота і носа. Голас, узнікшы пры вібрацыі галасавых звязак, праходзіць праз гартань, поласці рота і носа, узмацняецца, абагачаецца, гукі набываюць выразнасць.

Артыкулятары — язык, губы, ніжняя сківіца, мяккае паднябенне. З іх удзелаў з гукаў утвараюцца склады і словы.

Для голасу характэрны гучнасць, тэмп, вышыня, тэмбр, артыкуляцыя (і вымаўленне).

Гучнасць голасу — гэта калі прамоўцу добра чуваць не толькі ў першых, але і ў аддаленых радах слухачоў. Гучны голас — не абавязкова вельмі гучны. Нават наадварот: самы «чутны» — гэта спакойны, стрыманы голас. Спакойнае, чыстае гучанне залежыць у першую чаргу ад правільнага дыхання.

Калі чалавек маўчыць, ён дышае так: удых — выдых — паўза; калі гаворыць: удых — затрымка — павольны выдых.

Дыханне ў момант маўлення павінна быць: а) глыбокім, б) частым, в) кантралюемым.

Глыбокі ўдых не патрабуе многа часу, для яго дастаткова не больш чым паўсекунды. Глыбокі ўдых не азначае, што вы павінны запоўніць лёгкія, колькі мажліва, поўнасьцю. Удых павінен быць такім, каб павольнага выдыху хапіла для вымаўлення часткі фразы — ад паўзы да паўзы. Вы-

мавіце фразу, робячы паўзы і ўдыхі ў пазначаных месцах — больш кароткая паўза пазначана адной рыскай (/), больш працяглая — дзвюма (//): *Шмат для каго / падтрымліваць гутарку азначае // распавядаць забавныя гісторыі і анекдоты, / канцэнтруючы на сабе / ўсеагульную ўвагу.*

Як бачна з прыкладу, для вымаўлення гэтай фразы спатрэбілася некалькі глыбокіх кароткіх удыхаў, гэта значыць дыханне павінна быць частым. Праверце сказанае: паспрабуйце вымавіць фразу пры дапамозе толькі аднаго глыбокага ўдыху — вам не хопіць дыхання.

Частае дыханне — рознае па глыбіні, што бачна па паўзах, больш кароткіх або больш працяглых.

Што значыць **кантраляваць дыханне**? Гэта значыць трымаць пад кантролем струмень паветра з лёгкіх на галасавыя звязкі. Паветра павінна выштурхоўвацца з лёгкіх не ўсё адразу, а з рознай ступенню хуткасці ў залежнасці ад значэння вымаўляемых слоў, частак фразы. Праверце гэта сцвярджанне пры выкананні «гукапераймальных» практыкаванняў:

а) *с-с-с* (вецер), *ж-ж-ж* (пчала), *р-р-р* (званок) — голас гучыць плаўна, паветра паступае на галасавыя звязкі паступова;

б) *ш-ш-ш* (помпа), *с-с-с* (піла) — голас гучыць больш энергічна, паветра паступае на галасавыя звязкі моцным струменем;

в) *ф-ф-ф* (пульверызатар) — голас гучыць эмацыянальна, экспрэсіўна, паветра выштурхоўваецца з лёгкіх рыўкамі.

Тэмп. Асноўная яго прыкмета — гэта хуткасць маўлення. Звычайна прамоўца вымаўляе ў сярэднім 120—150 слоў у хвіліну. Праверце, з якой хуткасцю вы вымавіце тэкст, прызначаны для публічнага выступлення. Падбярэце ўрывац, які складаецца з 300—400 слоў, вымавіце яго, фіксуячы, колькі часу вам спатрэбілася. Затым палічыце, колькі слоў вымаўляецца вамі ў хвіліну. Калі атрымаеце лічбу больш за 150 слоў у хвіліну, значыць, ваша маўленне шпаркае. Прычынай

найчасцей бывае ваша нясмеласць, нявопытнасць. Калі атрымаецца лічба менш за 100 слоў у хвіліну, маўленне вымучанае, няўпэўненае. Як правіла, да гэтага прыводзіць лянота прамоўцы.

Вышыня — яе можна пазначыць графічна. Вымавіце слова па складах, прыслухайцеся, якія склады вымаўляюцца роўна, на якіх голас «падае», на якіх — «узлятае»:

ма-ла-дзец!

Так мы гаворым у захапленні: голас на апошнім складзе спачатку «ўзлятае», а потым «падае».

Калі вымаўляем гэтае слова з інтанацыяй пытання, голас на апошнім складзе пойдзе ўверх:

ма-ла-дзец?

Вымавім з інтанацыяй сцвярджэння — голас на апошнім складзе заслізгае ўніз:

ма-ла-дзец.

Перарывы ў вышыні, плаўнае слізганне ўніз — уверх дазваляюць голасу мадуляваць, гучаць музыкальна. Наконт гэтай якасці голасу Поль Сопер у сваёй кнізе «Основы искусства речи» прыводзіць яскравы прыклад:

Марк Твэн ведаў цану меладычнага гучання ў маўленні. Аднойчы раніцай, дужа парэзаўшыся падчас галення, ён пачаў сыпаць градам даволі моцных лаянак і праклёнаў. Жонка, выпадкова пачуўшы іх, рашыла паўтарыць сказанае, каб паказаць, як груба гэта гучыць. Марк Твэн крытычна выслухаў і заўважыў: «Дарагая, словы тыя, музыка не тая!»

Тэмбр — гэта афарбоўка голасу. Тэмбр голасу кожнага чалавека індывідуальны і непаўторны. Тлумачыцца гэта тым, што на тэмбр уплывае самая малая розніца ў будове і форме галасавых звязак, якія вібруюць і тым самым нараджаюць голас. Значыць, тэмбр свайго голасу чалавек змя-

ніць не можа. Аднак можна і трэба пазбаўляцца ад тых якасцей, якія набыты ў выніку няправільных, няўважлівых адносінаў да голасу і якія скажаюць уласцівыя ад прыроды якасці тэмбру. Гэта могуць быць хрыпата, рэзкасць, гугнявасць, гартаннасць.

Хрыпата бывае звязана з перанапружаннем або хваравітым станам галасавых звязак.

Рэзкі, пранізлівы голас узнікае, калі галасавыя звязкі занадта самкнутыя або глотка знаходзіцца ў здаўленым стане, што здараецца пры перанапружанні нервовай сістэмы.

Гугнявасць — залішні насава прыгук у галосных гукаў. Тлумачыцца яна тым, што прыток паветра ў нос бывае больш свабодным, чым яго выхад праз ноздры. Прычына можа быць у тым, што мяккае паднябенне ў момант маўлення не прыўзнямаецца, каб закрыць насавыя шляхі, а апускаецца, тым самым прапускаючы значную частку паветранага струменя. Гэта можа быць з-за маларухомай ніжняй сківіцы, якая не дазваляе дастаткова шырока адкрыць рот, што і павялічвае прыток паветра ў насавую поласць.

Гартаннасць, або гарлавы тэмбр, з'яўляецца тады, калі гук заглытваецца, гучыць нізка, лакалізуецца ў глыбіні поласці рота. Звычайна гэта адбываецца пры маларухомай сківіцы.

Артыкуляцыя — гэта членараздзельнае вымаўленне гукаў. Усе органы маўлення, непасрэдна або апасродкавана, з'яўляюцца артыкулятарамі. Але галоўную ролю ва ўтварэнні гукаў адыгрываюць язык, зубы, дзясны, губы, ніжняя сківіца, мяккае паднябенне, цвёрдае паднябенне. Сярод пералічаных органаў галоўны і найбольш актыўны — язык.

Няправільная артыкуляцыя ў большасці выпадкаў — гэта вынік неахайных адносінаў да свайго голасу. Мы ведаем, як павінны гучаць гукі, але, здараецца, вымаўляем іх невыразна або скажона (часцей па прычыне нашай паспешлівасці). Што такое няправільная артыкуляцыя і чым яна адрозніваецца ад няправільнага вымаўлення (аб

якім гл. ніжэй), яскрава ілюструе наступны прыклад. Дзіця чуе ад дарослых, як павінен правільна гучаць гук [p], але вымавіць яго правільна не можа. І гаворыць [лака] (замест [рака]). Гэта — няправільная артыкуляцыя. А вось некаторыя дарослыя не надаюць належнай увагі сваёй маўленчай культуры і таму дазваляюць сабе «нячыстае» вымаўленне гукаў; напрыклад, пад уплывам пашыранай доўгі час на Беларусі ў якасці дзяржаўнай рускай мовы яны могуць сказаць [p'эка], хоць добра ведаюць, што ў беларускай мове няма мяккага [p']. Гэта — няправільнае вымаўленне.

Няправільнае вымаўленне, як бачым, абумоўлена зусім іншымі прычынамі, чым няправільная артыкуляцыя. Найчасцей з'яўляецца яно вынікам або недастатковага ведання правілаў вымаўлення, або ўплыву іншай мовы (звычайна блізкароднаснай), або дыялектаў.

Якасці голасу

Звонкасць (металічнасць) — гэта чыстае гучанне ў процілегласць глухому, цьмянаму. Такі гук атрымліваецца ў выніку рэзанансу (адбіцця) гуку ў пярэдняй частцы ротавай поласці, ля цвёрдага паднябнення і зубоў. Такім чынам, нельга дапускаць, каб гук фарміраваўся ля задняга мяккага паднябнення, бо тут ён атрымаецца глухім, цьмяным (у спевакоў такога недахопу не бывае).

Сабранасць — канцэнтрацыя гуку ля губ, няма яго распаўзання па ротавай поласці.

Свабода — устараненне напружанасці, свабоднае дастатковае размыканне рота, рухомасць ніжняй сківіцы. Нельга трымаць галаву апушчанай або паднятай уверх; падбародак павінен складаць прамы вугал з шыяй.

Палётнасць — здольнасць гуку распаўсюджвацца як мага далей. Гук, сканцэнтраваны каля губ, пры пасыланні яго ўдалячынь, робіцца палётным (падобна на тое, як мы вымаўляем у лесе: «Агу!»).

Устойлівасць — голас не павінен «зрывацца».

Маўленчая інтанацыя

Яна дапамагае перадаваць сэнсавы змест прамовы, падтэкставую інфармацыю, якая не выражаецца словам.

Маўленчая інтанацыя ствараецца: 1) паўзай, 2) націскам, 3) мелодыяй, 4) тэмпам.

Маўленчыя функцыі паўзы

Прамова кажацца не асобнымі словамі, а маўленчым тактам. Звычайна ў фразе бывае некалькі маўленчых тактаў, раздзеленых лагічнымі паўзамі. Магчымыя маўленчыя паўзы і з аднаго слова, калі яно мае асаблівы сэнс. Напрыклад:

Ёсць некалькі варыянтаў / паходжання назвы Беларусь // Прывяду два з іх//

Першы // Белыя адзенні даўніх вясковых людзей / белыя іхнія валасы / белы колер скур//

Другі // А ён ніяк не супярэчыць першаму // Калі на нашы старажытныя славянскія землі / прыйшлі татар-манголы // здолелі адбіцца ад іх / амаль адны толькі мы. Паў Уладзімір / Разань / Кіеў // Да Ноўгарада / захопнікі не дайшлі толькі таму / што пачаліся дажджы//

Мы // адбіліся // І менавіта таму / мы «белая» / «чыстая ад нашэсця татараў» Русь // А гэта да шмат чаго абавязвае // І вы заўсёды памятайце гэта// (У. Караткевіч).

Лагічная паўза ў канцы сказа звычайна больш працяглая, называецца лагічнай кропкай (пазначаецца//). Яна можа сустракацца і ў сярэдзіне развітага сказа пасля групы дзейніка і выказніка.

Пры лагічным члянэнні фразы мы арыентуемся на сэнс (таму паўзы могуць не супадаць са знакамі прыпынку). Прывядзём прыклады, калі паўза не павінна рабіцца (і ў тых выпадках, калі ёсць знак прыпынку):

1) пры кароткім параўнанні:

Сонца прагляне, / зазелянее
Траўка ў лугу, //
Гукне вясна / і, **як ветрам**, развее /
Гора-нуду! // (М. Багдановіч)
Холадна. // Вецер на полі гуляе, /
Вые, **як звер**. // (М. Багдановіч)

2) пры зваротку ў сярэдзіне ці ў канцы фразы:

Ты сказаў нам: /
«Унукі Скарыны, /
Дзе ваш гонар, моц і краса? //
Ёсць і ў вас, як у іншых, / святыня. /
Не давайце святыні псам! //
Не давайце з яе глуміцца, /
Бо праспіць яна ясну зару, /
Бо святы ізумруд заімгліцца /
У пярсцёнку тваім, *Беларусь*». //

(У. Караткевіч)

3) пры кароткіх пабочных і мадальных словах:

Усміхнуўся горка ў рукаў /
(Пэўна, рану закрануў балючую...): //
— Гэтак часта /
Смерць я сустракаў, /
Што адзін другому надакучылі... //

(Р. Барадулін)

4) пры дадanych сказах, дзеепрыслоўных словазлучэннях, калі слова, да якога яны адносяцца, вылучана (найчасцей — працяжнікам):

Для вас, / для вашага шчасця стараюцца, /
гінуць людзі. // А вы, / вы — / за сябе пастаяць
не ўмеце!.. // Ты — / не бандыт, ты — / **крот**,
які капаецца ў сваёй нары. // І толькі адну сваю
скуру беражэ. // (І. Мележ)

Асноўнае прызначэнне лагічнай паўзы — быць
выразнікам нашай думкі. Па сутнасці, паўза не

столькі раздзяляе, колькі размяркоўвае, супад-
парадкоўвае, нават аб'ядноўвае словы ў больш
выразныя ў сэнсавых адносінах групы.

Паўза дапамагае нам правільна перадаць сэнс
фразы, а слухачам — правільна ўспрыняць яго:

Я раз / ляцеў на самалёце (г. зн. 'аднойчы');

Я / раз ляцеў на самалёце ('адзін толькі раз').

Маўленчыя функцыі націску

У кожным маўленчым такце мы павінны
знайсці націскное слова. Яно заўсёды толькі адно.
У гэтым маўленчы такт падобны да слова: і ў ім
толькі адзін склад можа быць націскным. Націск
падае на тое слова ў маўленчым такце, якое най-
больш каштоўнае ў сэнсавых адносінах. Гэта слова
больш ярка вымаўляецца.

Тактавы націск па сваёй прыродзе — націск
лагічны, сэнсаадрознівальны. Фраза *Я чытаў дас-
ледаванне* можа быць вымаўлена з націскам на
першым, на другім, на трэцім слове — тры розныя
сэнсы!

1) Я чытаў, а не хто-небудзь іншы; 2) чытаў, а
не, напрыклад, прагарты, прагледзеў; 3) чытаў
даследаванне, а не што-небудзь іншае.

Прывядзём прыклады ўстойлівых, абавязковых
лагічных (тактавых) націскаў:

1) словы, якія з'яўляюцца прамым ці схаваным
супрацьпастаўленнем:

Песня мая не ўзышла сярод **кветак**,

Кветак цвітучага вечна паўдня...

Поўначы сумнай забыты палетак

Даў ёй жыццё пасярод **палыння**.

(*Я. Купала*)

Я — мужык, а гонар маю,

Гнуся, але да **пары**.

(*Я. Колас*)

Гэта і дзіця зразумее ('не толькі дарослы').

2) словы, якія ўносяць у фразу новае паняцце:

Рабрыстыя — ў падсочках, нібы здані, —
О сосны, хто прыдумаў вам **Майданек**?!

(М. Танк)

3) параўнанні:

Рабрыстыя — ў падсочках, нібы здані.

(М. Танк)

Госць першы тыдзень — **золата**, другі —
серабро, а трэці — **медзь**, хоць і дадому едзь...

(Прыказка)

4) словы, якія паўтараюцца:

Гэта мы ўсё займаліся пакуль што паважанай,
але не самай важнай кампаніяй. Цяпер пра га-
лоўнае.

Бульба. **Яна** паўсюль, **яна** — універсал. За вы-
ключэннем некаторых паўночных раёнаў, дзе яе
пасевы складаюць 15,8 працэнта ад пасяўной
плошчы, — паўсюль яе да 20 працэнтаў (У. Ка-
раткевіч).

Я не мог напісаць аб усім і ўсіх, і хай яны мне
прабачаць.

І вы прабачце мне за доўгую размову. Калі пач-
неш прызнавацца ў любові да самага дарагога —
скончыць тое прызнанне амаль немагчыма.

Вы **самі** ўсё зведаеце, **самі** перамераеце яе да-
рогі і сцежкі. Зведаеце больш за мяне, перад вамі
куды больш доўгая дарога.

Любіце гэтую сваю святую зямлю аддана і да
канца. Іншай вам не дадзена, ды й не патрэбна
(У. Караткевіч).

Словы, якія паўтараюцца, могуць вымаўляцца:

а) аднолькава;

б) па ўбываючай прагрэсіі;

в) па нарастаючай прагрэсіі.

вымаўляюцца
па ўбываючай
прагрэсіі

{ Я — Бахайская чарапаха.
Я — на чэраве сонна ляжу.
Я — каменная.

Маё царства ўпала лавінаю праху
Пад пятою кітайцаў
Чжурчжэняў,
Кіданяў,
Манголаў,
Маньчжур.
Я спазнала дарэмнасць
І тленнасць:
Дзе ляжалі дарогі ваенныя,
Там сягоння
На сопках сярод парудзелай травы
Толькі мы засталіся,

вымаўляюцца
аднолькава

{ Чарапахі **каменныя**,
І **каменныя** малпы,
І **каменныя** львы.

Роўна восем стагоддзяў
Я ляжу сярод праху.
Усурыйскія тыгры адны
Да мяне падыходзяць ўначы
І глядзяць залатымі вачыма
На мяне,
Чарапаху,
Што адна умудрылася
Ў вечнасць з агню уцячы.
Ў навальнічныя ночы,
Калі неба сякуць бліскавіцы,
Мне здаецца, што зноў
Забівае аратаяў гром,
І грукочуць праз ноч
Залатыя й пурпурныя
Калясніцы,
І гепарды імкнуцца,
І падаюць стрэлы дажджом.
Я ляжу тут, каб людзі
Памяталі аб ханах пахмурых,
Аб бязлітасных войнах,
Што знішчылі родны мой край.

вымаўляюцца
па нарастаю-
чай
прагрэсіі

{ Я іду —
Толькі людзі сляпыя не бачаць, —
Чарапаха гісторыі,
Я павольна да сонца іду...
Я дайду.
Усё роўна дайду. (У. Караткевіч)

5) зваротак (калі ён знаходзіцца ў пачатку сказа):

**Краю мой родны! Як выкляты богам —
Столькі ты зносіш нядолі.**

(М. Багдановіч)

6) словы, у якіх канцэнтруецца эмацыянальны стан:

А я... чакаў з усіх дарог
Цябе ў сорок чацвёртым... летам.
Калоны ні адной не мог
Я прапусціць з ахапкам кветак.
Хацелася пачуць: «**Сыноч...**»
І крыкнуць радаснае: «**Тата!**»
Бацькоўскім быў мне кожны крок...
Усё ішлі, ішлі салдаты...
Каторы раз сыходзіў снег...
Дамоў вярталіся суседзі.
Я кожнаму насустрач бег
І чуў кароткае: «**Прыедзе...**»

(Р. Барадулін)

7) пры спалучэнні аднародных членаў:

*Калі на нашы старажытныя славянскія землі
прыйшлі татараманголы — здолелі адбіцца ад іх
амаль адны толькі мы. Паў Уладзімір, Разань,
Кіеў. Да Ноўгарада захопнікі не дайшлі толькі
таму, што пачаліся дажджы.*

*Мы — адбіліся. І менавіта таму мы «белая»,
«чыстая ад нашэсця татараў» Русь. А гэта да
шмат чаго абавязвае. І вы зайсьёды памятайце
гэта (У. Караткевіч).*

8) выклічнікі:

Блізка рэчкі Самацечкі камары таўкуцца,
І «таўкачыкі» спяваюць і ў скокі тнуцца:
«Гэй, гоп, таўкачыкі,
Гэй, гоп, асінавы,
Ды работы Максімавы...»

(М. Багдановіч)

Вы авалодаеце ўменнем лёгка і свабодна знаходзіць і вылучаць націскныя словы — і ваша прамова стане рэльефнай, кантрастнай.

Маўленчыя функцыі мелодыі

Мелодыя звязана са змяненнем вышыні голасу (яго паніжэннем ці павышэннем).

Меладычнае павышэнне сведчыць аб развіцці думкі, паніжэнне — аб завяршэнні:

Я збіраў факты, але іх было недастаткова.

Маўленчыя функцыі тэмпу

Характар паўзы, яе працягласць патрабуюць і адпаведнага тэмпу: пры глыбокіх паўзах тэмп замаруджаны, пры паўзах кароткіх тэмп, наадварот, паскораны. Замаруджаны тэмп сігналізуе аб заканчэнні выказвання. Не менш яркая і выразная сувязь тэмпу з лагічным націскам: націскное слова — тэмп замаруджваецца. Пры спакойным маўленні тэмп пераважае і амаль устараняе націск.

Эмацыянальныя функцыі паўзы

«Сапраўды, варта было б, калі пішам, ставіць ноты над словамі, а то цяпер чытаць пісьмо тое ж, што глядзець на партрэт: няма ні жыцця, ні руху; адлюстраванне нерухомай думкі, нешта з адбіткам смерці» (з пісьма М. Ю. Лермантава).

Эмацыянальная паўза можа быць пастаўлена ў любым месцы тэксту, але пры абавязковай умове апраўдання яе творчым намерам.

Сустракаюцца ў маўленні словы, звароты, якія яўна паказваюць нам на мэтазгоднасць выкарыстання эмацыянальнай паўзы. Напрыклад, словы *ах, стой, ні з месца* з'яўляюцца сігналам унутранай напружанасці ці насцярожанасці і патрабуюць пасля сябе паўзы.

Эмацыянальная паўза, як правіла, больш працяглая ў параўнанні з паўзай лагічнай і суправаджаецца затрымкай дыхання. Параўнайце: лагічная паўза падае на падкрэсленыя словы, эмацыянальная — на шматкроп'е:

Вадаспад Учан-су

Як страшная з нябёс пагрозных **кара...**
Як **званы** срэбных крылаў у агні...
Як быццам сотні, тысячы **ікараў**
З пачатку дзён... З зеніту... Аб **граніт**.
Якая **веліч, сіла і... журбота!**
Як добра, ўзняўшы дымны, зорны **смерч**,
Ў імгненне найвышэйшага узлёту
У лікаванні раптам стрэнуць **смерць**.

(У. Караткевіч)

Купляйце... Хопіць чырвонцаў...
Не хопіць — **абчысціце** храм...
А дзе ж вы купіце **сонца**,
Што ўсё-ткі належыць **нам?**

(У. Караткевіч)

Эмацыянальныя функцыі мелодыі

Уважліва ўслухайцеся ў мелодыю маўлення. Вы заўважыце, што ў спакойнай гутарцы эмоцыі не імкнуцца да панавання і ўздымы і падзенні голасу не рэзкія. Але вось прамоўца выказвае большую зацікаўленасць у суразмоўцы — тут жа гэтыя ўздымы і падзенні робяцца больш прыкметнымі, больш рэзкімі. Параўнайце фразы:

Я бачыў Валодзю (маўленне спакойнае, мелодыя роўная);

Валодзю?! Ты бачыў Валодзю! (маўленне эмацыянальнае, мелодыя ўзыходзячая).

Эмацыянальныя функцыі тэмпу

Узрастаючая эмацыянальнасць маўлення прыводзіць да паскарэння тэмпу. Напрыклад, фраза *Добра! Я гэтага не забуду!* можа быць вымаўлена ў замаруджаным тэмпе пры пагрозе, у больш хуткім тэмпе — пры запальчывасці.

КАНСУЛЬТАЦЫЯ

Парады, рэкамендацыі, з якімі вы пазнаёміліся ў раздзелах «Аблічча прамоўцы» і «Голас», прыносяць карысць толькі ў тым выпадку, калі вы будзеце выкарыстоўваць іх на справе. Як бы добра ні былі засвоены правілы добрага тону або патрабаванні да прыгожага голасу, без практычных дзеянняў яны мала што значаць. Прамоўніцкае майстэрства патрабуе не толькі добрых ведаў, але і карпатлівай працы над сабой: паводзінамі, звычкамі, недахопамі, унутранымі ўстаноўкамі. Дапамога настаўніка неабходная, асабліва падчас працы над голасам. Але яна дасць вынікі толькі ў тым выпадку, калі вы самі мэтанакіравана імкняцеся валодаць прамоўніцкім майстэрствам.

ПЫТАННІ

1. Аблічча прамоўцы можа выклікаць прыхільнасць слухачоў, а можа канцэнтраваць на сабе іх увагу і адцягваць яе ад зместу прамовы. Чаму так здараецца?

2. Якія элементы ўтвараюць голас і ў чым іх сутнасць?

3. Якімі якасцямі павінен характарызавацца голас прамоўцы?

4. У чым значэнне маўленчай і эмацыянальнай інтанацыі?

З А Д А Н Н І

1. Для трэніроўкі дыхання карысна чытанне гексаметра ці вершаў іншых размераў з доўгім радком. Прачытайце ўголос фрагмент з «Балады аб трыццаць першым сярэбраніку» Уладзіміра Караткевіча, робячы ўдых строга ў канцы кожнага радка. Кантралюйце дыханне наступным чынам: пакладзіце далонь левай рукі на верхнюю частку жывата, а далонь правай рукі — на рэбры (збоку, вышэй таліі). Пры правільным дыяфрагмальна-рэберным тыпе дыхання вы павінны адчуць рух: расшырэнне на ўдыху, уцягванне жывата на выдыху. Сачыце, каб не перапаўняліся лёгкія паветрам, старайцеся не аслабляць голасу к канцу радка і не рабіць рэзкіх выдыхаў.

І прадаў ён Хрыста. І яму адвалілі за гэта
Трыццаць срэбных дынараў. А Кайяфа яшчэ
Трыццаць першы сярэбранік, звонкай і важкай
Толькі-толькі адлітай на царскім манетным
Ні за што. Проста так. Падарунак не
А хутчэй ад свайго дабрадушша накінуў на чай
За мужчынскі, суровы і стрыманы той
На які адказаў Пётр-апостал ударам мяча.
Каб у тыя часы ў Іудзеі вадзіліся свінні —
Узнагародаю лепшай была б яму іх чарада...
Справа, ясна, не ў тым, што прадаў ён
Чалавека прадаў ён, паршывец. Жывое прадаў.
Усё адно нібы зайца, што, гнаны крывавай
Паратунку шукае ў нагах тваіх, бо не ўцячэ,
Выдаць людзям са стрэльбай, а тыя рабрынай,
За вушамі яго, каб, канаючы, ён завішчэў.
І распяты сканаў. І тады фарысеям і катам
Крыкнуў здраднік: «Крывёю абмылася грэху
гара!

Кроў прадаўшы нявінную, што нарабіў я,
пракляты?!»
Бразнуў змаху грашмі, і яны пакаціліся
ў грязь.
Пад дажджом ачышчальным — сухі —
ён адчуў, што загінуў,
І вяроўку дастаў, і яе у пякельнай журбе
Завязаў на суку ад агіды дрыжачай асіны,
І ударам нагі шар зямны адштурхнуў ад сябе.

2. Прачытайце ўголос тэкст, робячы ўдых у пазначаных месцах.

(удых) Вецер, вецер, вецер... (удых) Было холадна. (удых) Але ў хату ўсё адно не хацелася ісці. (удых) Ён баяўся патрапіць на вочы дзеду: (дадатковы ўдых) той бы адразу здагадаўся, (дадатковы ўдых) што ён пакрыўджаны нечым, (дадатковы ўдых) здагадаўся б, што плакаў, (дадатковы ўдых) і пачаў бы распытваць, (дадатковы ўдых) і ён, Іванка, мусіў бы прызнацца ва ўсім, (дадатковы ўдых) але яму не хацелася гэтага, (дадатковы ўдых) не хацелася жаліцца дзеду, (дадатковы ўдых) хоць і не здолеў бы растлумачыць чаму. (удых) Можна нават таму, (дадатковы ўдых) што ён ужо неяк несвядома адчуваў: (дадатковы ўдых) дзед спатрэбіцца яму яшчэ некалі, (дадатковы ўдых) у больш важных выпадках, (дадатковы ўдых) і пакідаў гэтую магчымасць на пасля, (дадатковы ўдых) думаў пра дзеда, як пра самае надзейнае сваё апірышча (дадатковы ўдых) і як пра абаронцу.

(удых) Маці ён таксама бачыць не хацеў. (удых) Можна было б паціху прашмыгнуць на печ і стаіцца там, (дадатковы ўдых) думаючы сваё. (удых) Але ён ведаў: (дадатковы ўдых) гэта і будзе самае падазронае для яе, (дадатковы ўдых) яна адразу здагадаецца, (дадатковы ўдых) што нешта з ім не так, (дадатковы ўдых) што недзе ён ці не правініўся ў чым, (дадатковы ўдых) і пачне наперад, агулам, наракаць на яго і гразіцца не пускаць больш з хаты, (дадатковы ўдых) а потым ужо

неяк незаўважна пачне шкадаваць сябе (дадатковы ўдых) і клясці сваю долю. (удых) І гэта будзе горш за ўсё. (удых) І ён баяўся гэтага (М. Стральцоў).

3. Вызначце ў дадзеным тэксце і пазначце ў дужках тыя месцы, дзе трэба зрабіць паўзу для ўдыху ці дадатковага дабору паветра. Прачытайце тэкст уголос у адпаведнасці з парадне зробленай разметкай.

ТАЙНЫ ПІРАМІДЫ ХЕОПСА

Шмат загадак і дзівосаў у гэтым грандыёзным збудаванні вышынёй 137 метраў. Калісьці яно было яшчэ вышэйшым. Складзена піраміда з 2 мільёнаў вялікіх камянёў па паўтары — дзве тоны кожны. Якім жа чынам яе пабудавалі? Так ніхто і не ведае.

У пірамідзе ёсць пакой. А ў ім — акенца ў неба. Дык вось, калі ў ім пакажацца пэўная зорка, значыць, Ніл хутка выйдзе з берагоў. Як так вылічылі месца для такога аkenца?

У пірамідзе шэсць месяцаў не псуецца мяса і малако. А нажы, калі іх пакінуць у ёй, становяцца вострымі.

Даследчыкі Японіі і Еўропы спрабавалі адгадаць загадкі Хеопса, ды не змаглі.

Каля пірамід можна пакатацца на вярблюдзе альбо сфатаграфавацца з ім. Для паслуг турыстаў цэлы статак стэпавых коней (А. Пятроўскі, спецыяльны карэспандэнт «Народнай газеты»).

4. Гэта практыкаванне — крок на шляху выпрацоўкі сабранасці гуку. Вымавіце некалькі разоў фразу *Гукамі поўна сутонне* такім чынам, каб на гуку [о] губы ўтваралі падабенства да авальнага рупара.

5. Прачытайце тэкст ціха, так званым «тэатральным шэптам», накіроўваючы гук як мага далей і захоўваючы дакладнасць і акуратнасць артыкуляцыі; галосныя пры гэтым крыху расцягвайце. Гэта практыкаванне на выпрацоўку палётнасці голасу.

Я — рыба.

Я толькі што выкінута з вады.

Кругі гарачыя ліюцца прад вачамі.
Травой мне пахне.
О, як пахне мне травою!
Мне здаецца:
Я — чалавек
І на траве ляжу.
Ад сонца змогся.
Але я рыба
І —
Я паміраю...

(М. Стральцоў)

6. Прачытайце, як характарызаваў пісьменнік У. Г. Караленка маўленне калегі, пісьменніка Г. І. Успенскага. Адзначце месцы, дзе неабходныя лагічныя паўзы (/ — больш кароткая паўза, // — больш працяглая). Звярніце ўвагу на выпадкі несупадзення лагічных паўз і знакаў прыпынку, дайце такім прыкладам тлумачэнні. Прачытайце тэкст уголос адпаведна зробленай разметцы.

Бываюць размовы, у якіх зместу менш, чым у поўным маўчанні, і бываюць маўчанні, у якіх ход думкі адчуваецца выразней, чым у іншай, нават разумнай размоў. Такое менавіта шматзначнае маўчанне адчувалася ў паўзах Г. Успенскага.

Яго маўленне і яго паўзы працягвалі адно аднаго. Думка яго ішла, як рака, якая то цячэ па паверхні, то знікае пад зямлю, каб праз нейкі час зноў бліснуць ужо ў іншым месцы. Раз услухаўшыся ў асноўны змест ахапіўшай яго думкі, вы ўжо былі ў залежнасці ад гэтай плыні, падчас саміх паўз ужо адчувалі гэтае «маўчанне аб многім» і міжволі чакалі, дзе гэтая думка, што не адпачывае, зноў блісне на паверхні якім-небудзь нечаканым паваротам, вобразам, карцінай, часам у адной кароткай фразе і нават у адным толькі слове.

7. Падчас конкурсу ў музычным вучылішчы выкладчык робіць заўвагу адной з вучаніц: «Ваша ігра як бы гаворыць: «Я іграю Шапэна!» Сваіх студэнтаў я вучу другому: «Я іграю Шапэна!»» Ці можна па пісьмовай форме гэтага выказвання зразумець, у чым жа заключаецца, на думку педагога, недахоп ігры? Якія варыянты расстаноўкі лагічнага націску дапушчальныя ў дадзеным кантэксце і як зменіцца ў залеж-

насці ад выдзялення таго ці іншага слова сэнс заўвагі выкладчыка?

8. Уявіце сабе, што вам неабходна растлумачыць камусьці матэрыял пэўнага параграфа (на ваш выбар) дадзенага падручніка. Вызначце з тэксту тры цытаты: ключавую думку, важную і менш значную. Як змяніўся б тэмп вашай прамовы пры пераходзе ад адной думкі да другой. Прачытайце ўсе тры фразы ў выбраным вамі тэмпе.

9. Вывучыце на памяць верш Максіма Багдановіча «Пагоня». Як мяняецца тэмп верша згодна з эмацыянальным малюнкам?

Толькі ў сэрцы трывожным пачую
За краіну радзімую жах, —
Ўспомню Вострую Браму святую
І ваякаў на грозных канях.

Ў белай пене праносяцца коні, —
Рвуцца, мкнуцца і цяжка хрыпяць...
Старадаўняй Літоўскай Пагоні
Не разбіць, не спыніць, не стрымаць.

У бязмерную даль вы ляціце,
А за вамі, прад вамі — гады.
Вы за кім у пагоню спяшыце?
Дзе шляхі вашы йдуць і куды?

Мо яны, Беларусь, панясліся
За тваімі дзяццямі уздагон,
Што забылі цябе, адракліся,
Прадалі і аддалі ў палон?

Бійце ў сэрцы іх — бійце мячамі,
Не давайце чужынцамі быць!
Хай пачуюць, як сэрца начаі
Аб радзімай старонцы баліць...

Маці родная, Маці-Краіна!
Не усцешыцца гэтакі боль...
Ты прабач, ты прымі свайго сына,
За цябе яму ўмерці дазволь!..

Ўсё лятуць і лятуць тыя коні,
Срэбнай збруяй далёка грымяць...
Старадаўняй Літоўскай Пагоні
Не разбіць, не спыніць, не стрымаць.

10. Праінтаніруйце прыказкі ў адпаведнасці з дадзенымі ў дужках парадамі.

1) Які ў ядзе, такі і ў хадзе (жартаўліва; расчаравана);

2) Лёгкі здабытак — лёгка пражытак (з асуджэннем; іранічна);

3) Дай Божа старым вочы, а маладым розум (спачувальна; са шкадаваннем; з крыўдай);

4) Круцельствам свет пройдзеш, ды назад не вернешся (з асуджэннем; з перасцярогай);

5) Дурны хутчэй хапаецца за агонь, чым за розум (расчаравана; зларадна);

6) У сваім краі, як у раі (з гордасцю, павучальна).

УЗОРЫ ПРАМОЎ

ІНФАРМАЦЫЙНЫЯ ПРАМОВЫ

Янка Купала

ДУМКІ

З ПАБЫЦЦА Ў ФІНЛЯНДЫІ НА ІМАТРЫ¹

На днях утрох мы: прафесар п. Э[пімах]-Ш[ыпіла], п. А. Гр[ыневіч] і я, надумаліся паехаць у Фінляндыю на Іматру, аб каторай многа я чуў, але не меў і дзесятай долі таго ваабражэння, якое, як пабываўшы, стуль вынес. Думка паездкі ў бацькаўшчыну фінаў належала ўсяцэла п. Э[пімах]-Ш[ыпілу], за што яму не магу не аддаць тут свайго шчырага дзякуй.

Раніцой 20 чэрвеня, запасшыся білетамі і драбніцай фінскіх грошай, селі мы ў Пецяярбурзе на Фінскім вакзале ў чыгунку і — бывай здарова, наднеўская сталіца. Ужо купіўшы білет, мы ўбачылі, што едзем за граніцу, бо на білетах стаялі напісы па-фінляндску, а такжа — зверху і ўсярэдзіне на вагонах і на станцыі. Расійскія напісы стаялі на трэцім месцы. Форма ў служачых інакшая, як на нашых дарогах, і гавораць яны шапяляючы; значна адразу, што не рускі народ. Дарога спачатку ідзе прадмесцем Пецяярбурга — налева бачыш астрог, направа — комін фабрычны, а там — так нейкі цагляны мур. Але штораз далей — штораз меней пахне гарадской культурай, а пачынаецца незавідная фінляндская прырода: як вокам кінуць — тарфяная балотная нізіна, паросшая мохам, асочнай травой ды прыземістымі карлюкаватымі сасонкамі і бярозкамі. Па гэтай нізіне дзе-нідзе ўбачыш каменны ўзгорак (сапраўды, узгорак з аднаго цэлага каменя), а к яму ўнізе

¹ Друкуецца з захаваннем арфаграфіі арыгінала.

прыляпіўшыся пунька або хатка — невыдуманна сяліба працавітага фіна; зрэдку толькі пападаюцца прыгожыя дачныя домікі.

Але як толькі мы выехалі, то не абышлося і без знаёмства ў вагоне, каторае вельмі нас узрадавала.

З Пецярбурга на адной з намі лаўцы сеў нейкі з віду важны чыноўнік. Спачатку ехалі моўчкі, але калі мы загаварылі між сабой па-беларуску, як мы тут, хоць і на чужыне, з сабой гаворым, то бачым, што гэты важны чыноўнік заварушыўся і неяк прыветліва, не па-чыноўніцку ўсміхнуўся да нас. Па нейкім часе загаварыў з намі і ён, і што ж — аказаўся гэта такі шчыры беларус, якога і ў родным краі са свечкай пашукаць. Мы так усцешыліся з гэтага свайго новага знаёмага. Аб чым мы толькі ні гаварылі: і аб сваёй старонцы, і аб сваім народзе, і аб нашай беларускай справе, і аб усім, усім родным, блізкім сэрцу і думкам. Яшчэ больш ён нас усцешыў, калі са свайго сакваяжыка дастаў і паказаў нам беларускія кніжкі, каторыя з сабой возіць замест, як гэта другія робяць, якіх «Пінкертонаў».

П. К., гэтак зваўся наш спадарожны, нарадзіўся і правёў маладосць на Беларусі, але пасля, шукаючы хлеба, выехаў на чужыну, недзе ў паўднёвыя губерні Расіі, і служыць там цяпер на чыгунцы. Там ён пасівеў, дачакаўся дзяцей і ўнукаў... Даўно жыве ў чужыне, а як пекна гаварыў па-беларуску. Калі ў гутарцы аб роднай старонцы ўспомніў аб дзецях, то мімаволі вырвалася ў яго: «Яны ўжо не тое, не так прывязаны, — кажа, — к сваёй бацькаўшчыне, як я». Сказаўшы гэта, неяк спахмурнеў. Мы нешта дабавілі яму на пацеху, але ўжо і расстацца мусілі: поезд астанавіўся, і яму трэба было сысці на гэтай станцыі, непадалёку ад каторай жыве на дачы яго сын, к катораму ён ехаў на госці. Расставаліся мы, як якія найраднейшыя сваякі. Ужо на прашчанне спытаўся ён нас, ці не ведаем да прадання якога кусочка зямелькі на Беларусі. «Хацеў бы, — кажа, — купіць, каб хоць на старасці лет пасяліцца ў роднай старонцы і там злажыць свае косці».

На станцыі, дзе прыйшлося нам расстацца са сваім дарагім знаёмым, прачыталі мы напіс па-фінляндску лацінскімі літарамі: «Тэрыёкі». Мясціна гэта стала і ў нас ведама з таго часу, як тут забілі чарнасоценцы быўшага дэпутата першай Думы Герцэнштэйна. У Тэрыёках жа мы ўбачылі толькі аднаго і то ўжо, здаецца, апошняга нашага жандарма; далей, у глыбі Фінляндыі, не прыйшлося нам іх спатыкаць.

Як і на ўсіх меншых фінляндскіх станцыях, поезд тут затрымліваецца нядоўга, і мы зноў імчымся на ўсе пары далей. Едзем мы — і скрозь тая самая аднаабразная і лясістая фінская прырода, толькі дзе-нідзе, як бы для прыкрасы, убачыш яшчэ ў большай нізіне вялікае, найболей стаячае возера ды яшчэ большую каменную гару, на якой як бы цудам прычэпяцца і растуць незавідныя сасонкі. Але як не ўбога гэта зямелька, яна нам здавалася куды мілейшай ад пакінутых цагляных муроў-астрогаў вялікага сталічнага горада.

Часта непадалёку ад палатна дарогі бачылі мы чысценька апранутых маленькіх дзетак, каторыя, стоячы ў асочнай траве, махалі нам удагонку белымі кветкамі і як бы гаварылі на сваёй непанятнай мове: «Як маецеся, пілігрымы з далёкага і невядомага нам краю?..»

Спатыкаюцца дзе-нідзе і абсеяныя палі, але якія гэта палі?! Пажалься, божа! Найболей робіцца так: пакапае дагадлівы фін торфу, намяшае з лісцямі і, нацягнуўшы на каменную пліту, сее там сваё дабрыцо. Разумеецца, якога ж тут і спадзявацца ўроду? Жытцо мы бачылі скрозь невысокае, хоць і не зусім рэдкае, а ярына толькі абыходзіла, і гэта 20-га чэрвеня, па-іхняму 3-га ліпеня.

Вёсак, як у нас, у фінляндцаў няма, а толькі адзінокія хаткі, параскіданыя па аднэй, і падчас меншыя за нашы; толькі саламянай страхі не відзелі мы нідзе.

Як жа багацейша і пякнейша наша зямелька, калі яе параўнаць з фінскай, хоць паміма гэтага людзі тут лепей апрануўшыся і весялей, свабадней

выглядаюць, як нашы! Дзіўна і несправядліва звiніць гэта наша бесперапыннае: «край наш бедны, зямлі мала!» Мне здаецца, што не край наш бедны, а толькі мы яго абяднілі ды наша мачыха-доля заклеймавала нас нязмытым кляймом спрадвечнага падданства і паніжэння.

Стоячы на прылаўках вагонаў і аглядаючы ваколіцы, мы так пераехалі некалькі станцый і затрымаліся даўжэй на Выбарзе. Станцыя гэта выглядае бядней, як расійскія большыя вакзалы, і ўсярэдзіне парадак інакшы.

Прыехалі мы сюды ў гадзіне 3-й па паўдні, у пару, у якую хіба кожны ўспомне і аб полудні. Хоцькі-няхоцькі пайшлі мы к буфету і відзім: на стала чаго толькі душа хоча: і рыба, і мяса, і сыр, і масла, і ўсякія прыправы к гэтаму; людзі падыходзяць, бяруць самі на талеркі, што хочуць, і ядуць, колькі ўлезе. Ніхто нікога аб нічым не пытаецца, ніхто нікога не пільнуе; еш, колькі душа прымае. Я, гледзячы на гэта, падумаў: папрабуй такі парадак завесці і ў нас, то або другі б не забыўся кумпак які і пад палу захваціць з сабою, або так пастараўся б, што назаўтра і рыцына¹ не памагла б, — а тут нічога. Пры стала, разумеецца, і мы сваёй працы не пашкадавалі. Падмацаваўшыся, што называецца, падышлі да касы і па сумленню прызналіся там, што і мы былі каля стала. Нам казалі заплаціць па паўтары маркі (марка — каля 40 кап.) з брата. Каб прыйшлося ў нас паядаць гэтак на станцыі, то не выкупіўся б і трыма рублямі з носа. Толькі адно тут дрэнна, што, каб і ўміраў (магу пабажыцца, што не маню), ні за якія грошы не дастанеш і напарстка гарэлкі. Мы, даведаўшыся аб гэтым, пацмокалі трохі языкамi, але нічога не дарадзіш, такія ўжо парадкі ў гэтай, лаянай чарнасоценцамі, Фінляндыі.

Паабедаўшы, прыселі мы закурыць папяросы; на нашу просьбу прынесла цэлы пачак светла-

¹ Рыцына — алей, які здабываецца з насення клешчавіны (ужываецца як слабiцельнае).

русяя поўненькая фіначка. Я здзівіўся, што на папярсах не было пасачка-бандэролі, які бачым на нашых; і калі спытаўся ў гэтай мілавіднай дзяўчынкі, чаму на папярсах няма акцызнага значка, яна паглядзела на мяне, як на чалавека не ў сваім розуме, засмяялася і нічога не сказала, а гунцвотка лоўка па-нашаму сакатала, хоць і была не з нашых. Але вось званок, другі, трэці, і мы ўжо зноў у вагоне і едзем далей.

Тыя самыя нізіны і зараснікі бягуць перад намі, толькі ўжо тут часцей спатыкаюцца азёры і каменныя ўзгоры.

Дзіўныя сапраўды гэтыя каменныя горы. Здалёку бачыш, быццам узгорак падобен і да нашага, а прыгледзішся — ляжыць камень-гара або з адной пліты вялізнай, або з некалькіх у крушню зваленых каменяў велічынёю з добрую хату, а то і большых нават; відаць, і тут была таксама цэлая гара, але час ці пярун пашчапаў яе на кукі.

Праз гэткую гару-камень бывае падчас прасечана ў некалькі сажняў глыбінёю калдобіна і праложаны рэйкі, па каторых бегае чыгунка. Дзіву толькі даешся, як гэта столькі трэба было ўжыць трудоў руцэ чалавечай, каб выдзеўбці цэлыя дзесяткі чатырохкантных сажняў цвёрдага, як сталь, каменя.

Нарэшце, пасля якіх 2—3 гадзін язды з Выбарга, дамчаў нас поезд да апошняй нашай астаноўкі. Як толькі сышлі мы з вагонаў, то зараз жа пачулі, што нешта ўдалі небывала і незвычайна шуміць.

Гэта ўжо так вітаў нас вадаспад Іматра.

Апісаць Іматру, гэту велічыню і разгон бушуючай вады, трудна. Трэба яе відзець на свае вочы, каб пераканацца, як тут усясільная прырода паказала сваю моц, выкапаўшы ў каменнай гары канаву-грамадзіну і кінуўшы па ёй расшалелыя хвалі ракі Вуоксы.

Рака гэта, падплываючы к таму месцу, дзе б'е сам вадаспад, патроху звужаецца і, напатыкаючы пад сабой каменныя глыбы, пачынае грозна кла-

катаць, як бы глуха клясці, што ёй асмельваюцца спыніваць разгон і прастор. Але ўсё-такі гэты прастор штораз вузее, спад штораз болей робіцца прытным, вадзе прыходзіцца прабіваць сабе дарогу ў каменнай скале, і тут гэта рака пачынае ўжо бяспамятна, безаглядна і апраметна кідаць свае буйныя хвалі, шумець, стагнаць дзіка, жутка. Прад сабой відзіш не звычайную ваду, а белую, як снег, кіпучую пену. Хваля ўскаквае на хвалю, го-ніць, прэ, пераганяе; тая тую кідае ўверх цэлай пякельнай гарой, разаб'е ў пух, у пыл, скруціць, зверне; зноў тая тую кіне ўвысь, як бы гроззячы самому сонцу; тая тую абыме шалёным абняццем, здаве, скруце, ізноў пусце, ліне, і зноў так далей хваля за хваляй, а ўсё з грозным шумам, дзікім рогатам, жутка, магуча. Аж вось, выбіўшыся зноў на большы прастор, Вуокса пачынае ўсціхамірвацца, як бы пераводзіць дух пасля такога шалёна-п'янага разгулу-барацьбы.

Праз самы вадаспад перакінут вісячы жалезны мост, і мы па ім маглі пераходзіць на абедзве стараны бушуючай Іматры і, чапляючыся па вострых засеках каменнай скалы, узірацца ўніз, услухоўвацца ў клакатанне разбуяўшых вод. Глядзіш, слухаеш, і штосьці незразумела-зводнае прыкоўвае цябе да гэтай апраметнай. Забываешся на свет, на людзей, на жыццё, на долю, а ўсё глядзіш і слухаеш, слухаеш і глядзіш. Да позняй ночы мы так праседзелі тут, і калі надышла ўжо пара падумаць і аб спачынку і аб павароце дамоў, то так не хацелася расставання, як бы тут нешта сваё, дарагое, роднае кідаў.

Купіўшы сабе на памятку ў фінскіх хлопчыкаў гладка абточаных, як бы адшліфаваных вадой Іматры, рознай формы каменьчыкаў і назбіраўшы на паблізкай сенажаці кветак, каторыя акурат такія самыя, якія растуць у нас на Беларусі, мы пайшлі шукаць сабе начлегу. Гэты апошні нам каштаваў трохі болей, як яда на станцыі ў Выбарзе, бо роўна па 2 маркі ад душы, і то яшчэ чуць нашлі. Што праўда, ёсць тут нават некалькі

гасцінец, але цягам аглядаць вадаспад прыязджае шмат народу, асабліва перад святам, і праз тое трудна бывае з месцам.

Назаўтра раніцай былі мы ўжо на ст. Іматра, і грохат вагонных колаў змяніў нам магутныя шумы грознага вадаспада. Білеты мы ўзялі толькі да Выбарга, бо меліся там даўжэй астанавіцца і агледзець горад. У гадзіне 10-й раніцы былі мы ўжо ў ім і зведвалі яго асаблівасці.

Горад Выбарг і крэпасць пабудаваны над Фінскім залівам на гарыстай каменнай мясцовасці. Ваколіцы яго вельмі прынадныя і маляўнічыя. Занімае ён прасцяг абшару немалы, толькі будоўлі яго не вельмі згушчаны і вуліцы параскіданы. Стары гэта ўжо горад, многа ў сабе мае памятак даўно ўгасшага ваяўнічага жыцця і на каменных узгорках выглядае, як бы каменныя рукі яго тут выкавалі, узнеслі. Драўляных домікаў, права, няма. Вуліцы забрукаваны ўсе. Кругом чыста, парадок, спакой. Піўной, тракціра, жабрака і п'янага хулігана не знойдзеш; калі дзе які рэстаран і ёсць, то і той без гарэлкі. Затое мы часта спатыкалі над дзвярыма такія напісы, як, напрыклад, школа, гімназія, рэальнае вучылішча, хаўрусная крама, хаўрусны банк і г. д. Аглядаючы горад, зайшлі мы ў фінскі музей. Тут мы за невялічкую плату, па 25 пені (каля 10 кап.) з чалавека, агледзелі ўсе ў ім сабраныя фінляндскія асаблівасці ад найдаўнейшага часу да нашых дзён. Бачылі мы там апараты, узбраенне, грошы старыя, абразы пекныя, вырабы з камення, гліны, медзі, жалеза і т. п. Цікавы вельмі аддзел, дзе сабраны ўсе патрэбныя прылады дамашняга вясковага жыцця фінскіх сялян. Многа спаткалася рэчаў, схожых вельмі з вырабамі нашых беларускіх хлебарабаў, як, напрыклад, начоўкі, ступа, кросны, лыжкі і др., не відаць было толькі сахі і бараны. Сам музей выстраен пекна, мураваны, у тры этажы (пентры).

З музея пайшлі мы на ўзбярэжжа Фінскага заліва, праходзячы, убачылі мы вежу касцёла на аднэй вуліцы, у каторым цяпер знаходзіцца арсенал

расійскі. Паказалі нам фінляндцы дом, у каторым дэпутаты першай Думы падпісалі Выбаргскую адозву да народа. Спаткалі па дарозе колькі-колькі салдат расійскіх са штыкамі; гэта з войска краснага гарнізона. Ад наберажнай палезлі мы на каменны ўзгорак, дзе нядаўна, у памяць 200-лецця здабыцця расійскімі войскамі Выбарга, паставілі расійцы памятник цару Пятру I. Каля яго ходзіць з вінтоўкай салдат. Мы абышлі памятник кругом і ўжо маніліся варочацца, калі тут аднаму з нас зрабіў салдат замячанне, што не з должным уважэннем аглядаем памятник. Можа, ён і меў слухнасць (праўда, мы курылі ў той час папяросы), але нам пасля гэтага адпала ахвота аглядаць далей горад, і, кінуўшы яшчэ раз вокам на той дом, дзе дэпутаты першай Думы падпісалі адозву да народа, праз якой паўгадзіны сядзелі мы ўжо ізноў у вагоне і аглядалі загародныя выбаргскія ваколіцы, пакуль зусім не скрыўся горад з нашых вачэй.

З намі села ў вагон трох нейкіх пецябургскіх жыцеляў. Бойкі гэта аказаўся народ; многа смяліся, жартавалі, зроўніваючы расійскія парадкі з фінляндскімі, гаварылі весела, свабодна, бадай, занадта свабодна. Але [калі пад'ехалі] да Тэрыёк, калі ўбачылі ў дзвярах станцыі жандарма, нашы грамадзяне запелі на другі лад: як камень у ваду, прапала бойкасць і свабода. Мінуўшы Тэрыёкі, на другой станцыі ў Белаастраве (па-фінску Валксары), затрымліваецца поезд даўжэй. Тут праходзіць граніца Расіі з Фінляндыяй, і тут распаложана руская таможня. Калі затрымаўся поезд, пры кожным вагоне стаў жандарм, а па нейкім часе і ў вагон прыйшлі таможныя чыноўнікі са стражай правяраць рэчы падарожных. Сталі выцягваць клумкі, адчыняць куфэркі, паказваць свае манаткі; адзін з падарожных так шчыра паказваў, што нават пачак запалак фінляндскіх, каторыя меў пры сабе, выняў з кішэні і, раскрыўшы, палажыў на відавоку. Пасля ён нам гаварыў, што летась нашлі ў яго карты фінляндскія і казалі заплаціць 15 рублёў штрафу. А як прыехалі дамоў

мы, то яшчэ даведаліся, што п. К., з каторым пазнаёміліся мы ў вагоне, аставіў на таможны рэвальвер, хоць і меў пазваленне ад начальства вазіць яго пры сабе.

Калі ва ўсіх ужо ўсё перагледзелі, а ў некаторых і пашпартоў запыталіся, поезд рушыўся, і мы сталі набліжацца к расійскай сталіцы. Паказаліся фабрычныя коміны, заблішчэлі стрэхі цэркваў, прамчаўся поезд непадаль ад нейкага чырвонага дома, у каторым мы ўбачылі жалезныя краты, і г. д. Нарэшце, вось мы і ў Пецяярбурзе. Ідзем па вуліцы: над дзвярыма на першым месцы напісы — тракцір, піўная, піўная, тракцір, казённая вінная лаўка... Абарваны басяк працягнуў да нас руку, а сам гарэлкай так і чуцён.

Цяжка і сумна на душы. Здаецца, тыя каменныя горы, што ляжаць у Фінляндыі на зямлі, тут падняліся ўверх і гнятуць цябе неміласэрна, гнятуць к балоту, к процьме. Успамінаюцца фінскія дзеткі, каторыя, і назад як мы ехалі, махалі нам кветкамі і быццам гаварылі: «Бывайце здаровы, пілігрымы з далёкага і невядомага нам краю, не забудзьце і аб нашай сягоння вольнай і шчаслівай Суомі (Фінляндыі)».

П'ер Асулін
(французскі пісьменнік)

У сярэднявечным будынку палаца Біржы, штаб-кватэры Шведскай акадэміі навук, пануе тайна. Абсалютная. Варта толькі паспрабаваць што-небудзь выведаць пра ход абмеркавання кандыдатур прэтэндэнтаў, і вы будзеце расстраляны на месцы знішчальным «Не!», пакараны фразай, вострай, як нож гільяціны, а то вас і проста прыкуюць да спінкі крэсла ледзяным позіркам. Мая першая гутарка ў гэтых сценах закончылася, не пачынаючыся, ледзь толькі я заікнуўся пра Нобелеўскую акадэмію:

— Ніколі не кажыце — Нобелеўская акадэмія. Толькі Шведская акадэмія. Нобелеўская — адна з многіх прэміяў, якія мы прысуджаем.

Гэты ўрок я засвоіў. У далейшым усім акадэмікам, пісьменнікам, універсітэцкім прафесарам, літаратурным крытыкам, перакладчыкам, дыпламатам я задаваў адно і тое ж пытанне:

— Скажыце мне толькі, як гэта адбываецца — Нобелеўская прэмія?

Не магу сказаць, што ў выніку таямніц стала меней. Бадай што, нават больш. Аднак... па парадку.

Дык вось, Шведская акадэмія навук была створана каля двухсот гадоў назад па ўзору Французскай акадэміі. У яе склад уваходзяць 18 членаў, якія выбіраюцца пажыццёва. Пяць з іх назначаюцца ў Нобелеўскі камітэт, які абнаўляецца кожныя тры гады. Да іх дабаўляецца шосты чалавек — сакратар камітэта. Адзін раз у месяц усе шасцёра збіраюцца ў рэстаране «Залаты свет», які з'яўляецца ўласнасцю Нобелеўскага фонду. Пачынаючы з восені, члены камітэта рассылаюць па ўсім свеце каля 600 аднатыпных лістоў. Гэтыя лісты адрасаваныя як прыватным асобам, так і арганізацыям. Іх просяць даць кандыдатуру і сцісла матываваць свой выбар. Каму выпадае гэты гонар? Членам Акадэміі навук Швецыі і іншых краін, прэзідэнтам прадстаўнічых пісьменніцкіх саюзаў, прафесарам па гісторыі літаратуры універсітэтаў і вышэйшых школ і, нарэшце, лаўрэатам Нобелеўскай прэміі мінулых гадоў.

Прапановы павінны быць дасланыя ў Нобелеўскі камітэт да канца студзеня. А з 1 лютага разам з сартыроўкай пошты пачынаецца першы адсеў. Камітэт атрымлівае ў сярэднім 300—400 прапаноў. Імёны паўтараюцца ў сакратара даволі хутка, і застаецца спіс, у якім фігуруюць 100—150 імёнаў. З гэтага моманту пачынаецца сапраўды сур'ёзная праца.

На працягу ўсяго года (акрамя летніх канікулаў) акадэмія спецыяльна збіраецца кожны чацвер а 17 гадзіне, каб заслухаць прапановы Нобелеўскага камітэта. Так адбываецца з лютага да канца лета. Акадэмікі робяць бязлітасны адбор.

Падаюць першыя галовы: тых пісьменнікаў, хто яшчэ недастаткова многа стварыў, тых, чые імёны прапануюцца з відавочна палітычных меркаванняў. Застаецца прыблізна 50 імёнаў. Для таго каб у канчатковым спісе іх было пяць ці шэсць, камітэт звяртаецца да экспертаў ва ўсім свеце. Іх імёны і званні зберагаюцца ў найстражэйшай тайне, каб пазбегнуць любога роду «подкупу». Звычайна гэта універсітэцкія прафесары, вядомыя спецыялісты па творчасці канкрэтнага аўтара ці па літаратуры пэўнай краіны. Эксперт павінен прадставіць падрабязнае паведамленне аб пісьменніку, аналіз яго творчасці, звесткі аб яго ўплыве на літаратуру роднай краіны і за мяжой. Гэты тэкст аплачваецца, як артыкул у паважаным літаратурным часопісе.

Заклучэнні экспертаў становяцца вядомыя акадэмікам, і толькі ім адным. Затым адбываецца лютае абмеркаванне параўнальных вартасцяў кандыдатаў і ў адзін з чацвяргоў кастрычніка — галасаванне. Шчасліваму выбранніку рашэнне аб'яўляецца тэлеграмай, а публіцы — падчас прэсканферэнцыі, якая склікаецца адразу ж пасля галасавання. Прэмія ўручаецца самім каралём Швецыі на ўрачыстай цырымоніі нязменна 10 снежня — у дзень смерці Альфрэда Нобеля.

Ну вось і ўсё. Мой першы субяседнік лічыць, што гэтай афіцыйнай інфармацыі дастаткова, каб зразумець механізм магутнай машыны — прэстыжнага і загадкавага інстытута, які змог зберагчы сваю прэмію ад інфляцыі...

ШТО ТАКОЕ КОНСТЫТУЦЫЯ¹

Пракламацыя Беларускай Сацыялістычнай грамады
(1905 год, сакавік)

Ужо даўно усякій мужык жаліцца, што кепска жыць на свеці бедным людзям: усякій дзярэ, усякій бярэ, усякій крыудзіць. Не знайдзеш нигдзе

¹ Захоўваем арфаграфію арыгінала.

ни суда, ни справедливосци. Падатки на землю ды усякіе акцызы зоусим нас заели, а тут ище пачалася гэта праклята война — и хоць памірай. Сколькі работнікоў павыбіралі з віосок, сколькі кармільцоу павысылалі на убой, сколькі новых падаткау панакладалі, а гэтаж ище толькі пачатак: цар и яго чыноунікі кажуць, што людзей многа — «людзі растуць, а земля не расце», кажэ цар. Бо и чагож ім шкадаваць — сваіх галоу яны пад кулі не падстаўляюць. От и цяпер кажуць, што хутко возьмуць апалчэніе, бо надто много нашых солдат выбілі японцы. Скажыце, людзе, за што мы ваюем? За што мы сваі головы нясем? Нашто нам патрэбна гэта Манчжурія, и якая была бы нам карысць, каб мы ж сваю кроу заваевалі? Зямлі у нас колькі хочэш, толькі не у бедных людзей, а и у нас на Белой Руси цэлые сотні тысяч дзесяцін належаць да казны, катора гэту землю раздае усякім царэнятам и крыудзіцелям беднага народу. Так само было бы з гэтою Манчжурією, каб мы яе заваевалі. Манчжурія патрэбна не нам, а толькі правіцельству и багачам, котрыя хочуць сосаць кроу з таго працуючага народу, што жыве на той землі. Не мы хацелі гэтой вайны: цар и царенята и усю правіцельство хоцелі пожывіцца, та и пажывіліся. Гэта вайна каштуе ужо две тысячы мільёну рубліу, и гэтыя грошы выціснулі з народу; а чыж вы думаеце, што усе тыя грошы на праудзе пашлі на вайну? Ой не! Палавіна паразходзілася па кішэнях царскіх сваякоу чыноунікоу; так чамуж ім не ваеваць, для ннх гэта война-жніво! Ну и скажыце, людзе, чамуж гэта так? Чаму мы на усю гэта пазваляем, чаму мы так цяжка працуем, знімаем з сябе апошнюю кашулю, пасылаем на смерць сваіх сыноу и братоу, чаму пазваляем, каб нас абкрадывалі ды ище здекавалісь над нами? — А мусіць таму, што мы народ ціомны и дурны: каб мы былі разумнейшыя, то мы бы ведалі, што за нами сіла. Пасчытайце, сколько нас, а сколько царскіх чыноуніков, гэтож у царевом войске нашы сыны и

браты, каб яны і мы былі разумнейшыя, чыж яны пашлі бы проціу нас? Гэта разумеюць добра цар і яго чыноўнікі і стараюцца ўсемі сіламі, каб мы былі сляпыя, бо ведаюць яны добра, што koniec іх панаванню, як толькі мы пазнаем прауду. Тож усюды учаць паны, жандары, паліцыя, казенныя настаўнікі, што цар усю роўна што Бог, што ён дае мужыкам усякія добрадзеіства.

За граніцёю лепей жывецца мужыкам; там-тэйшы мужык і багатшы і разумнейшы і ніхто не мае права яго крыўдзіць, і знайдзе ён сабе суд і праведлівосць, а некалі і ў них такжэ было як у нас, аж пакуль народ не пазнаў, што так жыць не можна, і патрэбаваў, каб іхній цар даў ім больша праў і свабоды.

1. Перш на перш зразумелі, што для таго, каб паправіць сваю долю, трэба быць разумнейшым, ведаць, адчаго залежыць беда і як яе паправіць — для гэтага трэба свабоды слова, каб усякий чалавек меў право свабодна гаварыці: хто яго і як крыўдзіць, каб меў право абратіць свае бяды і патрэбы ніхто за гэта не меў бы право яго крыўдзіць і судзіць.

2. Далей зразумелі, што патрэбна свабода друку газет і кніжэк без цензуры правіцельства, каб можна было аб усім свабодна пісаць; пакуль німа гэтой свабоды, трудна людзям згаваріцца, але ніхай толькі будзе свабода друку, так зараз усе праудзівыя прыяцелі народа пачнуць пісаць аб том, што трэба беднаму чалавеку, тады газеты і кніжкі пойдучь у ўсе концы зямлі нашэй, пра-чытаець народ, пабачыць, што прауду пишуць, наўчыцца тагды народ шукаць сабе помочы і пазнае, як яму спраўляцца з сваімі крыўдзіцелямі, можна будзе смела пісаць, хто каго гдзе скрыўдзіў і як другія людзі дабіліся прауды. А як іосць свабода друку, то ўжо ня можа ніхто забараніць пісаць і чытаць усяго гэтага.

3. Далей дабіліся людзі свабоды змовы, брацтва, сходу, што значыць, каб можна было не баяцца ні ўраднікоў, ні земскіх, ні жандармоў, а

можно было змаулятца и сбирацца людзям на сходы таварыства, як цяпер у воласці, не толькі у адной віосцы, але і у повеце і у губерніі, а на гэтых сходах талкаваць о сваіх бедах і крыudah, каб памоч ім, бо як кожны з нас па сабе будзе крычаць, што яго крыудзяць, то з гэтаго нічога не будзе, але як мы усей губерніей, або і нескількімі губерніямі, сталкуемся ды і заявим разам о сваіх бедах і патрэбуем, каб нам зрабілі тае, што мы хочэм, то нам повинны зрабіць, што мы хочэм, бо тогды за намі сіла. Як іосць свабода слова, друку, сходау і таварыств, то не трудно людзям згаварыцца; кожная віоска навет самая забітая і дурная, што цяпер і света божага не відзіць, можа тады свабодне палучаць газеты і кніжкі, сходзіцца на сходы, закладаць таварыства, і тады адна віоска згаварыцца з другой, тая з трэцей і так весь павет, тады адзін павет з другим і вот ужо мы сіла.

4. Дадумаліся людзі за границею да таго, што, каб паправіць сваю долю, трэба мець свабодныя учылішча і школы, каб кожная віоска мела право наймаць сабе такога учыцеля, якога сама хочэ і учыцца праудзівой науки і каб учылі дзяцей для лепшага выразумення науки і на іх бацькавы мові і каб не учылі баламутняго богаслоуя, як цяпер учаць папы і настаўнікі па віосках, бо гэта страта часу і карысці на грош німа, а як будзе свабода обучения, то ніхто не мае права умешывацца в обучение, каго мы захочэм, таго і выберем сабе за учыцеля і нікаму да гэтага дзела німа; дабіліся там ішчэ людзі обучения огульнаго, канечнаго для усех; тагож трэба і нам.

5. Далей, за границаю, як напрыклад у Японіі, дабіліся людзі свабоды веры і народнасці, там усякі веруе, як сам хочэ, і ужывае усюды своей прырожоной мовы; за веру і народносьць нікого не маюць права праследаваць і судзіць.

6. Дабіліся і адказнасці чыноунікоу перад судом народа, ня толькі такой дрэбязы, як уряднікі; прыставы, земскіе і жондары, але і

важнейших чыноуникоу, як министры и санаторы; у нас бедный человек мусиць маучаць, хацябы яго крыудзили неведома як: ищэ на урадника и пристава, кали знайдзецца добры чалавек, можна знайсци управу, а як на министра чы губернатора, то ужо суду нима, ниhto апрыч цара не мае права их судзиць, а цар з ними за адно, будзь яны хоч паследние злодзеи и разбойники, ничего тут не падзелаеш, але як іосьць у народа право трэбоваць ответу у усих чыноуникоу и министроу, тады самый малый и бедный человек мае право падаваць у суд на всякага и знойдзе справедливосць.

7. Добилися тагож безпеченства особистое усякага человека, каб ниhto не меу права без суду арештоваци и крыудзици, нетак, як цяпер у нас, абы за што зараз без ніякага суду содзяць да цюрмы.

8. Каб суд и судзыи были выборные од народу, а не назначалась ад казны, як цяпер у нас.

9. Але гэтаго ищэ мало, зразумели людзи, што, пакуль законы будзе писаць и выдаваць цар, яго чыноуники и министры, да тых пор ня будзе справедливосци, и таки дабилися, што законы пишуцца самим народом; весь народ ад сябе выбирае самых разумных людзей, таких, каторым можно верыць, што яны не продадуць сваих людзей, и пасылаюць гэтых выборных у столицу на сход; там яны, сабраушыся, пишуць законы, которые повинны споуняць и цар, и министры, и усе чыноуники. Сам цар и министры прысягаюць споуняць гэты законы и не нарушаць их, а выборные доглядаюць, чы цар и министры акуратне их спауняюць. Як яны або хто-коль век не споуняюць гэтых законау, то яны значыць изменники, и их аддаюць пад суд.

Так, братцы, за границую ужо дауно дадумалися, што без усяго гэтаго нима жыцця бедному человеку. Там сам народ на сходзе праз сваих выборных людзей назначае, куды павинны исци тые грошы, што казна палучае з падаткоу, налогоу и акцызоу, а хоча народ и плациць падатки, як и у

нас, але зато выборные раскладаюць гэтыя падаткі у сых роўна по іх заможнасці і багацтву; яны пастаўляюць, з кім ваеваць, а с кім не, і даюць грошы на вайну і на жалованне цару, міністрам і чыноўнікам; з гэтых же падаткоў ідуць грошы і на школы такія, якія патрэбна для народа, на палепшэнне гаспадарам іх гаспадаркі, на паправу мастоў і дарог, на сельскія больницы, на народныя цэатры. Гэты новы парадак і законы, якіх дабіўся бедны народ за границою, называюцца канстытуцыяй; так, братцы, і нам трэба дабіцца гэтакіх канстытуцыі, калі не хочэм згинуць, каб мы мелі сваіх выборных, што пісалі бы законы і назначалі бы, што зрабіць з грошмі, каторыя паздзірала цяпер казна з мужыкоў? Мы бы сказалі цару: ваюй сабе, сколько хочэш, а грошэй мы табе не дамо; і штож бы іон зрабіў? Ужэ рабочыя у гарадах і мужыкі на вёсках, там, гдзе народ не такі сляпы, як у нас, зразумелі, што без канстытуцыі больш не жыццё, а смерць. Пецярбургскія работнікі, тыя, што ішэ верылі у цара, пашлі да яго прасіць, каб іон выслушаў народ, каб іон даў гэтую канстытуцыю; пісалі цару, што чыноўнікі яго ашуківаюць, што яны абдзіраюць народ; сталі яны, дурні, перад царскім дворцам на калені, пазнімалі шапкі як малица; а іон на гэта прыказаў стрэляць у свой народ і забіў больш як дзве тысячы людзей. Тады і тыя дурныя работнікі пазнали, што цар такі самы жыводзёр і грабіцель, як і яго чыноўнікі; зразумела, што ніякіх ласк і змыловання чэкаць ад яго не можна, і парэшылі узяць сабе права сілою. Пачалісь бунты у Пецярбургу, у Маскве, Варшаве, Кіеве, у Рызе і на Кавказе, словам, усюды народ сказаў, што больш не хоча гэтак жыць, як жыў і патрэбоваў канстытуцыі. У Маскве навет забілі дзядзьку цара, великага князя Сергея, каторы многу народу пазабіваў і пагубіў у Пецярбургу і Маскве. Яго навет жанка не шкодвала і сказала, што выбачае таму, хто яго забіў. Цар спужаўся, бо чуе, што і яму такі канец будзе, і захацеў ашукаць народ:

дау цяпер указ, што іон будзе прызываць выборных ад народа, каб разам з ними писаць законы, пакуль народ не успакоіцца, а пасля іх вон пагониць. Так нехай же цар ведае, што іон будзе прызываць нашых выборных не з ласкі, а што гэта наше право, бо мы ужо людзі свабодныя. Мы павінны добра памятаць, што і выборныя нашы не многа памогуць, пакуль у нас не будзе свабоды слова, друку, змовы, таварыства, сходу, школ, веры і народнасці, пакуль сам цар, міністры і чыноўнікі так само, як і усе людзі, не будуць аднаўдзяцца перад судом народа і пакуль законы не будуць писацца нашымі выборнымі і сам цар не будзе паслушны гэтым законам.

А для таго трэба склікаць канстытуцыйны сход з прадстаўніцельствам народа, выбраных агульным, роўным для ўсіх і тайным, т. е. добровольным галасаваннем. На сходзе тым пастаўляць новыя законы, якія называюцца канстытуцыяй. Так, братцы, трэба ўсім ведаць, разсталкуйце ж гэта ўсім вашым суседам і знаёмым. Без гэтага для вас ня будзе лепшай долі, будзеце заўсёды у здзеку і паневярцы, трэба вам ісці разам з вашымі братамі-рабочымі і прыяцелямі, якія добра хочуць усяму беднаму народу. Талкуйце і сынам вашым, што ідуць да войска, што ім вялікі грэх стрэляць у сваіх братоў, якія дабіваюцца прав свабоды для ўсіх нас, кроў у іх гэтак жа кроў нашых братоў, што сваго жыцця не жаляць для нашага добра...

ПЕРАКАНАЛЬНЫЯ ПРАМОВЫ

Леў Сапега,

канцлер Вялікага княства Літоўскага

Мудрацы розных часоў лічылі, што ў кожнай дзяржаве прыстойнаму чалавеку даражэй за ўсё на свеце яго свабода. Няволя ж настолькі агідная, што ад яе трэба пазбаўляцца ўсімі сродкамі. Таму людзі, якія павважаюць сябе, не павінны шкада-

ваць ні маёмасці, ні нават свайго жыцця, каб не трапіць пад жорсткую ўладу няволі. А тыя, хто зрабіўся паднявольным, але мае свабодалюбівы незалежны характар, таксама не павінны цярпець над сабой непрыяцеля, і не толькі нейкага чужа-земца, да якога трапілі ў палон, але і свайго тутэйшага. Дзеля гэтага і створаны законы — тыя аброць і цуглі, якія будуць стрымліваць кожнага нахабніка ад усялякага гвалту і самавольства і не даваць яму магчымасці здзекавацца са слабейшых і бяднейшых ды прыгнятаць іх; каб не мог багаты і магутны паводзіць сябе так, як яму пажадаецца... Галоўнай мэтай законаў ва ўсім свеце з'яўляецца падтрыманне ў грамадстве такога становішча, каб кожны мог захоўваць у непарушнасці добрае імя, здароўе і маёмасць і не цярпець з боку іншых ніякай шкоды. У гэтым і заключаецца наша свабода, якой мы ганарымся перад іншымі хрысціянскімі народамі, ды і гаспадара над сабой маем такога, які кіруе намі паводле законаў нашых, а не асабістага нораву...

Прашу... сачыць, каб у суды і трыбуналы выбіраліся людзі не толькі дасведчаныя і добрыя, але набожныя і дабрадзейныя, якія б не для ўласнай выгады і на шкоду чалавеку з-за сваёй хцівасці і за хабар законы парушалі, а выключна прадугледжаным парадкам дзейнічалі, зберагаючы святую праўду і справядлівасць.

Аркадзь Смоліч

З уступу да кнігі «Географія Беларусі»
(1919 г.)¹

ГЕОГРАФІЯ БАЦЬКАЎШЧЫНЫ

Навука географіі апісвае ўсю зямлю і краіны, на якія яна дзеліцца, іхні выгляд, прыроду, насяленьне і іншыя спатыканыя на паверхні зямлі зьявішчы; пры гэтым яна стараецца вытлумачыць

¹ Захоўваем арфаграфію арыгінала.

кожнае з'явішча яго сувязьсю з іншымі, ды такім чынам разгадаць тыя законы, якія кіруюць разьмяшчэньнем гэтых усіх з'явішчаў па паверхні зямное кулі. Як і кожная з навукаў, яна роўна цікавіцца і вёскамі роднае для таго ці іншага географа старонкі, і далёкімі акеанічнымі астравамі.

Чалавек, аднак, пазнае далёкае і незнаёмае, раўнуючы яго да блізкаго і знаёмага. Затым-жа навет той, хто цікавіцца толькі географіяю чужых краёў, павінен уперад добра ведаць географію найбліжэйшае мяйсцовасьці; павінен ведаць, далей, географію свае роднае стараны, дзе ён радзіўся, вырас, працуе, дзе ляжаць косьці яго дзядоў, дзе жыць і працаваць будуць дзеці і ўнукі яго самога, дзе жыве той народ, з якога ён паходзіць, адным словам — географію Бацькаўшчыны. Знаючы географію свае Бацькаўшчыны, ён ужо шмат лягчэй зразумее географічныя з'явішчы якога хаця краю.

Але з паняццем Бацькаўшчыны ў нас звязуецца яшчэ і нейкае цёплае, а іншы раз і вельмі гарачае пачуцьце да нашае роднае стараны. Кожын чалавек любіць сваю Бацькаўшчыну, незалежна ад велічу і хараства яе прыроды, ад яе багацьця і славы, ад таго дабрабыту, якім яна дарыць сваіх сыноў. Брадзячы жыхар паўночнае тундры любіць сваю суровую Бацькаўшчыну ня менш, чым жыхар яскравага, поўнага жыцьця і фарбаў, багатага паўдня. А гэткае замілаваньне змушае нас цікавіцца родною старою, яе рэкамі, гарамі, лясамі, месцамі, як цікавіцца кожным прадметам, якога любяць.

Урэшце, гатуючыся да практычнага жыцьця, мы, у большасьці, зьбіраемся правесці яго ў родным краі, ахвяруючы Бацькаўшчыне свае сілы. Адны з нас будуць працаваць на зямлі, другія — на фабрыцы, трэція — у школах дый у навуцы; але кожны будзе грамадзянінам свайго краю і сынам свайго народу. Знаць прыроду краю ды іншыя яго асаблівасьці кожнаму абавязкова патрэбна хаця-бы дзеля чыста практычных меркаваньняў.

З гэтага мы бачым, як чалавеку патрэбна навука географіі Бацькаўшчыны. Кожын ведае, што для нас, беларусаў, Бацькаўшчынаю ёсць Беларусь, край, дзе мы самі жывем, дзе жыве Народ Беларускі, да якога мы належым. Географія Бацькаўшчыны для нас гэта — географія Беларусі.

Васіль Быкаў

Прамова на Рымскім кангрэсе літаратараў¹
(кастрычнік 1990 г.)

Не бяруся рабіць вывады, заканамернасць гэта ці гістарычны казус, але факт, што галоўнай эмацыянальнай сілай нашага грамадства, яго своеасаблівай нацыянальнай рэлігіяй стала нянавісць.

Выхаваная і пешчаная на працягу многіх гадоў нашай гісторыі, яна дасягнула свайго максімальнага, класічнага адлюстравання ў гады рэвалюцыі і грамадзянскай вайны, хаця і пасля іх не выявіла схільнасці паменшыцца. Ленінізм як ідэалогія і палітыка з моманту свайго нараджэння ўзялі нянавісць у якасці галоўнага і асноўнага сродку для хуткага дасягнення разбуральных мэтаў. Сталінізм цудоўна развіў гэта пачуццё ў народных масах, сублімаваў яго ў якасці універсальнага сродку ажыццяўлення нечуванай па маштабах таталітарнай палітыкі. Нянавісць стала амаль арганічнай часткай у вялізнай усёахопнай ідэі таталітарнага заняволення чалавека. На ўдасканаленне і развіццё гэтай заалагічнай ідэі былі накіраваныя вялікія матэрыяльныя і духоўныя сілы грамадства. Бальшавікі вельмі рана і добра зразумелі ўсёзнiшчальную перавагу гэтага пачуцця і, захапіўшы ўладу, устаранілі перш-наперш рэлігію, як галоўную маральную перашкоду на шляху пераможнай нянавісці. І гэта зразумела: бальшавікі і хрысціянства аказаліся ўзаемавыключальнымі ідэямі, адна з іх павінна была знікнуць. Ста-

¹ Прамова гаварылася па-руску; пераклад на беларускую мову наш.

новіцца ўсё больш відавочным, што больш чым паўвекавое ўстараненне з нашага жыцця хрысціянскай рэлігіі — катастрофа, можа быць, самая значная з усіх калі-небудзь напаткаўшых нашу краіну.

З пачаткам перабудовы шмат што ў краіне змянілася, знікае страх як магутнае арганізуючае і гнятучае пачуццё нацыі. Але нянавісць засталася. Яна раз'ядноўвае народы, нацыянальнасці, класы, пазбаўляе людзей маральных арыенціраў, усяляе разброд і хістанні ў розумы інтэлігенцыі. І ўсё гэта праз нашу зацягнуўшуюся ў гісторыі несвабоду, наша застарэлае рабства, якім мы бязлітасна прыдушаныя на працягу стагоддзяў і не можам ад яго пазбавіцца нават к канцу XX стагоддзя. І быццам не спяшаемся гэта рабіць. Таму што, дзе ёсць свабода, там аб свабодзе шмат не гавораць. А мы ўсё — аб свабодзе. Правільна: уся наша гісторыя ёсць імкненне да свабоды. Але ў такім выпадку чаго мы каштуем як народ, як нацыя са сваім марным шматвяковым імкненнем? Ці наша паднявольнае становішча нам падабаецца, таму што іншае нам проста невядома. Ці таму, што ў нас быццам бы асобы шлях, дзе ўсё перавернута з ног на галаву. Пазбаўленыя маралі і творчай свабоды, мы згубілі смак да працы і, здаецца, губляем смак да самога жыцця. Наша свядомасць, вызваленая ад старажытных хрысціянскіх догматаў, восьмае дзесяцігоддзе заняволена антычалавечымі догмамі, у аснове якіх — усё тая ж, ледзь прыкрытая рабская нянавісць. Менавіта наша нянавісць, класавая. Ідэалагічная, дзяржаўная, акрамя іншага, даўно і шчодро сілкуе сусветнае зло ва ўсіх яго разнастайных сучасных відах і формах. Проклятая ўсім чалавецтвам, яна пагражае існаванню чалавечага роду.

Можа ўзнікнуць пытанне: чаму так адбываецца? Ці не глупства гэта — наша проклятае пачуццё, як і прычыны, што яго параджаюць? Але ўсё справа ў тым, што не глупства. Наша гісторыя і наша паўсядзённае існаванне безупынна генеры-

руюць пажыўнае асяроддзе для ўсёраз'яднальнай нянавісці, усё новыя пакаленні захопліваюцца ў яе арбіты. Зразумела, што ў такіх умовах не можа існаваць дабро, яно проста не ў стане прыжыцца.

Гады перабудовы выявілі новыя заканамернасці нашага побыту, калі адна, так сказаць, агульнадзяржаўная нянавісць распалася на мноства іншых нянавісцей — нацыянальных, партыйных, карпаратыўных, групавых. Ксенафобія¹, русафобія², антысемітызм³... Ад таго, што нянавісць зрабілася драбнейшай, лепшай яна не стала. Ненавідзяць усё і ўся. Народ ненавідзіць партыю і парткіраўніцтва, якія завялі краіну ў бязвыхадны тупік. Губляючы ўладу, партыя гатова ўзненавідзець перастаўшы яе абагаўляць народ. Інтэлігенцыя ў спрадвечным выбары паміж ісцінай і разлікам раскалолася на два лагеры, якія ненавідзяць адзін адно. Ва ўмовах усёнарастаючых матэрыяльных нястач краіну ахапіла нікчэмная барацьба за прывілеі, гэтыя мізэрныя крошкі са збяднелага панскага стала. Ветэраны мінулай вайны поўныя непрыязнасці да маладых, змучаных ваеннай авантурай «афганцаў», а тыя ў сваю чаргу — да састарэлых пераможцаў нямецкага фашызму. Усімі імі разам ціха, але глыбока пагарджае сучасная моладзь, якую і тыя і другія пнуцца выхаваць у духу патрыятызму. У адрозненне ад даўнейшых часоў, калі выхаваныя людзі імкнуліся скрыць гэта ганебнае, нехрысціянскае пачуццё, цяперашнія ім адкрыта ганарацца. Як ганарацца сваёй нецярпімасцю да ўсяго, што не наша, што не так, як у нас. Таму, бачыце, што ў нас свой асобы гістарычны шлях, свая мараль і свой своеасаблівы характар. Чужы, нават самы станоўчы вопыт для

¹ Ксенафобія (...фобія, грэч. phobos — страх: другая частка складаных слоў, якая абазначае 'варожасць', 'нецярпімасць') — нянавісць, нецярпімасць да каго-небудзь ці чаго-небудзь чужога, незнаёмага, нязвыклага.

² Русафобія — варожыя, нецярпімыя адносіны да рускіх.

³ Антысемітызм — адна з формаў нацыянальнай нецярпімасці, што выяўляецца ў варожых адносінах да яўрэяў.

нас — не прыклад, нам патрэбны свой. Аднак свой ужо быў, былі дзесяцігоддзі нечуваных эксперыментаў з іх сумнымі, трагічнымі вынікамі. Дзіўна, што, будучы не ў стане вынайсці што-небудзь вартае, мы з упартасцю маньякаў адмаўляем не толькі заходні побыт, лад жыцця, культуру, але заадно і здаровы сэнс, які ляжыць у аснове ўсіх эканамічных дасягненняў Захаду.

Дык што — мы не выспелі для разумнага чалавечага жыцця ва ўмовах дэмакратыі? Выходзіць, аднак, што не выспелі. Відаць, нельга адразу, калі гэта дазволена, пераскочыць ад тыраніі да свабоды — занадта вялікая бездань, што іх падзяляе. Яе не адолець за адзін скачок. А за два таксама не атрымаецца. У гэтым увесь трагізм моманту, які перажывае краіна.

Галоснасць і шматпакутная перабудова дала нам магчымасць ледзь-ледзь расплюшчыць вочы і ўпершыню за шмат гадоў незамутнелым позіркам паглядзець на сябе. Паглядзець і жахнуцца ад нашай недарэчнасці. Жахнуўшыся, некаторыя тут жа залямантавалі: навошта? Так добра было жыць у створаным партыйнай прапагандай ілюзорным свеце, не бачачы сябе, іншых, і бясконца ганарыцца — сваёй нацыянальнасцю, партыяй, арміяй, КДБ. Сродкі масавай інфармацыі разбурылі нашу ціхамірнасць, дык што цяпер: адмяніць галоснасць? Зрабіць гэта проста: цензура ліквідавана, але цензары ўсе на месцах, армія ў пастаяннай баявой гатоўнасці, да позняй ночы гарыць святло ў палацах КДБ. Так што ранейшы стан можна аднавіць у адну цудоўную раніцу, і многія з цяперашніх праблем знікнуць.

Аднак што будзем есці?

Дык што нам рабіць? Калі мець на ўвазе нас, тут сабраўшыхся, а таксама творчую інтэлігенцыю краіны, то нашыя магчымасці ў эканоміцы роўныя нулю, маральнасць таксама нам не падуладная. Выхаваць будучыя пакаленні, як нам хацелася б, мы не ў стане, таму што даўно збанкруціліся ў якасці выхавацеляў. Відавочна, трэба пачынаць

з малога: паспрабаваць разбудзіць у сабе сумленне як першасны элемент маральнасці. Без карыслівасці, без эгаізму, без хітрасці ўпусціць у душу нейкую крыху дабрыні і цярпімасці. Хаця б да свайго блізкага, да сабрата-пісьменніка. Нават калі ён думае і піша інакш, чым ты, калі ён разумнейшы за цябе ці тым больш дурнейшы. Калі ён іншай крыві і не можа ганарыцца сваёй прыналежнасцю да вялікага народа. А, дапусцім, належыць да малога ці малалікага. Стрымаць свой выхаваны за дзесяцігоддзі ўсёненавісніцкі спрыт, паглядзець адзін аднаму ў вочы, і, можа, паспрабаваць засаромецца.

Усё-такі сорам больш варты за нянавісць.

Рональд Браўн

АРЫФМЕТИКА, АЛЬБО ХТО ВЫЖЫВЕ?

(Р. Браўн — пераможца фінальнага спаборніцтва мужчынскай групы на конкурсе Міжштатнай асацыяцыі прамоўцаў 1953 г., які быў арганізаваны Паўночна-Заходнім універсітэтам. Быў студэнтам каледжа Густава Адольфа, Сент-Петэр, Мінесота.)

Мінулым летам я слухаў, як на летняй канферэнцыі, прысвечанай сусветным падзеям, выступаў адзін высокаадораны студэнт, які прыехаў з Далёкага Усходу да нас у парадку абмену навучэнцамі. Калі ён закончыў прамову — гэта было на адкрытым пасяджэнні, — з аўдыторыі прагучала пытанне, звычайнае пытанне: «А што вы думаеце пра Амерыку?» Я ўбачыў, як прамоўца адразу нібы застыў, як у яго ад глыбокага хвалявання задрыжэлi губы. Я ўнутрана падрыхтаваўся пачуць поўнае драматызму выказванне. І яно прагучала: спакойнае, цвёрдае, размеранае. «Што на мяне робіць надзвычайнае ўражанне ў вашай краіне — гэта непарушны спакой, калі абрушваюцца асновы».

Непарушны спакой, калі абрушваюцца асновы... Гэты культурны малады замежнік-студэнт

зрабіў праніклівую заўвагу, якая глыбока адбілася ў маёй свядомасці. Як я ні стараўся пазбавіцца ад уражання, выкліканага гэтым выказваннем, я не мог адвязацца ад яго толькі як ад своеасаблівага стылістычнага звароту ўсходняй думкі. Было звыш маіх сіл адказаць на такое жудаснае меркаванне адным поціскам плячэй. Я быў вымушаны перабудаваць свой спосаб мыслення.

Наш час — час вялікіх узрушэнняў. Гэта разумее кожны разумны чалавек. Вельмі ўжо шмат страляніны ў далёкіх кутках свету. Расія ўтрапёная і прыносіць нам нямала турботаў. Я, як і ўсе амерыканцы, быў азадачаны і збянтэжаны хуткім ходам і хуткай зменай падзей за апошнія пяць гадоў. Але недзе ў глыбіні маёй свядомасці жыла непахісная ўпэўненасць, што, калі карты будуць раскрытыя, калі мы станем твар у твар з Расіяй, амерыканская моц, амерыканская навука і амерыканскі дзяржаўны геній будуць на вышыні патрабаванняў, што дыктуюць абставіны. Я шчыра верыў — прыхільны да нас лёс накрэсліў у зорных прасторах, што Амерыцы, Злучаным Штатам Амерыкі, прадвызначана быць пераможцам і гаспадаром становішча.

Сёння вечарам жахлівая думка, што, можа, я памыляўся, пранізала мяне. Вытрымкі, спакою, цвёрдай упэўненасці як не бывала. Сёння няма былой упэўненасці. Калі старанна прадумаць становішча, якое склалася, я не вельмі ўпэўнены, што кантроль над сусветнай эканомікай, панаванне ў галіне сусветных ідэй і форм быцця сапраўды ў руках Злучаных Штатаў і заходніх дэмакратый. Падабаецца нам гэта або не, але ў сучасны момант мы вядзём барацьбу з ледзь стрыманай раз'юшанасцю ўзбударажаных народаў ва ўсім свеце, і матэматычны разлік паказвае, што шанцы не на нашым баку.

У сучасны момант на нашай планеце два з чвэрцю мільярды насельніцтва. З іх дзевяноста мільёнаў чырванаскурых, дзвесце мільёнаў чарнаскурых, шэсцьсот мільёнаў жаўтаскурых і дзе-

вяцьсот мільёнаў белых. Іншымі словамі, на кожнага белага прыходзіцца тое нябелых. Простая арыфметыка абавязвае нас зрабіць вывад, што мы, белая раса, у меншасці. Па праву большасці мы заўсёды былі б забалаціраваныя¹ з разліку тры да аднаго. Пры любой разумнай ацэнцы нашага сусветнага становішча гэты факт нам неабходна прызнаць і прыняць.

Другая група фактаў таксама не пазбаўлена некаторага матэматычнага значэння. Белыя падзяліліся на два лагеры, і абодва яны рыхтуюцца да барацьбы. У адным лагеры мы маем прыблізна чатырыста пяцьдзсят, у другім — трыста пяцьдзсят мільёнаў. Такім чынам, здарылася, што на нашым баку — на баку дэмакратычнага блоку — большасць. Гэты факт нельга не адзначыць з пачуццём задавальнення.

І вось, калі прыйдзецца сутыкнуцца твар у твар на ратным полі, я кажу, калі адбудзецца адкрытае суткненне з Расіяй, то якія ў цвярозых лічбах нашыя шанцы на тое, каб уцалець? Калі рознагалоссі, якія раздзяляюць нас, можна вырашыць толькі сілай зброі і на пераканальнай мове колькасных суадносін, павінны перамагчы мы. Але ў гэтую формулу мы не ўключаем каларовыя народы, гэта значыць тры чвэрці чалавечтва. Калі яны палічаць неабходным прыняць удзел у схватцы, то пры іншых роўных умовах яны маюць магчымасці, якія ў залежнасці ад іх меркавання зменяць зыход; іншымі словамі, цэнтр цяжару ў суадносінах сіл, што вызначаюць вялізную перавагу і, такім чынам, вынікі, — на іх баку.

У нашы дні студэнту каледжа лёгка спрасціць да крайнасці складаную сусветную сітуацыю з яе шматлікімі фактарамі, якія заблытваюць агульную карціну ў такой ступені, што яна ставіць у тупік нашы лепшыя розумы. Але простая яна ці складаная, бясспрэчна адно — у наш час ваенныя

¹ Забалаціраваць — не абраць пры галасаванні.

патэнцыялы абодвух белых варагуючых бакоў прыкладна настолькі роўныя, што апошнюю старонку ў гісторыі гэтай тытанічнай схваткі дапішуць не белыя народы. У гэтым можна быць упэўненым. Кітай з яго чатырмастамі мільёнамі перайшоў ужо на бок Расіі і адстойвае яе справу. А што можна сказаць аб Афрыцы? Аб Мадагаскары? Аб Індыі, Іране, Іраку, Малаі і Пакістане? Аб Індакітаі? Аб Інданезіі і іншых краінах? Тут, — не рабіце памылак на гэты конт, — толькі тут, з матэматычнага пункту гледжання, знаходзіцца наша надзея застацца ў жывых, калі супярэчнасці, супярэчнасці сусветнага значэння, выбухнуць громам вайны. Арэну барацьбы ў той час, як белыя рыхтуюцца да смяротнай схваткі, акружаюць тры чвэрці чалавецтва. Яны адступваюць назад, як гледачы, але яны чакаюць, калі наступіць іх час. І калі надыдзе час нанесці ўдар, яны нанясучь яго, і гэта будзе азначаць канец дэмакратыі ці дыктатуры: Амерыка ці Расія.

Я стаўлю пытанне наступным чынам: ці можам мы разлічваць на падтрымку трох чвэрцяў чалавецтва? Многія выдатныя амерыканцы адправіліся ў Азію шукаць адказу на гэтае пытанне. Некаторыя вярнуліся дамоў з абнадзейлівымі весткамі. Знаходзячыся ў Азіі, яны арганізавалі цэлыя штаб-кватэры ў еўрапеізаваных гатэлях. Яны інтэрв'юравалі лідэраў, многія з іх закончылі Кембрыджскі і Оксфардскі універсітэты. Яны павінны былі пагадзіцца, што спецыялісты Усходу валодаюць абяззбройліва чужоўнымі манерамі. Адказы на пытанні даваліся ў бездакорнай форме. Але калі б амерыканцам прыйшлося, як д-ру Карлу Б. Шпету, папасці ў сапраўдную Азію, у краіны, дзе кішаць мільёны, — яны прыйшлі б да вельмі несучасальных вывадаў. Скажаць прама, справа ў тым простым факце, што нас ненавідзяць, нам не давяраюць, і пры гэтым нянавісць і недавер да нас глыбока затоеныя.

А цяпер я пастаўлю другое пытанне. Чаму каларовыя народы Азіі і Афрыкі поўныя недаверу да

нашых планаў у справах міжнароднага значэння? На дадзенае пытанне ёсць шмат адказаў. Паспрабую іх абагульніць. Некаторыя адказы няправільныя. Некаторыя — нелагічныя. На некаторых адбіваецца ўплыў каварнай рускай прапаганды. Але некаторыя правільныя. Галоўнае, яны адлюстроўваюць меркаванне звычайнага сярэдняга чалавека каляровай расы і таму вельмі характэрныя.

Радавы жыхар Азіі ці Афрыкі ніяк не можа зразумець, чаму белая Амерыка палічыла магчымым кінучь атамную бомбу на жоўтую Хірасіму і не скінула такую ж бомбу на белы Берлін. Гэтага ён не зразумее і не забудзе.

Нябелы ж можа спасцігнуць, чаму пасля кожнага кровапралітнага знішчэння мясцовага насельніцтва англійскімі, французскімі і галандскімі войскамі ён бачыць людзей, апранутых у амерыканскую ваенную форму, са стрэльбамі амерыканскага ўзору, перавозімых на амерыканскіх грузавіках і самалётах. Правільна ці памылкова, але ў яго свядомасці ўяўленне аб нас звязана з думкай аб увекавечанні каланіялізму на Усходзе. У XIX стагоддзі і першай палове XX еўрапейцы маглі яшчэ ўкараняць правапарадак сярод нападзнікага насельніцтва Азіі. Але прайшоў той час. Людзі зняліся з лагера, і насельніцтва зямнога шара ў паходзе. Не можа больш нябелы чалавек стаяць убаку і глядзець, як багацці яго радзімы раскрадаюцца прагнымі чужаземцамі. Няўмольнай сілай абставін мы пастаўлены ў становішча, калі з уяўленнем аб нас непазбежна звязана думка аб бязлітаснай праграме эксплуатацыі і заняволення.

Далей, у каляровых народаў існуе глыбокае падэрэнне, што наша непасрэдная цікавасць да Усходу вынікае не з чыстых меркаванняў, што цікавасць да іх караніцца не ў высакародным імкненні вызваліць іх, а ў нашым жаданні мець саюзнікаў у барацьбе з Расіяй. З чыста ўсходняй пагардай яны адхіляюць магчымасць стаць аб'ектам дзіцячай, на іх погляд, прапаганды. Яны

гавораць, што мы недаацэньваем сілу іх інтэлекту. Што нам здаецца заканамерным, ім уяўляецца поўным супярэчнасцяў і нават пэўнай прыметай слабасці. Яны не могуць зразумець, чаму мы абнімаем Ціта і ў той жа час абвяшчаем анафему нябожчыку Сталіну і камунізму яго ўзору. Яны не могуць салідарызавацца з намі ў асуджэнні прымянення вета, паколькі яны ведаюць, што права вета ўключана ў Статут ААН па нашым патрабаванні. Яны не бачаць нічога, акрамя крывадушнасці, у нашай пазіцыі сяброў чалавецтва, калі мы ў сябе дома не дазваляем вядомым меншасцям есці ў адкрытых для ўсіх рэстаранах, карыстацца грамадскім транспартам, спаць у гатэлях, наведваць амерыканскія тэатры і нават маліцца ў амерыканскіх цэрквах. Так ідуць справы.

А цяпер маё апошняе пытанне. Што мы можам зрабіць, каб вярнуць сабе павагу і прыхільнасць каляровай часткі чалавецтва? Што сказаць на гэта? Прызнацца, калі б у мяне быў гатовы адказ, я не быў бы тут сёння. Нашу задачу значна прасцей выкласці, чым рашыць. Мы павінны быць на роўнай вышыні з Расіяй ва ўменні аказваць уплыў на рэвалюцыі, якія выходзяць з-пад нашай улады. Як гэта зрабіць? Я не прашу прабачэння за тое, што прапаноўваю ў якасці рашэння зусім практычны, рэальны план, які накрэслены ў паэме, часткова высечаны на пастаменце статуі ля ўвахода ў Нью-Йоркскую гавань. Дазволю сабе перафразавать некалькі вершаў з гэтай паэмы, якія гучаць як формула плана, што прапаноўваецца мною сёння ў якасці адказу, амерыканскага адказу на вераломства Расіі на Усходзе і ў Афрыцы:

«Вы ў сусвеце, хто стаміўся,
Вы, хто загразлі ў беднасці,
Вы, у бесперапыннай збянтэжанасці,
Шукальнікі, дзе б свабодна ўздыхнуць,
Слухайце, вы, няшчасныя бежанцы,
Без прытулку і прыстанішча, гнаныя

шквалам, —

Мы спяшаемся да вас, не як медны гігант,
А як маці на чужыне».

...Мы спяшаемся да вас на дапамогу —
Без хітрасці, без тайнай думкі,
З сэрцам, якое магутна б'ецца, і з чыстай
душой...

Адзінае ўсё чалавецтва, і мы з ім адно.
Мы пойдзем наперадзе, калі зможам. Мы
будзем

Ісці ўслед і за вамі, як браты...
Падымем жа вышэй наш факел
І разам пойдзем мы насустрач
Новаму дню...

Каляровы чалавек — не прадмет гандлёвай
здзелкі.

Незваротна адышоў час, калі цэлыя народы
можна было закаваць у кайданы. Чым хутчэй мы
прызнаем гэта, тым хутчэй займеем надзею на
зрух у сусветнай грамадскай думцы на карысць
нам і нашай справе.

ВЫСТУПЛЕННЕ
ІТАЛЬЯНСКАГА РЭЖЫСЁРА
ДЖУЗЕПЕ ДЭ САНЦІСА
НА ПАСЯДЖЭННІ РЭДКАЛЕГІІ КІНАСТУДЫІ
«БЕЛАРУСЬФІЛЬМ» (26 ліпеня 1966 г.)

Усё, што я скажу, гэта мая асабістая думка. Не
думаю, што трэба ў мастацтве даваць парады, бо
мастацтва — гэта нешта асабістае, індывідуальнае.
Выкажу свае ўражанні.

Трэба разумець, што гэта меркаванні італьян-
скага рэжысёра, творчасць якога фарміравалася
ў мастацтве італьянскага неарэалізму. Я чалавек,
народжаны італьянскім неарэалізмам. І тое, што я
скажу, мае выключна асабістае бачанне. Ва ўсіх
рэжысёраў свае недахопы. Яны разумеюць свае
фільмы і не разумеюць іншых.

Я прачытаў сцэнарый 4—5 разоў. І вось мае
ўражанні.

Тэма вельмі цікавая, сюжэтная лінія прываб-
ная. Асноўная думка — што савецкі салдат і італь-

янка знаходзяцца ў нямецкім канцлагеры, потым уцякаюць і знаходзяцца ў складанай сітуацыі. Як думка гэта вельмі добра. Ёсць агульнае з фільмам «Скутыя адным ланцюгом». Пазней я скажу, чаму я гэта прыгадаў.

Сцэнарый прафесійны, добра пабудаваны, чытаецца на адным подыху, нарастае драматургія.

Што ж не падабаецца?

Магчыма, адчынім дзверы для дыскусіі.

Ідэя добрая, пабудова добрая. Аднак маецца нешта традыцыйнае. Пабудова нагадвае пабудову многіх іншых савецкіх фільмаў. Я лічу, што гэта недахоп. У вас вельмі многа гавораць аб рэалізме, але калі справа даводзіцца да канца, выходзіць рамантызм. Бачанне свету і дачыненні людзей развіваюцца не па лініі рэалістычнай, а па лініі рамантычнай.

Мяне не цікавяць ніякія «ізмы». Мастацтва мае адно імя — мастацтва. «Ізмаў» жа столькі, колькі на свеце мастакоў.

Тут не так сацыялістычны рэалізм, як рамантызм. Гэты сцэнарый пабудаваны традыцыйна. Эфект паглыбляецца тым, што сцэнарыст малады. Уся задумка давала магчымасць для ломкі традыцыі.

Асноўны недахоп — адсутнасць канфлікту.

Двое бягуць разам. Адна мэта. Абодва камуністы. Любяць адно аднаго. І няма ні ценю сумненняў паміж імі.

Канфлікт з вонкавымі з'явамі. Канфлікт вонкавы, а не ўнутраны. Нават немцы, ворагі, разглядаюцца як элемент вонкавы. Гэта — асноўны недахоп.

Можа быць фільм і бесканфліктны, лірычны. Гэта і ёсць традыцыйнасць. Калі б традыцыйнасць была зламаная, сюжэт даваў бы шмат магчымасцяў у сэнсе дыялектыкі: мы — камуністы і імкнёмся да саюзу з іншымі сіламі.

Адносіны паміж двума людзьмі можна будаваць на канфлікце поглядаў. Жанчына магла быць не камуністкай, а проста антыфашысткай. Калі б яна стаяла на іншых пазіцыях, узнік бы канфлікт

чалавечы, ідэалагічны, было б цікава. Яна магла быць каталічкай.

Цяпер у Італіі ідзе цікавы дыялог з католікамі, гэта вялікая сіла. Герой мог бы ёй многае растлумачыць.

Палітычна яны маглі б жорстка спрачацца. Але ў адносінах асноўнай праблемы — ратаваць жыццё, любіць, яны былі б згодны. Калі ў людзей розных напрамкаў адна мэта, яны могуць дамовіцца. Не ведаю, лічылі б вы магчымым зараз змяніць гэта. Для перапрацоўкі патрэбна было б нямнога. Але хаця б адна рэч павінна быць улічана. Трэба пазбавіцца цэлай часткі, калі жанчына многа і хораша гаворыць аб СССР. Тут фільм становіцца нацыяналістычным. Калі яна цалуе раны — непрыемна. І атрымліваецца занадта прапагандысцку. Трэба было б развіваць дзею ў асабістым, лірычным напрамку. Крыху падрэзаць, і фільм будзе праўдзівым. І італьянская жанчына не змагла б гэта зрабіць — цалаваць раны. Гэта немагчыма псіхалагічна.

Я люблю парадоксы і гіпербалы, але тады трэба было б ствараць агульную структуру, дзе б яны былі ў цэнтры. А тут яны ўзнікаюць нечакана.

Гэта агульнае ўражанне.

Падабаецца пачатак. Выбух бомбы.

Не падабаецца:

Немец, якому чысцяць боты. Шмат падобнага мы бачылі. Трэба пашукаць нешта больш арыгінальнае.

Сцэна з сабакам. Таксама прымільгалася. Я падумаў пра варыянты. Замест двух сабак — адзін. Яго ён [Іван] можа параніць. У сабакі і ў яго адна сітуацыя, адно становішча. Калі б ён аддаў увагу сабаку, гэта ўнесла б навізну і надало б яму [Івану] гуманныя рысы. Не падабаецца яшчэ, калі ён душыць сабаку. Сцэна набывае рэальную сілу. Да месца, калі ён праяўляе сілу ў больш значных момантах, а тут гэта залішне.

Хораша — сустрэча з дзяўчынай. Добрая сцэна, калі ён дае ёй поўху. Добра б, каб пасля паўзы яна

вярнула б яму поўху. Ад гэтага яму стала смешна, ён смяецца.

Ёсць сітуацыя, недастаткова распрацаваная. Калі яна [Джулія] выцягвае стрэмку [у Івана]. Сцэна напісана вельмі павярхоўна. Аголеная нага мужчыны ў руках у жанчыны заўсёды стварае ўражанне. Гэта выклікала б у яго [Івана] праяву пяшчоты. Ногі інтэлігента, рабочага і селяніна — розныя. Гераіня па назе можа зразумець, хто герой. Аб гэтай назе на першым плане можна многа гаварыць. Гэтую сцэну трэба было б развіць. І пра тое, што ён калгаснік, ён можа сказаць тут. Гэтая сцэна вельмі важная.

Наплывы і зацямненні сёння не да месца. Гэта не сучасна.

Ёсць яшчэ цікавая тэма, недастаткова развітая. Калі ў дождж ён кажа ёй схавацца пад скалой. Тут пачынаецца непаразуменне. Гэтая сцэна недастаткова паглыблена. Яна [Джулія] магла б сказаць адпаведныя словы, вырашыўшы, што ён хоча заняцца каханнем. А яму смешна — каханне ў такім становішчы! [Іх шукаюць ахоўнікі канцлагера]. Яны могуць пасварыцца. І гэта будзе праўдзіва.

У фільме ёсць сны. Я не супраць усякіх сноў. Фінал даволі добры. Іншыя неапраўданы. Першы сон — [Іван] бачыць у трызненні ўцёкі. Гэта нічога новага не ўносіць. Гэта ўсё мы ўжо ведаем. Калі першыя сцэны можна пакінуць дзеля фіналу, каб кампазіцыйна мець магчымасць даць апошні сон, лепей нам даведацца з іх новае пра героя. Я нічога новага з гэтых сноў не даведваюся.

Не падабаецца размова пра калгас. Саладкавата. Калі ўжо гаварыць аб гэтым, то мацней.

Дыялог: — «Ты фашыстка». — «Не, камуністка». Гэта дрэнна. Гэта не тэма фільма. Калі б гэта была тэма, тады з ёй тварам у твар трэба было б стаць з самага пачатку і распрацоўваць яе мацней.

Падае снег. «Я пайшоў» [кажа Іван]. Ён ідзе, яна застаецца. І ідзе паўтарэнне першай сцэны, калі Джулія ўжо сказала «Бывай». Тут ірвецца стыль.

Сцэна, калі ён нясе яе. Гэта самая лепшая сцэна. Рэжысёру тут трэба параіць. Трэба даваць буй-

нымі планами адны галовы і — ручной камерай. Ні фон, ні месца тут — не галоўнае. Гэта першая любоўная сцэна, трэба дайсці да душы. Вялікае намаганне мужчыны і бездапаможная жанчына. Няхай будуць тэхнічныя недахопы. Як быццам [здымка] схаванай камерай. Няхай нават камера дрыжыць. Сцэна вельмі добрая, але для рэжысёра шмат небяспечнага. Трэба, каб не было сіропу.

Трызненні, дзе ён, дзяўчынка і маці; а ён потым прачынаецца сярод цудоўнага краявіду з макамі. Атрымліваецца сон у сне. Сіла макаў — само па сабе чарадзейства. Наступная сцэна з макамі забіваецца. Трэба або зняць летуценні, або сцэну з макамі зрабіць больш рэальнай і сумнай. Неабходны кантраст.

У сцэне з макамі ўсё добра да купання [герояў]. Затым фільм спыняецца, запавольваецца і асядае. Асабліва [недарэчы] сцэна з песнямі. Трэба яе або перагледзець, або зняць.

Пасля суніц [яны частуюцца] трэба заняцца каханнем. Гэтага ўжо чакае публіка.

Усё астатняе вельмі падабаецца. І фінал добры. Зроблена з добрай рамантыкай.

Хачу, каб малады рэжысёр унікнуў недахопаў «Іванава дзяцінства». Адзін малады рэжысёр не павінен быць падобным да другога рэжысёра. Ён можа быць падобным да настаўніка.

А. Куляшоў [супрацоўнік кінастудыі]:

— Калі Джулія даведваецца ад Івана, што не ўсё добра ў СССР, як гэта ўспрымаецца?

Дэ Санціс:

— Не падабаецца. Яе амаль фанатычнае бачанне СССР не адпавядае фільму і персанажу. Гэта [бачанне] павінна прайсці праз прызму канфліктнай размовы. А так, як зроблена, не падабаецца.

Я не супраць гэтай лініі. Але тады гэтая лінія павінна быць цэнтральнай. А гэты фільм — любоўная гісторыя. Гэта і ёсць гуманізм у мастацтве: два чалавекі могуць зразумець адзін аднаго.

Калі б палітычная лінія прасочвалася ад пачатку да канца, было б добра. Але калі яна ўзнікае нечакана, гэта прапаганда.

Трэба даручыць рэжысёру здымаць ігравыя сцэны па ходзе сцэнарыя. Тут можна было б знайсці канфлікты ў нюансах. Розныя погляды на жыццё, але перад тварам небяспекі яны сціраюцца. Тут трэба шукаць канфлікт. Гэта праблема-тыка вельмі сучасная.

Заўвага пра лаянку Джуліі. «Порка мадонна» — жанчына сказаць не можа. Трэба «порка мізэрыя».

НАТХНЯЛЬНЫЯ ПРАМОВЫ

НАКАЗ ПОЛАЦКАЙ КНЯЗЁЎНЫ РАГНЕДЫ СЫНУ ІЗЯСЛАВУ

(З паэмы Лявона Случаніна «Рagneда»)

За высокімі гарамі,
За глыбокімі марамі,
Дзе цяпер лютуюць зімы, —
Землі нашае радзімы.
Там гібеюць палачане,
Бацька твой у іх мячамі
Адабраў зямлю і волю,
Абняславіў нашу долю.
Плачуць цёмнымі начамі
У няволі крывічане.
Дні жыцця на пальцах лічаць,
Да сябе яны нас клічуць,
Падрастай, сыноч любімы,
Будзь збавіцелем радзімы.
Хай загіне стан варожы!
Хай цвіце наш край
прыгожы!

Аркадзь Смоліч

З прадмовы да першага выдання (1919)
кнігі «Геаграфія Беларусі»¹

Беларуская школа і курсы беларусазнаўства яна маюць ніякіх падручнікаў па географіі Бацькаўшчыны. Нацыянальны рух, шырокая ракою разліўшыся па Беларусі за апошнія два гады, ужо

¹ Захоўваем арфаграфію арыгінала.

шмат церпіць ад таго, што ня толькі шырокая публіка, а навет шмат хто з маладых беларускіх працаўнікоў, ня маюць аб родным краі найпатрабнейшых ведамасцяў і часта навет ня ведаюць, скуль іх могуць узяць. Урэшце масы беларусаў, прайшоўшых расейскія ды іншыя школы, яшчэ і дагэтуль глядзяць на родны край вачамі казённых вучэбнікаў. Беларуская маладзёж даведалася ў школе толькі аб тым, што яе Бацькаўшчына — гэта нейкае адно балота; самае важнае ў ёй — гэта хвароба «каўтун», а па-за гэтым больш няма нічога цікаўнага.

Атручаная такою «навукаю», беларуская маладзёж, як толькі станавілася на ўласныя ногі, старалася як найхутчэй уцякаць куды небудзь з Бацькаўшчыны: у Маскоўшчыну, Польшчу, Сьбір. А і тыя, якія заставаліся ў краі, працавалі найбольш для свайго толькі кутка, бо бачылі, які ён прыгожы, які багаты, як непадобен да казённых апісаньняў. Для ўсяго-ж краю працаваць баяліся, бо не маглі паверыць, успамінаючы школьную навуку, што гэты край можа быць здольным да самаістнага жыцця.

Вось-жа, калі-б тыя беларусы, што прачытаюць гэтую кнігу, зацікавіліся сваёй Бацькаўшчынаю, каб узяліся самі за глыбейшае навуковае пазнаньне яе, ці асобных праяваў яе жыцця, каб заахвоціліся шукаць і бачыць яе арыгінальнае хараство, дык-бы аўтар лічыў сваю працу дайшоўшай мэты. А калі-б у іх хоць крыху пабольшала замілаваньня да свайго роднае многапакутнае стараны, такой проста і разам цудоўнай, навет у часы заняпаду свайго поўнай велічы і схаваных сілаў, каб яны паверылі ў яе вялікую будучыню і дзеля будучыны гэтай шчыра працаваць і змагацца пачалі, тады-б аўтар быў папраўдзе шчаслівы.

ВЫСТУПЛЕННЕ Я. ЛЁСІКА НА ВЫПУСКУ СЛУХАЧОЎ ЛЕКТАРСКА-ІНСТРУКТАРСКІХ КУРСАЎ (1922 г.)

Вы ўжо не тыя, што былі, бо пакаштавалі пладоў з таго дрэва, што называецца беларускай

справай (падкрэслена ў тэксце. — Л. М.), беларускім адраджэннем. Вы былі ўведзены ва святое святых беларускае справы, і адчыніліся вам вочы вашы, і пазналі вы таямніцы ўваскрасення айчыны нашай, маці-Беларусі... Вашы свечкі запалены, і вы становіцеся апосталамі беларускае справы. Цяпер, як ясныя зоркі, разыдзецеся вы па Беларусі, каб панесці з сабою вялікую радасць аб уваскрасенні Беларусі. Вы скажаце народу беларускаму, што айчына яго ўваскрэсла, што ўжо разбіта дамавіна яго і далёка адкінут камень ад гробу яго. Вы скажаце яму, што Беларусь жыла, жыве і жыць будзе і што недалёка ўжо «Абяцаная Зямля» яе. А калі знойдзецца Хама няверны, што ўсумніцца ў праўдзе слоў вашых, дык скажыце яму, што вы самі бачылі яе, сваю маці-Беларусь, і ўкладалі пальцы свае ў раны яе. А калі і гэта не паможа, то адыйдзецеся ад яго прэч, а паспяшайце туды, дзе ждучь вас, дзе слова ваша не будзе голасам, гукачым у пустэчы. Але бойцеся, каб не пагасла свечка ваша, бо не раз бура захопіць вас у дарозе, і не адну навальніцу давядзецца перажыць вам у часе свае падарожы. Пільнуйце і бойцеся, каб не пагасла свечка замілавання вашага да свае многапакутнае маці-Беларусі. Пільна сачыце за сабою і не забывайце падліваць алею ў свяцільнікі вашы, каб было з чым сустрэць яе, сваю Белую Русь, калі яна прыйдзе судзіць нас ва ўсёй славе сваёй.

ПРАМОВЫ, ЯКІЯ ЗАКЛІКАЮЦЬ ДА ДЗЕЯННЯ

Янка Купала

ВЫШЭЙ СЦЯГ БАРАЦЬБЫ ЗА СВАБОДУ І НЕЗАЛЕЖНАСЦЬ!

(10 і 11 жніўня 1941 г. у Маскве адбыўся ўсеславянскі мітынг салідарнасці славянскіх народаў, што ўзняліся на барацьбу супраць фашысцкіх захопнікаў. 11 жніўня з прамовай на мітынг выступіў Янка Купала. Гаварыў па-руску; пераклад прамовы на беларускую мову зроблены намі.)

Браты славяне!

Звяртаюся да вас ад імя беларускага народа са словам гарачага прывітання і закліку да бязлітаснай барацьбы супраць агульнага нашага ворага, супраць крывавага фашызму.

На вялікую сям'ю славянскіх народаў, звязаную між сабой не толькі старажытнай кроўнай роднасцю, але і гістарычнымі лёсамі, абрушыліся полчышчы сучасных канібалаў¹, якія з нечуванай лютасцю знішчаюць культуру, назапашаную стагоддзямі ў нашых краінах, і пагражаюць фізічным вынішчэннем нашым народам.

Як і вашы краіны, частка маёй роднай Беларусі таксама зведала дзікае нашэсце варвараў-фашыстаў, гнаных на разбой і рабунак шайкай звар'яцелых ад крыві і згубіўшых чалавечае аблічча гітлераўскіх катаў і забойцаў.

Бамбардзіроўка мірных гарадоў, зверскае вынішчэнне старых, дзяцей і жанчын, спальванне вёсак — усё гэта прыйшлося зведаць майму народу. Але ніякія зверствы не маглі зламіць яго гераічнага супраціўлення нахабным захопнікам, ніякія здзекі не маглі пахіснуць яго веры ў тое, што пад ударамі Чырвонай Арміі хутка настане час адплаты катам. Кожная кропля нашай крыві і кожная сляза нашых дзяцей у сто разоў адпомсцяцца фашыстам, гэтым ворагам роду чалавечага.

Беларускі народ разам з іншымі народамі Саветаў Саюза не толькі змагаецца ў шэрагах слаўных байцоў Чырвонай Арміі, але ён вядзе непрыміруемую і бязлітасную барацьбу з ворагам у яго тыле, арганізоўвае ўсё больш шматлікія атрады партызан. Не пакідаючы ворагу ні крошкі хлеба, ні кроплі вады, сяляне спустошаных вёсак падаюцца ў лясы, смела нападаюць на ворагаў, адбіваюць у іх зброю, знішчаюць іх жывую сілу, танкі, разбураюць камунікацыі, ні ноччу, ні днём не даюць спакою. Пад бесперапыннымі ўдарамі

¹ Канібал (фр. *cannibale* з ісп.) — 1) людаед, 2) (пераноснае) надзвычай жорсткі, люты чалавек.

партызан вораг адчувае, што захопленая зямля — гэта яшчэ не ёсць зямля заваяваная, што свабодалюбівы беларускі народ ніколі яму не скарыцца.

Браты славяне! І вашы родныя краіны зазналі ўсе жахі фашысцкага нашэсця. І вы, як мой народ, не хочаце здавацца і не здадзіцеся шалёным вылюдкам.

Вялікай радасцю напаўняецца наша беларускае сэрца, калі мы чуем, што і палякі, і чэхі, і сербы з кожным днём усё больш грозна ўзнімаюцца на барацьбу з агульным нашым ворагам — гітлераўшчынай.

У грозную часіну выпрабаванняў славянскія народы дружна ўзнімаюцца на барацьбу з агульным ворагам, аб'яднаўшыся ў адну вялікую сям'ю, у якой ніхто не прэтэндуе на першыństwo і панаванне.

Гераічная Чырвоная Армія грудзмі абараняе кожную пядзю савецкай зямлі, даючы адпор націску азвярэлага ворага. З кожнай часінай мацнеюць яе магутныя ўдары па варожых радах.

Будзем жа і мы да канца мужнымі і самаадданымі ў барацьбе з гэтым ворагам! Агульнымі сіламі даб'ёмся поўнага разгрому фашызму, каб ніколі больш ні ў адной краіне не магло быць месца пачварным злачынствам і нялюдскаму зверству гітлераўшчыны.

Няхай жыве раўнапраўная дружба ўсіх славянскіх народаў!

Няхай жыве барацьба за вашу і нашу свабоду, за вашу і нашу незалежнасць, за вашу і нашу перамогу!

УРАЧЫСТЫЯ ПРАМОВЫ

Сяргей Грахоўскі

СТЭФАНІІ СТАНЮЦЕ

Ў ДЗЕНЬ ТВОРЧАГА ПАЎНАЛЕЦЦЯ

Стэфанія, Стэфанія,
Зірніце хоць на міг,
Якая ў Вас кампанія,
А Вы мудрэй за ўсіх,

Бо маладосць — аснова
Пачуццяў, жэстаў, слова,
Што з Вамі не старэе
І весяліць і грэе.

Вам у ігры і ў танцы
Зайздросцяць выхаванцы,
Гляджу на тонкі стан і я:
Якая ў нас Стэфанія!

Сучасная і ранняя
Стэфанія! Стэфанія!

І кім Вы толькі ні былі,
Жабрачкаю і паняю,
Вас шанавалі каралі
І мужыкі, Стэфанія.

Нібы французскае віно
У крышталёвай чашы
Вы ўпрыгожвалі кіно
І наша, і не наша.

Да тытула — НАРОДНАЯ
Дадаць патрэбна — РОДНАЯ!

Калісьці і ў наступны час
У храме Мельпамены
І ў дваццаць першы
век для Вас
Не знойдзеца замены!

Работа Ваша спорная,
Актрыса непаўторная.

Каб хмары назаўжды сплылі
З вясноваю вадою,
Такою будзьце, як былі,
Заўсёды маладою.

На старасці ўсё ж саграшу...
І пацалую светлую душу.
Яна, як хваля у рацэ,
Ў гарачай плешчацца руцэ.
А каб рука дужэйшай стала,
Уся цалуе зала.

ПАХВАЛА ВЯЛІКАМУ КНЯЗЮ ВІТАЎТУ

З «Летапісу вялікіх князёў літоўскіх»

Таямніцу цара захоўваць пахвальна, а пра справы вялікага гаспадара паведамляць пахвальна. Хачу вам расказаць пра вялікага князя Аляксандра, гэтак званага Вітаўта, літоўскіх і рускіх і шмат іншых земляў гаспадара. Але спачатку па пісанаму: «Братва, бога бойцеся, а князя шануйце». Гэтак і я хачу вам расказаць пра гэтага слаўнага гаспадара. Але немагчыма ні расказаць, ні апісаць справы вялікага князя Вітаўта. Калі б было магчыма спасцігнуць вышыню неба і глыбіню мора, то можна было б выказаць сілу і храбрасць гэтага слаўнага гаспадара.

Вялікі князь Вітаўт валодаў Вялікім княствам Літоўскім і Рускім і шмат якімі іншымі землямі, проста кажучы, усёю Рускаю зямлёю. Ды не толькі ўся Руская зямля [была яму падуладная]. Яшчэ і гаспадар Венгерскай зямлі, гэтак званы

цэзар рымскі, у вялікай любові жыў з ім. Аднойчы быў гэты слаўны гаспадар у сваім горадзе Вялікі Луцк і паслаў сваіх паслоў да венгерскага караля, гэтак званага цэзара рымскага, і загадаў яму прыбыць да яго. Ён жа паслухмяна неўзабаве прыехаў да яго са сваёю каралеваю і пашану вялікую выказваў, і падарункі шматлікія падносіў яму. І з таго часу вялікая любоў умацавалася паміж імі.

Як не дзівіцца славе вялікага гаспадара [Вітаўта]. Няма земляў ні на ўсходзе, ні на захадзе, адкуль не прыходзілі б пакланіцца гэтаму слаўнаму гаспадару. Калі нават ёсць цар над усёю зямлёю, і той, прыйшоўшы, кланяўся слаўнаму гаспадару, вялікаму князю Аляксандру, гэтак званаму Вітаўту. Яшчэ і турэцкі цар пашану вялікую выказваў і падарункі шматлікія падносіў [гэтаму] слаўнаму гаспадару. У вялікай любові жыў з ім і прававерны, і хрысціянскі цар царградскі. Таксама і Чэскае каралеўства з вялікаю пашанаю ставілася да [нашага] слаўнага гаспадара. А яшчэ дацкі кароль пашану вялікую выказваў і падарункі шматлікія падносіў слаўнаму гаспадару, вялікаму князю Вітаўту.

У тыя ж гады брат яго Ягайла, па-ляшску названы Уладзіславам, валодаў Кракаўскім каралеўствам, і ён з ім [таксама] у вялікай любові жыў. Калі слаўны гаспадар Вітаўт на якую зямлю гневаўся і хацеў пакараць, кароль Уладзіслаў заўсёды даваў яму дапамогу. Служылі яшчэ яму і ўсходнія цary.

Таксама вялікі князь маскоўскі ў вялікай любові жыў з ім. Служылі яму яшчэ і іншыя: вялікія князі нямецкія з усімі сваімі гарадамі і землямі, па-нямецку называныя магістрамі; гаспадар зямлі Малдаўскай і Бесарабскай, па-валашску называны ваяводаю; таксама і гаспадар зямлі Балгарскай, па-балгарску называны дэспатам. Яшчэ і іншыя вялікія князі [служылі вялікаму князю Вітаўту]: вялікі князь цвярскі, вялікі князь разанскі, вялікі князь адоеўскі, і Вялікі Ноўгарад,

і Вялікі Пскоў. Проста кажучы, не знойдзеца ва ўсім памор'і ні горад, ні край, якія б не слухаліся гэтага слаўнага гаспадара Вітаўта.

Гэтыя вялікія гаспадары, вялікія князі, вялікія землі, пра якія мы тут пісалі, адны ў вялікай любові жылі з ім, а іншыя моцна служылі яму, слаўнаму гаспадару, пашану вялікую і падарункі шматлікія прыносілі яму не толькі кожны год, але і кожны дзень.

Калі слаўны гаспадар, вялікі князь Аляксандр, званы Вітаўт, на якую зямлю гневаўся і хацеў яе сам пакараць або куды хацеў сваіх моцных ваяводаў паслаць і каму ад тых земляў загадваў да сябе прыбыць, яны неўзабаве паслухмяна са сваёй зямлі да яго прыходзілі. Калі ж якому гаспадару з-за якой-небудзь патрэбы немагчыма было прыбыць [да Вітаўта], ён сваё войска пасылаў яму [Вітаўту] на дапамогу і на службу.

Гэты вялікі князь Аляксандр, званы Вітаўт, у вялікай пашане і славе прабываў. [Аднойчы] быў ён у адным са сваіх гарадоў — вялікім горадзе Кіеве, і прыслалі да яго [сваіх пасланцоў] вялікія князі ардынскія, паручаючыся верна служыць яму, і прасілі ў яго цара на царства, бо шмат вялікіх ардынскіх цароў служыла пры яго двары. І даў ён ім цара па імені Салтан. Той жа цар, які быў у Ардзе, учуўшы, што слаўны гаспадар [Вітаўт] паслаў свайго слугу на царства, не пасмеў працівіцца яму, пакінуў царства і ўцёк. Салтан жа, прыйшоўшы ў Арду, сеў на царства паводле волі вялікага гаспадара Вітаўта і вельмі паслухмяна служыў яму, і неўзабаве памёр. Старэйшыны ж ардынскія паслалі сваіх паслоў з вялікімі дарамі да слаўнага гаспадара [Вітаўта] і прасілі ў яго іншага цара. Ён жа даў ім іншага цара па імені Салтан Малы. Гэты Салтан, сеўшы на царства, ніяк не смеў не слухацца слаўнага гаспадара: дзе і калі [вялікі князь Вітаўт] яму загадае, ён туды і туды качуе. Прайшло мала часу, і вялікія князі ардынскія, не смеючы нічым разгневаць слаўнага гаспадара, вялікага князя Вітаўта, каб

без яго волі не садзіць на трон цара, прыслалі да яго з вялікаю пашанаю і прасілі іншага цара. Ён жа даў ім іншага цара па імені Даўлад-Бярды.

Як рака, праплываючы ўсе землі, людзей і жы-вёлу поіць, а сама не змяншаецца, так і слаўны гаспадар [Вітаўт] шмат цароў адпускаў у Арду, а ў яго большала цароў. Мы ж на папярэдняе вер-немся. Гэты цар Даўлат-Бярды мала часу цараваў, і таму тыя ж старэйшыны ардынскія, калі ішлі ля вышэй згаданага горада Кіева і ўчулі, што ў гэтым горадзе знаходзіцца слаўны гаспадар, вялікі князь Вітаўт, прыйшлі і пакланіліся яму, і шматлікія падарункі прынеслі, і прасілі ў яго іншага цара. Ён жа даў ім іншага цара па імені Махмет. Як ад мора шмат вады выходзіць, так і ад гэтага слаўнага гаспадара, вялікага князя Вітаўта, му-драсць сыходзіць.

КАМЕНТАРЫЙ

«Летапіс вялікіх князёў літоўскіх» за-вяршаецца арыгінальным помнікам беларускага пісьменства XV ст. — «Пахвалою вялікаму князю Вітаўту». Гэты твор, верагодней за ўсё, быў на-пісаны ў 1430 г. у Смаленску, дзе складаўся і пер-шы беларуска-літоўскі летапісны звод. Урачыста-ўзнёслы, панегірычны стыль «Пахвалы» добра стасуецца як з велічнасцю самой асобы гэтага кня-зя, так і са значнасцю той гістарычнай падзеі, з нагоды якой яна стваралася, — рыхтуемай каранацыі Вітаўта.

«Пахвала Вітаўту», пэўна, задумвалася як своеасаблівае ідэйна-мастацкае і гістарычнае аб-грунтаванне гэтага дзяржаўнага акта, як па-цверджанне выдатнай палітычнай ролі літоўска-беларускай дзяржавы і яе кіраўніка на міжнарод-най арэне, іх палітычнай магутнасці і высокага міжнароднага аўтарытэту. Больш таго, у гэтым творы вельмі выразна і ёміста выказана і агульная гістарычная канцэпцыя ўсяго беларуска-літоў-скага летапіснага зводу, у склад якога ўвайшоў «Летапіс вялікіх князёў літоўскіх» з «Пахвалою

Вітаўту» — погляд на вялікае княства Літоўска-Беларускае як на вядучы цэнтр палітычнага аб'яднання ўсіх усходнеславянскіх земляў. Нездарма ў «Пахвале» падкрэсліваецца, што Вітаўт «валодаў... усёю рускаю зямлёю».

Сапраўды, як пераканаўча сведчаць дакладныя гістарычныя факты і пісьмовыя крыніцы таго часу, гэты літоўска-беларускі князь у 20-я гг. XV ст. фактычна быў палітычным лідэрам усяе ўсходняе Еўропы. Так, калі ў 1423 г. маскоўскі князь Васіль Дзімітравіч пісаў духоўную грамату (свой заповіт), то яе змест узгадняўся з Вітаўтам і пацвярджаўся яго пячаткаю з Пагоняй. І менавіта пад апеку Вітаўта аддаваў Васіль Дзімітравіч свайго малалетняга сына Васіля і жонку Соф'ю. Прысягу на вернасць гэтаму літоўска-беларускаму князю складалі тады цвярскі, разанскі і іншыя рускія князі, называючы яго сваім «господином... и многих русских земель господарём». Таму і не выпадкова, што ў канцы 20-х гг. XV ст. з Расіі ў Беларусь перамясціўся цэнтр усходнеславянскага летапісання і тут, у Смаленску, быў складзены агульнарускі па характары летапісны звод, так званы летапіс Фоція — Вітаўта, што часткова захаваўся ў Беларуска-літоўскім летапісу 1446 г.

У цэлым адпавядаюць гістарычнай сапраўднасці і тыя звесткі, якія падаюцца ў «Пахвале Вітаўту» пра ўзаемаадносіны гэтага князя з татарамі. Нягледзячы на паражэнне на Ворскле ў 1399 г., яго палітычны ўплыў у Ардзе пасля Грунвальдскай перамогі ў 1410 г. зноў настолькі ўзмацнеў, што ён часта саджаў на залатаардынскі трон сваіх стаўленікаў. Тыя татарскія ханы, якія згадваюцца ў «Пахвале Вітаўту», валадарылі ў Ардзе ў другім і трэцім дзесяцігоддзях XV ст. Апошні з названых — Махмет — гэта Улуг-Мухамед, які цараваў у 20-я гг. У 1423 г. ён быў пераможаны ханам Баракам, але праз год пры падтрымцы Вітаўта зноў вярнуўся на залатаардынскі трон.

«Той, хто кіруе Ардою, той і валадарыць на Русі», — казалі тады. Агульны змест «Пахвалы

Вітаўту», нягледзячы на зразумелую тэндэнцыйнасць, у цэлым праўдзіва раскрывае гістарычную ролю гэтага літоўска-беларускага князя на Русі і ва ўсёй Еўропе ў момант яго найвышэйшай магутнасці, у зеніце яго міжнароднай славы, якая ўвасабляла высокае палітычнае становішча Літоўска-Беларускай дзяржавы ў тагачасным свеце.

Пераклад са старабеларускай і каментарый
Вячаслава ЧАМЯРЫЦКАГА.

Георгій Марчук

БОЖЫ ДАР¹

І надышоў час, калі ноч саступіла правы дню, калі празыла неба светам без свяціла. На зямлі, у доме маладая маці раджала сваё першае дзіця. Сцішылася прырода, не дзюмулі пясчаныя буры ў Сахары, не буяніў Ціхі акіян, не ляцелі ўніз лавіны з Эверэста і Кіліманджара, не бунтавалі вулканы, цішу і спакой ахоўвалі векавыя дубы Бела-вежскае Пушчы. Анёлы святла і дабрыні панеслі па свеце радасную вестку. І ажылі душы нябесныя, святыя і зямныя. Узрадаваўся Пушкін, адразу апрануўся, паслаў кур'ераў да сваіх братоў-паплечнікаў Гогаля, Купалы, Гётэ, Байрана, Хаяма. Першым адгукнуўся няўрымслівы Гогаль, адказаўшы любаму сябру, што ён ужо наняў карэту, у якой сядзяць шчаслівы Шэкспір, хваравіты, але задаволены навіною Шапэн, павесялеўшы Глінка, што час ехаць, што гарачыя і лёгкія Сэрвантэс, Рабле, Руставелі, Саят-Нава, Нізамі, Лопэ дэ Вэга ўжо ў дарозе. Дастаеўскі ведае, што, прачуўшы навіну, Леў Талстой заплакаў слязьмі радасці. І яны выбраліся ў дарогу, прыпыняючыся ля ўсіх, хто аб гэтым прасіў. Паслухаліся цяжкахворага Саўрасава, які не мог выбрацца з лякарні, узялі яго карціну «Гракі прыляцелі» ад імя ўсіх сяброў

¹ Напісана ў дзень нараджэння (9 сакавіка 1993 г.) Яраслава Зубко-Наркевіча.

ягоных: Пярова, Шышкіна, Куінджы, Левітана, Фядотава. Прыпынілі свой адпачынак, пакінулі правінцыю Чайкоўскі, Рэпін, Віла Лобас, Рэрых, не паехаў у Францыю Тургенеў, у Гвінею — Нікіцін, на Таіці — Гаген, у Індыю — Васка да Гама; словам, усе спяшаліся да гэтага дома, у якім маладая, самая прыгожая маці раджала дзіця. Прыхапіўшы фарфоровы кубачак, чарніла, паперу, рушыў у доўгі шлях ажно ад Кітая Канфуцый. Шліман пагрузіў усе багацці Троі на карабель, не хапіла месца, зафрахтаваў караблі Амундсена, Скота, Берынга, Лазарава. Дапамагчы ўзяўся Чарапанаў са сваім цягніком і Жукоўскі са сваім самалётам... бо ля дома, у якім раджае жанчына, няма мора. Яго адразу ж узяліся маляваць Ларэн, Айвазоўскі. Падрыхтавалі віншавальныя тэлеграмы і прынеслі Папову, каб ён іх перадаў, стогадовыя старцы, што не змаглі выбрацца ў дарогу, — Тыцыян, Кант, Леанарда да Вінчы, Бернард Шоў. Як яны зайздросцілі тым, хто быў каля дома! Вось і знаёмая вуліца. Яе ўпрыгожваюць, слухаючы парады Ле Карбюзье і дойліда Тадж-Махала, Перыкла і Растрэлі. Твары аздобнікаў найшчаслівейшыя — Сезан, Манэ, Чурлэніс, Пікасо, Кант, Сікейрас, Далі, Хогарт, Пірасмані, Маціс, Веласкес, Рубенс. Убаку, як быццам саромеючыся, стаяць вечныя халасцякі. О, як яны перажываюць у гэты момант, што не зведалі сямейнага шчасця, — сціплы Ньютан, іранічны Вальтэр, мудры Дантэ, замкнёны Бетховен — іх бярэ за рукі гарэзлівы Чаплін і падводзіць бліжэй да дома, ля якога ўжо сабралася багатая ваяроў, хлебапёкаў, фараонаў, купцоў і купчыкаў, царадворцаў і майстарзінгераў, падарожнікаў і жабракоў. Бах, вітаючы Рыверу, адчыніў невялікую каплічку, што ацалела ад войнаў жорсткіх, расклаў на пюпітры ноты, папрасіў у Бальзака кубачак гарачае кавы, сеў ля акна, чакае. Вынаходнікі і тут першыя — стаяць ля ганка Піфагор, Эдысан, Ламаносаў, няўрымслівы Мендзялееў, асцярожны Гутэнберг. Да ложка парадзіхі маюць права па-

дысці, каб ахоўваць яе сваёй прысутнасцю, толькі тыя, хто ў белых халатах: паправіў пенснэ і ступіў першы Чэхаў, з ім побач Гіпакрат, Авіцэна, Пірагоў, Рэнтген, Кох, Барнард. Сляпыя Гамер і Баян стаяць ля вокнаў, іх ніхто не прыкмячае, бо вось толькі-толькі пад'ехалі — у цудоўным на-строі — Шаляпін, Паўлава, Каруза, Забэйда-Суміцкі, Кепура, Ланца, Собінаў. Паддаючыся іх веселасці, пасвятлелі сумныя вочы Босха, Гоі, Дзюрэра, Рэмбранта, Шапенгаўэра, Пірандэла, Пазаліні, Верашчагіна, Брэйгеля. Засяроджаныя Рэзерфорд, Мікеланджэла, Паўлаў тактоўна прапусцілі наперад будучых хросных — хто ж ім не саступіць дарогу? — Андэрсана, братоў Грым, братоў Люм'ер, Радары. За імі ў спакойнай велічы назіраў Калумб, які трымаў у руках шахматы, чай, каву, хлеб; побач стаяў Дакэ з кашом бульбы. Гучна, на ўсю вуліцу спрачаюцца, як пачаць і хто пачне першы, Моцарт і Вердзі, Ліст і Мусаргскі, Грыг і Вагнер, Вівальдзі і Пучыні, Кальман і Сметана; тым часам іх непрыкметна апярэджвае Штраус, пазычыўшы скрыпку ў Страдывары.

А дом акружаюць усё новыя прышэльцы, не баючыся агню і вады, холаду і спякоты. Бо тут, толькі тут на нейкі момант пачатак пачаткаў, цэнтр Сусвету. Ідуць усхваляваныя, як ніколі, самыя блізкія сваякі жанчыны — прадзеда Сямён і Гаўрыла, якіх вядуць Маці Божая і Рафаэль, яны нясуць ікону Хрыста, іх апякуюць і суправаджаюць Кірыла Тураўскі і Златавуст, Кірыл і Мяфодзій. У пакоі каля парадзіхі — жанчыны Сафо, Жанна д'Арк, Ефрасіння Полацкая, Кюры, Магдаліна, яны трымаюць гаючую вадку святое ракі Ганг, якую перадаў Гандзі. О, якая велічная, неапісальная хвіліна чакання! Кеплер і Капернік трымаюць над галавою парадзіхі зорны шацёр, рукі ёй гладзяць Батычэлі, Энгр, Хакусай, Радэн. Мужныя ваяры, стоячы на даху, ахоўваюць дом ад граду, куляў, маланак. Яны — Данскі, Кутузаў, Гарыбальдзі, Жукаў — не пусцяць зло. Усё жывое, здаецца, просіць у Творцы, каб Ён аблегчыў

жанчыне боль. Велізарны, неабсяжны свет прыціх у салодкім чаканні — няма межаў, знікла варожасць, толькі гучыць у бязмежнай прасторы труба Армстранга, усё дыхае адзінствам і роднасцю, усё і ўсе чакаюць, бо толькі ў гэтай хвіліне і мінулае, і сённяшняе, і будучае. Бо гэта і ёсць адзіны Божы дар — вышэйшая асалода жыцця вечнага. Гоіць душу толькі першы радасны крык дзіцяці, толькі ён — вечная надзея, вера і любоў. Запаволіўся час. Хвіліна, другая... І ўсё здарылася. Усе пачулі голас новага жыцця чалавечага, і адразу радасна ўздыхнулі, і абнялі адно аднаго, і ўзрадаваліся, і заплакалі ад шчасця. Схілілі свае сівыя галовы ў знак падзякі Платон, Дэмакрыт, Сенэка, Гегель, Бэкан, якія зрэдку да гэтае хвілі ўсміхаліся. Міцкевіч, Райніс, Шаўчэнка першыя прывіталі народжанага. Не, не дарма было ўсё і былі ўсе яны. Ён, народжаны, не адзінокі, і яны не адзінокія. Ён, народжаны, панясе часцінку іх душ далей. Усе, хто прыйшоў да дома, застаюцца яшчэ на нейкую хвіліну ў гэтым сонечным сакавіцкім дні, усім хочацца дакрануцца нябачнай рукою да дзіцяці і блаславіць яго перад тым, як пачуюць новыя покліч — вестку, што недзе далёка-далёка і так блізка-блізка маладая жанчына ўпершыню чакае Богага дара. Дапаможам Ёй усім светам, як дапамагаюць нам тыя, хто жыў да нас з надзеяй на любоў і дабро і хто гэтую надзею сцвярджаў і перадаў нам.

Ніл Гілевіч

Слова на адкрыцці помніка
Адаму Міцкевічу ў Наваградку

РЫЦАР СВАБОДЫ І БРАТЭРСТВА

Паважаныя землякі паэта і шануюныя госці,
нашы браты і суседзі!

Дарагія людзі!

Нас сабрала тут сёння падзея зусім не радавая ў духоўным жыцці як беларускага, так і польскага народаў. Падзея значная і радасная, якая сведчыць, што і ў складаных, нават цяжкіх умовах сучаснай рэальнасці мы здольныя не паступіцца сваёй чалавечай і нацыянальнай годнасцю і краса-

моўна пацвердзіць нашу непахісную вернасць ідэалам свабоды і справядлівасці міру і дружбы паміж людзьмі і народамі. Мы адкрываем помнік вялікаму рыцару гэтых ідэалаў, іх таленавіцейшаму песняру і палымянаму абаронцу паэту Адаму Міцкевічу. Паэту сусветнай сьведомасці і славы, асабліва прызнанаму ў вялікім славянскім свеце, а найболей любімаму, вядома ж, у Польшчы і Беларусі.

«О Літва! Ойчызна мая!» — пачынае ён свой найслынны спеў-гімн у гонар Бацькаўшчыны — паэму «Пан Тадэвуш». Думаю, што сёння нікога не павінна бянтэжыць гістарычная тэрміналогія: імя Літва ў часы Міцкевіча традыцыйна называлася наша Радзіма, вось гэта беларуская зямля, гэты край, дзе мы з вамі знаходзімся. Зрэшты, не гэта галоўнае. Галоўнае, што ёсць паэт і — які паэт! А паэт ён такі, што належыць усім — і палякам, і беларусам, і рускім, і літоўцам, і ўсяму чалавецтву. І калі мы ўсё ж гаворым пра гэту тэрміналагічную блытаніну, то толькі таму, што надта ж доўга чытачоў свету ўводзілі ў зман, нібыта Міцкевіча Літва — гэта не Наваградчына, не Гародзеншчына, а край, які недзе далёка. Прыйшоў час, калі давядзецца развітацца з многімі недарэчнымі міфамі. Абразай для памяці і справы вялікага паэта было б хітраванне палітыкаў, якія ў першую чаргу адказваюць за добрасуседскія адносіны паміж народамі.

У многіх і многіх самых выдатных творах Адама Міцкевіча — у яго паэмах, баладах, вершах — мы бачым Беларусь, яго і нашу Радзіму. І гэта зразумела. Усякі сапраўдны паэт, нават самых смелых фантазій, не можа абысціся без жыццёвых рэалій, без апоры ў сваёй творчай працы на канкрэтныя ўражанні сваіх дзіцячых, юнацкіх і пазнейшых гадоў. Адам Міцкевіч і сваім нараджэннем і творчым станаўленнем абавязаны Беларусі, вось гэтаму краю. Паэтам ён стаў тут, на гэтай чароўна прыгожай старажытнай зямлі. Адсюль усе яго першыя і самыя моцныя ўражанні, ад гэтых цудоўных краявідаў, ад беларускіх легенд і паданняў, казак і песень, сярод якіх ён рос, і, канешне ж, — ад мовы гэтай зямлі, у стых іі якой ён з маленства знаходзіўся...

Я прамовіў гэта родавае і роднае нам імя Міцкевіч, і ў каторы раз — зноў і зноў — з пачуц-

цём першароднага здзіўлення падумаў пра адну з самых дзівосных загадак у гісторыі сусветнай літаратуры. Я падумаў пра яшчэ аднаго вялікага паэта, які нарадзіўся на нашай беларускай зямлі, дый не дзе-небудзь далёка адсюль, а зусім блізка, па-суседству, і які таксама быў з роду Міцкевічаў і насіў гэтае ж, ужо стаўшае славытым да яго нараджэння, імя. Я кажу пра Канстанціна Міцкевіча, вядомага ў свеце пад псеўданімам Якуб Колас. Ён нарадзіўся на 84 гады пазней за Адама і мог бы свабодна даводзіцца яму ўнукам ці ў крайнім выпадку — праўнукам. Але здзіўляе не толькі факт узростання на адной і той жа зямлі двух сусветнага маштабу паэтаў. Наймаверна здзіўляе і роднасць іх талентаў, іх божага дару, выяўленага Міцкевічам Адамам у «Пане Тадэвушу», а Міцкевічам Канстанцінам — Якубам Коласам — у «Новай зямлі» — гэтай найвялікшай кнізе ў паэзіі беларускай і адной з самых унікальных кніг у паэзіі сусветнай. Праўда, гэты наш паэтычны эпас пачатку XX стагоддзя недастаткова вядомы сусветнаму чытачу, як і само імя яго аўтара, але гэта ўжо рэч іншая, гэта ўжо хада гісторыі так прадвызначыла, гэта ўжо — трагічная асаблівасць гістарычнага лёсу нашага народа. Эпохі гісторыі не паўтараюцца, мінаюць беспаваротна. Эпоха найвышэйшага ўзлёту эпічнага — не калектыўна-фальклорнага, а індывідуальнага эпічнага мыслення дала сусветнай культуры такія праявы нацыянальнага паэтычнага генія, як «Фауст» Гётэ, як «Яўгеній Анегін» Пушкіна, як «Пан Тадэвуш» Адама Міцкевіча, а на зыходзе гэтай эпохі, як бы замыкаючы гэты рад зіхоткіх паэтычных вярынь, і ўпоравень з імі паўстала «Новая зямля» Якуба Коласа.

Я не ведаю іншых кніг, якія ў паэтызацыі беларускай зямлі і яе людзей, беларускай прыроды і чалавечых характараў, побыту нашага народа і яго духоўнага свету маглі б параўнацца з «Панам Тадэвушам» Міцкевіча і «Новай зямлёю» Коласа.

Дык шануюныя і даргія людзі! Калі гэта зямля, на якой мы з вамі жывём, — паленая-перапаленая пажарамі, мытая-перамытая крывёю, таптаная-ператапаная калясніцамі войнаў, — калі гэта зямля падарыла чалавецтву такіх волатаў творчага

духу, як Адам Міцкевіч і Якуб Колас, як Янка Купала і Максім Багдановіч, як Францішак Скарына і Мікола Гусоўскі, як Леў Сапега і Сымон Будны, як Міхал Агінскі і Станіслаў Манюшка, як Тадэвуш Касцюшка і Кастусь Каліноўскі, — то ці не пара нам, гаспадарам гэтай зямлі, на ўсю глыбіню душы задумацца — што ж гэта за зямля такая цудоўная і як жа трэба клапаціцца пра яе, як трэба яе шанаваць і песціць, як трэба даражыць ёю, каб і заўтра, і паслязаўтра, і ў далёкай будучыні яна магла нараджаць і ўзгадоўваць дзівосна прыгожыя таленты і на ўвесь свет ганарыцца імі! А прыклад таго, як трэба любіць Бацькаўшчыну, той куток, дзе ты нарадзіўся, і як трэба быць удзячным роднаму краю, якраз і даюць нам лепшыя, выдатнейшыя сыны і дачкі радзімы. Такім высокім прыкладам быў, ёсць і застаецца для нас Чалавек, Паэт і Грамадзянін, імя і памяць якога мы так урачыста сёння ўшаноўваем, несьмяротнаму творчаму плёну якога мы прынеслі паклонны вянок нашай любові і ўдзячнасці.

Васіль Быкаў

Выступленне на ўрачыстым юбілейным вечары
ў гонар 50-годдзя Рыгора Барадуліна (люты 1985 г.)

Барадулін — гэта чараўнік.

Найперш — чараўнік паэтычнай стыхіі, якая жыве ў ім, мабыць, з дня яго нараджэння і які сам жыве ў ёй, вольна і радасна, як жыве птушка ў палёце, рыба ў вадзе, самаадданая жанчына ў каханні. Паэзія для Барадуліна — не варштат, не тачка, не прафесія ўрэшце. Паэзія для яго — боская стыхія, у якой ён нявольнік і ўладар адначасна. Віртуоз і маэстра! Вобразы ягонай паэзіі, гнуткія і хлёсткія, нечаканыя і вытанчаныя, — грацыёзныя служкі яго бязмежнай фантазіі і яго думкі — афарыстычнай і парадаксальнай, мужнай і чалавечнай.

Барадулін — дзіця народнай стыхіі, ён увасабляе яе без знарочыстасці і натугі — проста, натуральна і лёгка, бо тая яго народнасць — сапраўды ад народа, з якога ён выйшаў і якім жыве. Увесь барадулінскі розум — ад глыбіннага сялянскага рацыё, ажыўленага і аздобленага шчы-

рым, трапяткім, чыста барадулінскім эмоцыё. У ягонай народнасці — спрадвечна сялянскае, амаль язычніцкае адчуванне прыроды, уласнага кутка і жылта, мілай несамавітай Ушаччыны, сардэчныя гімны якой, не перастаючы, гучаць у ягонай паэзіі.

Для каго паэзія — гэта космас і гмахі, веліч і гучнасць, для Барадуліна ж гэта найперш спрадвечная існасць: лес, поле, залева, прыпар, золак, дасвецце. Але таксама і драма жыцця і смерці, вайна, чалавек, каханне. Ягоняя вершы поўняцца пошумам дрэў, травянымі пахамі, сельскімі радасцямі...

Барадулін — чараўнік народнага слова.

Паўна, як ні ў каго іншага з ягоных сучаснікаў, паэтычнае слова ў Барадуліна зіхаціць і пераліваецца ўсімі колерамі, гучыць, як бубен, і спявае, бы скрыпка. І ўсё з такім спрытам і густам, на якія толькі і здольна сапраўды паэтычнае слова. Нават самыя непаслухмяныя, каструбава-тыя словы нашае мовы, усе гэтыя прэзаізмы, дыя-лектызмы, варварызмы і няўключныя неалагізмы, трапіўшы ў барадулінскі радок, дзівосна пераўтвараюцца, робяцца надзіва зграбныя і гнуткія...

У Барадуліна роднае слова гучыць так на-туральна і мілагучна, як спрадвечу гучаць у сус-ветнай паэзіі італьянскае, французскае, расейскае словы. Бо яно, гэтае слова, набывае міласці і пек-наты з самых глыбіняў закаханага ў яго майстра, сапраўды народнага паэта Беларусі.

Пра паэзію Барадуліна і яго самога можна га-варыць бясконца, ды ўсё роўна сказанае не вы-чарпае ягонаў сутнасці. Барадулін як чалавек і паэт невычэрпны. Бо ён арганічна таленавіты. І яшчэ ён зменлівы. Зменлівы, як кожная жывая істота, як талент, які бярэ ад жыцця на шматпакутнай святой зямлі пад сонцам любое Бацькаўшчыны.

І гэта выдатна. Толькі жывы талент здольны нарадзіць жывую паэзію, якая ў сваю чаргу жы-віць культуру, народную самасвядомасць. Паэзія Барадуліна напэўна ж будзе з таго нешматлікага, што, наспатолюшы духоўную прагу часу, прыойдзе парог стагоддзяў.

Прыойдзе нашаю класікай...

З М Е С Т

ГІСТОРЫЯ РЫТОРЫКІ	3
Кароткі агляд	3
Прамоўніцкае майстэрства Старажытнай Грэцыі і	
Старажытнага Рыма	10
Арыстоцель	13
Марк Тулій Цыцэрон	20
Кансультацыя	26
Пытанні	28
Заданні	29
Рыторыка ў сярэднія вякі	35
Кірыла Тураўскі	43
Кансультацыя	44
Пытанні	45
Заданні	45
Аднаўленне рыторыкі ў эпоху Адраджэння	47
Францыск Скарына	64
М. В. Ламаносаў	68
Кансультацыя	71
Пытанні	72
Заданні	73
Станаўленне рыторыкі ў эпоху Новага часу	77
А. Ф. Коні	97
А. В. Луначарскі	100
Кансультацыя	105
Пытанні	106
Заданні	107
АСНОВЫ ПРАМОЎНІЦКАГА МАЙСТЭРСТВА	112
Агульная характарыстыка	112
М а н а л а г і ч н ы я в і д ы п р а м о в ы	121
Інфармацыйная прамова	121
Кансультацыя	131
Пытанні	131
Заданні	132

Натхняльная прмова	134
Кансультацыя	143
Пытанні	143
Заданні	143
Прмова, якая заклікае да дзеяння	147
Кансультацыя	157
Пытанні	158
Заданні	158
Пераканальная прмова	159
Кансультацыя	170
Пытанні	170
Заданні	171
Забаўляльная прмова	173
Кансультацыя	183
Пытанні	183
Заданні	184
Запаветная прмова	186
Дыялагічныя віды прмовы	190
Дыспут	190
Дыскусія	198
Дэбаты	205
Кансультацыя	207
ПРАКТЫЧНЫЯ ПАРАДЫ	207
Выбар тэмы	207
Падбор матэрыялу. Канспектаванне	214
Моўныя сродкі, стылістычныя прыёмы. Рэдагаванне	229
Кансультацыя	238
Заданні	239
Вонкавы выгляд прамойцы	240
Голас	244
Кансультацыя	259
Пытанні	259
Заданні	260
ДАДАТАК. УЗОРЫ ПРАМОЎ	266
Інфармацыйныя прмовы	266
Пераканальныя прмовы	282
Натхняльныя прмовы	300
Прмовы, якія заклікаюць да дзеяння	302
Урачыстыя прмовы	304

(Назва і нумар школы)

Навучальны год	Імя і прозвішча вучня	Стан падручніка пры атрыманні	Адзнака вучню за карыстанне падручнікам
19			
19			
20			
20			
20			

Падручнік выдадзены за кошт сродкаў дзяржаўнага бюджэту
для фондаў бібліятэк па заказе Міністэрства адукацыі.

Вучэбнае выданне

МУРЫНА Ларыса Аляксандраўна

РЫТОРЫКА

Вучэбны дапаможнік для 10—11 класаў
агульнаадукацыйнай школы

Рэдактар *А. В. Мажэйка*

Мастак *В. П. Масцераў*

Тэхнічны рэдактар *М. А. Шабалінская*

Карэктар *Т. Ф. Архіпенка*

Здадзена ў набор 28.07.98. Падпісана да друку 16.09.98. Фармат 84 × 108^{1/32}.
Папера афсетная. Гарнітура школьная. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 16,8.
Ул.-выд. арк. 14,7. Тыраж 39 250 асобн. Зак. 1874.

ТАА «Аракул». Ліцэнзія ЛВ № 29 ад 20.08.97.
220005, Мінск, вул. Пугачоўская, 1.

Друкарня выдавецтва «Беларускі Дом друку».
220013, Мінск, пр. Ф. Скарыны, 79.

ISBN 5-87884-209-2

9 785878 842099

(1998)

Т. А. Муромца

||

РБ ИТОРБ ИКА

10.11